

มหาสติปัฏฐานสูตร รวมอรรถกถา

พระไตรปิฎก เล่ม ๑๐ ทีฆนิกาย มหาวรรค ข้อ ๒๗๓ - ๓๐๐

อรรถกถามหาสติปัฏฐานสูตร พระไตรปิฎก มจร เล่ม ๑๔

สุมังคลวิลาสินี อรรถกถาทีฆนิกาย มหาวรรค หน้า ๒๕๘ - ๓๖๗

๙. มหาสติปัฏฐานสูตร (๒๒)

กถาวาดด้วยเจริญสติปัฏฐาน

[๒๗๓] ข้าพเจ้าได้สดับมาอย่างนี้

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ในกรุงชนบท มีนิคมของชาวกรุง ชื่อว่า กัมมาสทัมมะณ ที่นั่น พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายว่า

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย”

ภิกษุเหล่านั้นทูลรับพระผู้มีพระภาคว่า

“พระพุทเจ้าข้า”

พระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระพุทธานุชาตินี้ว่า

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย หนทางนี้เป็นที่ไปอันเอก

- เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์
- เพื่อล่วงความโศก และปริเทวะ
- เพื่อความดับสูญแห่งทุกข์และโทมนัส
- เพื่อบรรลุลิขิตที่ถูกต้อง
- เพื่อทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน

หนทางนี้ คือ สติปัฏฐาน ๔ ประการ ๔ ประการ เป็นไฉน

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑. พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ

กำจัดอกุศลและโทมนัสในโลกเสียได้ ๑

๒. พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ

กำจัดอกุศลและโทมนัสในโลกเสียได้ ๑

๓. พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ

กำจัดอกุศลและโทมนัสในโลกเสียได้ ๑

๔. พิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ
กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ ๑ ฯ

จบอุทเทสวารกถา

อรรถกถามหาสติปัญญาสูตร

มหาสติปัญญาสูตร มีคำเริ่มต้นว่า ข้าพเจ้าได้ฟังมาแล้วอย่างนี้. ในมหาสติปัญญาสูตรนั้น มีพรรณนาตามลำดับบทดังต่อไปนี้.

มูลกำเนิดมหาสติปัญญาสูตร

เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสพระสูตรนี้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย หนทางนี้เป็นทางเดียว ก็เพราะชนชาวแคว้นกุรุสามารถรับเทศนาที่ลึกซึ้งได้.

เล่ากันว่า ชาวแคว้นกุรุ ไม่ว่าจะเป็นภิกษุ ภิกษุณี และอุบาสก อุบาสิกา มีร่างกายและจิตใจสมบูรณ์อยู่เป็นนิจ ด้วยเสพปัจจัย คือฤดูเป็นทีสบาย เพราะแคว้นนั้น สมบูรณ์ด้วยสัปปายะ มีอุตุสัปปายะเป็นต้น. ชาวกุรุนั้น มีกำลังปัญญาอันร่างกายและจิตใจที่สมบูรณ์อุดหนุนแล้ว จึงสามารถรับเทศนาที่ลึกซึ้งนี้ได้.

เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงเห็นความเป็นผู้สามารถรับเทศนาที่ลึกซึ้งอันนี้ จึงทรงยก **กัมมัฏฐาน ๒๑ ฐานะ ไสลงในพระอรรถกถาสูตรมหาสติปัญญาสูตรที่มีอรรถอันลึกซึ้งนี้** แก่ชาวกุรุเหล่านั้น. เปรียบเสมือนบุรุษได้ผอบทองแล้ว ฟังบรรจงใส่ดอกไม้ไม่นานนาชนิดลงในผอบทองนั้น หรือว่าบุรุษได้หีบทองแล้ว ฟังใส่รัตนะ ๗ ลงชนิดใด แม้พระผู้มีพระภาคเจ้า ฉะนั้น ทรงได้บริษัทชาวกุรุแล้ว จึงทรงวางเทศนาที่ลึกซึ้ง. ด้วยเหตุนี้แล ในข้อนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงแสดงพระสูตรอื่น ๆ อีก มีอรรถอันลึกซึ้งในคัมภีร์ที่สมณิกายนี้ ก็คือ **มหานิทานสูตร** ในคัมภีร์มัชฌิมนิกาย ก็คือ **สติปัญญาสูตร สาโรปมสูตร รุกโขปมสูตร รัฏฐपालสูตร มาคณทียสูตร อาเนญชสัปปายสูตร**.

อนึ่ง บริษัท ๔ ในแคว้นกุรุนั้น ต่างประกอบเนื่อง ๆ ในการเจริญสติปัญญาอยู่โดยปกติ โดยที่สุด คนรับใช้และคนงานทั้งหลาย ก็พูดกันแต่เรื่องที่เกี่ยวข้องด้วย สติปัญญากันทั้งนั้น แม้แต่ในที่ทำน้ำ ที่กรวดายเป็นต้น ก็ไม่มีการพูดกันถึงเรื่องไร้ประโยชน์เลย.

ถ้าสตรีบางท่านถามว่า คุณแม่จะ คุณแม่ใส่ใจสติปัญญาข้อไหน นางจะไม่ตอบว่าอะไร ชาวกุรุจะติเตียนเขาน่าตำหนิชีวิตของเจ้าจริง ๆ เจ้าถึงเป็นอยู่ ก็เหมือนตายแล้ว ต่อนั้นก็สอนเขาว่า อย่าทำอย่างนี้อีกต่อไปนะ แล้วให้เขาเรียนสติปัญญาข้อใดข้อหนึ่ง.

แต่สตรีผู้ใดพูดว่า ดิฉันใส่ใจสติปัญญาข้อไหนเจ้าคะ ชาวกุรุก็จะกล่าวรับรองว่า สาธุ สาธุ แก่ นาง สรรเสริญด้วยถ้อยคำต่าง ๆ เป็นต้นว่า ชีวิตของเจ้าเป็นชีวิตดีสมกับที่เจ้าเกิดมาเป็นมนุษย์ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงอุบัติมาเพื่อประโยชน์แก่เจ้าแท้ ๆ. ในข้อนี้ มิใช่ชาวกุรุที่เกิดมาเป็นมนุษย์ประกอบด้วยการใส่ใจสติปัญญาแต่พวกเดียวเท่านั้น แม้แต่สัตว์ดิรัจฉานที่อาศัยชาวกุรุอยู่ก็ใส่ใจ เจริญสติปัญญาด้วยเหมือนกัน. ในข้อนั้น มีเรื่องสาธกดังต่อไปนี้.

เรื่องลูกนกแขกเต้า

เขาเล่าว่า นักพ่อนำผู้หนึ่ง จับลูกนกแขกเต้าได้ตัวหนึ่ง ฝึกสอนมันพูดภาษาคน (ตัวเองเที่ยวไปแสดงการพ่อนำในที่อื่น ๆ). นักพ่อนำผู้นั้นอาศัยสำนักของนางภิกษุณีอยู่ เวลาไปในที่อื่น ๆ ลืมลูกนกแขกเต้าเสียสนิทแล้วไป. เหล่าสามเณรก็จับมันมาเลี้ยงตั้งชื่อมันว่า พุทธรักขิต.

วันหนึ่ง พระมหาเถรี. เห็นมันจับอยู่ตรงหน้า จึงเรียกมันว่า พุทธรักขิต.

ลูกนกแขกเต้าจึงขานถามว่า อะไรจ๊ะ แม่เจ้า.

พระมหาเถรีจึงถามว่า การใส่ใจภาวนาอะไร ๆ ของเจ้ามีบ้างไหม.

มันตอบว่า ไม่มีจ๊ะแม่เจ้า.

พระมหาเถรีจึงสอนว่า ขึ้นชื่อว่าผู้อยู่ในสำนักของพวกนักบวช จะปล่อยตัวอยู่ไม่สมควร ควรปรารถนาการใส่ใจบางอย่าง แต่เจ้าไม่ต้องสำเหนียกอย่างอื่นดอก จงท่องว่า อัมมสิ อัมมสิก็พอ.

ลูกนกแขกเต้าก็นั่งในโอวาทของพระเถรี ท่องว่า อัมมสิ อัมมสิ อย่างเดียวแล้วเที่ยวไป.

วันหนึ่ง ตอนเช้ามันจับอยู่ที่ยอดประตู ผีงแดดอ่อนอยู่ แม่เหยี่ยวตัวหนึ่งก็เฉี่ยวมันไปด้วยกรงเล็บ. มันส่งเสียงร้อง กิริ ๆ. เหล่าสามเณร ก็ร้องว่าแม่เจ้าพุทธรักขิตถูกเหยี่ยวเฉี่ยวไป เราจะช่วยมัน ต่างคว่ำก้นอดินเป็นต้น ไล่ตามจนเหยี่ยวปล่อย. เหล่าสามเณรนำมันมาวางไว้ตรงหน้าพระมหาเถรี ๆ ถามว่า

พุทธรักขิตขณะถูกเหยี่ยวจับไปเจ้าคิดอย่างไร.

ลูกนกแขกเต้าตอบว่า แม่เจ้า ไม่คิดอะไร ๆ ดอก คิดแต่เรื่องกองกระดูกเท่านั้นจ๊ะแม่เจ้า ว่ากองกระดูกพากองกระดูกไป จักเรียกรวดอยู่ที่ไหนหนอ.

พระมหาเถรี จึงให้สาธุการว่า สาธุ สาธุ พุทธรักขิตนั้นจักเป็นปัจจัย แห่งความสิ้นภพของเจ้า ในกาลภายภาคหน้าแล.

แม้สัตว์วิเศษจានในแคว้นกรุนั้น ก็ประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งสติปัญญา ด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทราบถึงความเจริญแพร่หลายแห่งสติปัญญาของชาวกรุนั้น จึงได้ตรัสพระสูตรนี้.

อธิบายความตามลำดับบท

ในพระสูตรนั้น ข้อว่า เป็นทางเดียว คือ เป็นทางเอก. แท้จริงทางมีมากชื่อ คือ

มัคคะ ปันถะ ปถะ ปัชชะ อัญชชะ วฏฺฐมะ อยนะ นาวา อุตตรเสตุ กุลละ ภิสสังกะ ทางนี้นั้น ในที่นี้ ท่านกล่าวโดยชื่อว่า อยนะ เพราะฉะนั้น ในข้อที่ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย หนทางนี้เป็นทางเดียวนี้ จึงควรเห็นความยั้งนี้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย หนทางนี้เป็นทางเอกมิใช่ทางสองแพร่ง.

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า เอกายนะ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นทางที่บุคคลพึงไปผู้เดียว.

คำว่า ผู้เดียว คือคนที่ละการคลุกคลีด้วยหมู่ ปลีกตัวไปสงบสงัด.

ข้อว่า พึงไป คือพึงดำเนินไป. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า อยนะ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นเครื่องไป อธิบายว่า ไปจากสังสารวัฏสู่พระนิพพาน. หนทางไปของบุคคลผู้เป็นเอก ชื่อว่า เอกายนะ.

บทว่า เอกสุส คือ ของบุคคลผู้ประเสริฐสุดแห่งสรรพสัตว์. ก็พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นทรงประเสริฐกว่าสรรพสัตว์ เพราะฉะนั้น ท่านจึงอธิบายว่า หนทางของพระผู้มีพระภาคเจ้า. แม้สัตว์เหล่าอื่น ถึงจะเดินไปด้วยหนทางนั้นก็

จริง แม้เช่นนั้น หนทางนั้นก็เดินทางเดินของพระผู้มีพระภาคเจ้าเท่านั้น เพราะเป็นทางที่พระองค์ทรงทำให้เกิดขึ้น. เหมือนอย่างที่เราได้ (ในโคปกโมคคัลลานสูตร) ว่า คุณก่อนพราหมณ์ พระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นผู้ทำมรรคที่ยังไม่ให้เกิดขึ้นตั้งนี้เป็นต้น. อีกนัยหนึ่งทางย่อมนั้น เหตุนี้ จึงชื่อว่า อายนะ อธิบายว่า ไป คือเป็นไป. หนทางไปในธรรมวินัย อันเดียว ชื่อว่า เอกายนะ ท่านอธิบายว่า หนทางเป็นไปในธรรมวินัยนี้เท่านั้น ไม่เป็นไปในธรรมวินัย (ศาสนา) อื่น. เหมือนอย่างที่เราได้ (ในมหาปริณิพพานสูตร) ว่าคุณก่อนสุภัททะ มรรคมีองค์ ๘ ที่เป็นอริยะ บุคคลจะได้ก็แต่ในธรรมวินัยนี้แล ดังนี้. ก็มรรคนั้นต่างกันโดยเทศนา แต่โดยอรรถก็อันเดียวกันนั่นเอง.

อีกนัยหนึ่ง หนทางย่อมนั้นครั้งเดียว เหตุนี้หนทางนั้นจึงชื่อ เอกายนะ (ทางไปครั้งเดียว). ท่านอธิบายว่า หนทางแม้เป็นไปโดย มุข คือ ภาวนามีนัยต่าง ๆ กัน ณ เบื้องต้น ในเบื้องปลาย ก็ไปสู่พระนิพพานอันเดียวกันนั่นเอง. เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ (ในสังยุตตนิกาย มหาวารวรรค) ว่าทำวสทิมบตีพรมกราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า

เอกายนํ ชาติชยนุตทสฺสี

มคฺคํ ปชานาติ หิตานุกมฺปิ

เอเตน มคฺเคน ตริสฺสุ ปุพฺเพ

ตริสฺสุเว เจว ตรฺนติ โฉนํ

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเห็นธรรมเป็นที่สิ้นชาติ

ทรงพระกรุณาอนุเคราะห์ด้วยประโยชน์เกื้อกูล

ทรงทราบชัดเอกายนมรรค

พระพุทธรูปทั้งหลายในอดีตพากันข้ามโอชะ (โอชะ ๔) ด้วยมรรคนั้นมาแล้ว

พระพุทธรูปทั้งหลาย ในอนาคตก็จักข้ามโอชะด้วยมรรคนั้น

และพระพุทธรูปทั้งในปัจจุบัน ก็ข้ามโอชะด้วยมรรคอย่างเดียวกันนั้นแล.

แต่เกจิอาจารย์กล่าวตามนัยแห่งคาถาที่ว่า ชนทั้งหลาย ไม่ไปสู่ฝั่ง (พระนิพพาน) สองครั้งตั้งนี้ ว่า เพราะเหตุบุคคลไปพระนิพพานได้คราวเดียว ฉะนั้น หนทางนั้น จึงชื่อว่า เอกายนะ ไปคราวเดียว. คำนั้นไม่ถูก. เพราะอรรถนี้จะพึงมีพยัญชนะอย่างนี้ว่า สกึ อโยโน ไปคราวเดียว. ก็ถ้าหากว่า จะพึงประกอบอรรถะ กล่าวอย่างนี้ว่า การไปครั้งเดียว คือ การดำเนินครั้งเดียวของมรรคนั้นเป็นไปอยู่ตั้งนี้ พยัญชนะก็น่าจะถูก. แต่อรรถะไม่ถูกทั้งสองประการ. เพราะเหตุไร ก็เพราะในที่นี้ท่านประสงค์แต่มรรคที่เป็นส่วนเบื้องต้น. เป็นความจริงในที่นี้ ท่านประสงค์เอาแต่มรรคที่มีสติปัฏฐานเป็นส่วนเบื้องต้น ซึ่งเป็นไปโดยอารมณ์ ๔ มีกายเป็นต้น. มิได้ประสงค์เอามรรคที่เป็น โลกุตตระ. ด้วยว่ามรรคที่เป็นส่วนเบื้องต้นนั้นย่อมดำเนินไปแม้บางครั้ง ทั้งการดำเนินไปของมรรคนั้น ก็มีใช้มีครั้งเดียว.

ธรรมสากัจฉาของพระมหาเถระ

ในข้อนี้ แต่ก่อนพระมหาเถระทั้งหลาย ก็ได้เคยสนทนากันมาแล้ว.

ท่านพระจุลลนาคเถระ ผู้ทรงพระไตรปิฎกกล่าวว่า สติปัฏฐาน เป็นมรรคเบื้องต้น (บุพพภาค).

ส่วนท่านจุลลสมณเถระ ผู้ทรงพระไตรปิฎก อาจารย์ของท่านพระจุลลนาคเถระ กล่าวว่า เป็นมรรคผสม (มิสสกะ).

ศิษย์ว่า เป็นส่วนเบื้องต้นขอรับ.

อาจารย์ว่าเป็นมรรคผลสมณะเธอ.

แต่เมื่ออาจารย์พูดบ่อย ๆ เข้า ศิษย์ก็ไม่ค้ำน กลับนิ่งเสีย. ทั้งศิษย์ทั้งอาจารย์ตกลงปัญหากันไม่ได้ต่างก็ลุกไป. ภายหลังพระเถระผู้เป็นอาจารย์ เดินไปโรงสงฆ์ คิดใคร่ครวญว่าเรากล่าวว่า เป็นมรรคผลสม ส่วนท่านจุลลนาค ยึดหลักกล่าวว่า เป็นส่วนเบื้องต้น ข้อวินิจฉัยในข้อนี้เป็นอย่างไรกันหนอ เมื่อทบทวนสวดพระสูตร (มหาสติปัญญาสูตร) ตั้งแต่ต้น ก็กำหนดได้ตรงนี้ที่ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดผู้หนึ่งพึงเจริญสติปัญญา ๔ เหล่านี้ ถึง ๗ ปี ก็รู้ว่าใด กุศลมรรคเกิดขึ้นแล้ว ชื่อว่าตั้งอยู่ถึง ๗ ปี ไม่มี ที่เรากล่าวว่าเป็นมรรคผลสม ย่อมไม่ได้ (ไม่ถูก) ส่วนที่ท่านจุลลนาคเห็นว่า เป็นมรรคส่วนเบื้องต้น ย่อมได้ (ถูก) เมื่อเขาประกาศการฟังธรรมวัน ๘ คำ ท่านก็ไป.

เล่ากันว่า พระเถระเก่า ๆ เป็นผู้รักการฟังธรรม ครั้นได้ยินเสียงประกาศ ก็แปลงเสียงเป็นอันเดียวกันว่า ผม ก่อน ผมก่อน. วันนั้น เป็นวาระของท่านพระจุลลนาคเถระ. ท่านนั่งบนธรรมาสน์ จับพัด กล่าวคาถาเบื้องต้น พระเถระ ผู้อาจารย์อยู่หลังอาสนะก็คิดว่า จะนั่งลับ ๆ ไม่พูดจาละ. แท้จริงพระเถระเก่า ๆ ไม่ริษยากัน ไม่เหยียดหยามเอาความชอบใจของตนขึ้นเป็นภาระอย่างแบกท่อนอ้อย ถือเอาแต่เหตุ (ที่ควร) เท่านั้น ที่มีใช้ก็สละไป เพราะฉะนั้น ท่านพระจุลล สมณะเถระจึงเรียกท่านจุลลนาคเบา ๆ

ท่านจุลลนาคเถระได้ยินเหมือนเสียงอาจารย์เรียก จึงหยุดธรรมกถาถามว่า อะไรขอรับ.

อาจารย์กล่าวว่าท่านจุลลนาค ที่เรากล่าวว่าเป็นมรรคผลสมนั้น ไม่ถูกต้อง ส่วนที่เรากล่าวว่า สติปัญญาเป็น มรรคเบื้องต้นถูกแล้ว.

ท่านพระจุลลนาคเถระคิดว่า อาจารย์ของเราทรงปริยัติธรรมไว้ทั้งหมด เป็นสุตพุทธะทางพระไตรปิฎก ภิกษุ เห็นปานนี้ยังวุ่นวายกับปัญหามาก ต่อไปภายภาคหน้า พระธรรมกถึกทั้งหลายจักวุ่นวายกับปัญหาชนิดนี้ เพราะฉะนั้น เราจักยึดพระสูตรเป็นหลักทำปัญหาชนิดนี้ ไม่ให้วุ่นวายต่อไปละ. สติปัญญาเป็นมรรคเบื้องต้น แต่ ปฏิสัมภิทามรรค เรียกว่า เอกายนมรรค. ท่านจึงนำพระสูตร (ในธรรมบทขุททกนิกาย) ตั้งเป็นบทอุเทศว่า

มคฺคานภูจฺจคฺคิโก เสฏฺโฐ สจฺจจัน จตุโร ปทา

วิราโค เสฏฺโฐ ฌมฺมานํ ทิปทานญจ จกฺขุมา

เอเสว มคฺโค นตฺถญฺโถ ทสฺสนสฺส วิสุทฺธิยา

เอตฺตฺวหิ ตฺมฺเห ปฏิปชฺชต มารเสนปฺมทฺทหนิ

เอตฺตฺวหิ ตฺมฺเห ปฏิปฺนฺนา ทฺกขสฺสสฺนตฺ กิริสฺสถ

บรฺรดาทางทั้งหลาย ทางมีองค์ ๘ ประเสริฐสุด

บรฺรดาสัจจะทั้งหลาย บททั้ง ๔ (อริยสัจ) ประเสริฐสุด

บรฺรดาธรรมทั้งหลาย วิราคธรรมประเสริฐสุด

บรฺรดาสัตว์สองเท้าทั้งหลาย พระพุทธเจ้าผู้มีจักขุประเสริฐสุด

ทางนี้เท่านั้น เพื่อความหมดจดแห่งทรรคนะ ทางอื่นไม่มี

ท่านทั้งหลายจงเดินทางนี้ ที่เป็นเครื่องกำจัดกองทัฬมาร

ท่านทั้งหลายเดินทางนี้แล้ว จักกระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ดังนี้.

ในข้อว่า มรรค ที่ชื่อว่ามรรค เพราะอรรถว่าอะไร. เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องเดินไปสู่พระนิพพานอย่างหนึ่ง เพราะอรรถว่า อันผู้ต้องการพระนิพพานพึงค้นหา อย่างหนึ่ง.

ข้อว่า เพื่อความหมดจดของสัตว์ทั้งหลาย หมายความว่า เพื่อประโยชน์แก่ความหมดจดของสัตว์ทั้งหลายผู้มีจิตเศร้าหมอง เพราะมลทินทั้งหลายมีรากจะเป็นต้น และเพราะอุปกิเลสทั้งหลาย มีอวิชฌาวิสมโลภะ เป็นต้น เป็นความจริง สัตว์เหล่านี้คือ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายเป็นอเนกตั้งต้นแต่พระพุทธรูป พระนามว่า ตัณหังกร เมธังกร สรณังกร ที่ปิงกร ซึ่งปรินิพพานในกัปปีเดียวกันเท่านั้น เบื้องต้นแต่ ๔ อสงไขยแสนกัป แต่กัปนี้ลงมาจนถึง พระพุทธรูปพระนามว่า ศากยมุณี เป็นที่สุด พระปัจเจกพุทธเจ้าหลายร้อย แลพระอริยสาวกทั้งหลาย อีกนับไม่ถ้วน ต่างลอยมลทินทางจิตทั้งหมด ถึงความหมดจดอย่างยิ่ง ด้วยทางนี้เท่านั้น. การบัญญัติความเศร้าหมองและผ่องแผ้ว โดยมลทินทางรูปอย่างเดียว ไม่มี. สมจริง ดังคำที่กล่าวไว้ว่า

รูปเน สงฺกิลฺลฺเจเน สํกิลฺลฺสนฺติ มาณวา

รูปे सुते विसुद्धमन्ति अनखात् महसिना

จิตฺเตน สงฺกิลฺลฺเจเน สํกิลฺลฺสนฺติ มาณวา

จิตฺเต सुते विसुद्धमन्ति इति वृत्तं महसिना.

พระพุทธรูปผู้ทรงแสงวหาคุณอันยิ่งใหญ่ มิได้ตรัสสอนว่า

คนทั้งหลายมีรูปเศร้าหมองแล้ว จึงเศร้าหมอง

มีรูปหมดจดแล้ว จึงหมดจด

แต่พระผู้ทรงแสงวหาคุณอันยิ่งใหญ่ ทรงสอนว่า

คนทั้งหลาย มีจิตเศร้าหมองแล้ว จึงเศร้าหมอง

มีจิตหมดจดแล้วจึงหมดจด ดังนี้.

เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ (ในสังยุตตนิกาย ชันถวารวรรค) ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลายสัตว์ทั้งหลายย่อมเศร้าหมอง เพราะจิตเศร้าหมอง ย่อมบริสุทธิ เพราะจิตผ่องแผ้ว ดังนี้. ก็ความผ่องแผ้วแห่งจิตนั้น ย่อมมิได้ด้วยมรรค คือ สติปัญญาฐานนี้. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า เพื่อความหมดจดของสัตว์ทั้งหลาย.

ข้อว่า เพื่อก้าวล่วงโสกะ และปริเทวะ หมายความว่า เพื่อก้าวล่วง คือ ละโสกะ และปริเทวะ. จริงอยู่ มรรคนี้อันบุคคลเจริญแล้วย่อมเป็นไปเพื่อก้าวล่วง โสกะ เหมือนอย่าง โสกะของสันตติมหาอำมาตย์ เป็นต้น เพื่อก้าวล่วง ปริเทวะ เหมือนอย่างปริเทวะของนางปฐาจาราเป็นต้น. เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า เพื่อก้าวล่วง โสกะ และปริเทวะ. แท้จริงสันตติมหาอำมาตย์พึงคาถาที่ว่า

ยํ ปุพฺเพ ตํ วิโสเธหิ ปจฺฉา เต มาหุ กิณฺจณํ

มชฺฌเณ เจ โน คเสสฺสสิ อุปสนฺโต จริสฺสสิ

ท่านจงทำความโสกในกาลก่อนให้เหือดแห่ง

ท่านอย่ามีความกังวลใจ ในกาลภายหลัง

ถ้าท่านจักไม่ยึดถือในท่ามกลาง

ก็จักเป็นผู้สงบเที่ยวไป ดังนี้

แล้วก็บรรลुพระอรหัตพร้อมด้วยปฏิสัมภิทา นางปฏาจารา พังพระคาถานี้ว่า

น สนฺติ ปุตุตา ตาณาย น ปีตา นปี พนฺธวา
 อนฺตเกนาธิปนฺนสฺส นตฺถิ ญาตีสุ ตาณตา
 มีบุตฺรไว้เพื่อช่วยก็ไม่ได้ บิดาก็ไม่ได้ พวกพ้องก็ไม่ได้
 เมื่อความตายมาถึงตัวแล้ว ญาติทั้งหลายก็ช่วยไม่ได้ ดังนี้

แล้วก็ตั้งอยู่ในโสดาปัตติผล ก็เพราะเหตุว่า ชื่อว่าการไม่ถูกต้องธรรมบางอย่างในกายเวทนาจิต ธรรมทั้งหลายแล้ว ภาวนาไม่มีเลย ฉะนั้น สันตติมหาอำมาตย์กับนางปฏาจาราเมื่อนั้นจึงควรทราบว่าเป็นผู้ก้าวล่วงโศกะ และประิเทวะ ด้วยมรรคนีเอง.

ชื่อว่า เพื่อดับทุกข์ และโทมนัส ความหมายว่า เพื่อดังอยู่ไม่ได้ คือ ดับทั้งสองนี้ คือ ทุกข์ทางกาย และโทมนัส ทางใจ. ด้วยว่ามรรคนีบุคคลเจริญแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อดับทุกข์ เหมือนทุกข์ของพระตีสสเถระ เป็นต้น ดับโทมนัส เหมือนอย่างโทมนัสของท้าวสักกะ เป็นต้น. ในเรื่องทั้งสองนั้นแสดงความดังต่อไปนี้.

เรื่องทุกข์ของพระตีสสเถระ

เล่ากันว่า ในกรุงสาวัตถี บุตรของกุกุมภีชื่อตีสสะ ละทรัพย์ ๔๐ โกฎิ ออกบวชโดดเดี่ยวอยู่ในป่าที่ไม่มีบ้าน. ภริยาของน้องชายท่าน สงโจร ๕๐๐ ให้ไปฆ่าท่านเสีย. พวกโจรไปล้อมท่านไว้.

ท่านจึงถามว่า ท่านอุบาสกมาทำไมกัน.

พวกโจรตอบว่า มาฆ่าท่านนะซี.

ท่านจึงพูดขอร้องว่า ท่านอุบาสกทั้งหลายโปรดรับประกันอาตมา ให้ชีวิตอาตมาสักคืนหนึ่งเถิด.

พวกโจรกล่าวว่าสมณะ ใครจักประกันท่านในฐานะอย่างนี้ได้.

พระเถระก็จับหินก้อนใหญ่ทุบกระดูกขาทั้งสองข้าง แล้วกล่าวว่าประกันพอไหม.

เหล่าโจรพวกนั้นก็ยังไม่หลบไปกลับก่อไฟนอนเสียที่ใกล้จंगกรม พระเถระข่มเวทนา พิจารณาศีล อาศัยศีล ที่บริสุทธิ์ก็เกิดปีติและปราโมช. ลำดับต่อจากนั้น ก็เจริญวิปัสสนา ทำสมณธรรมตลอดคืน ในยามทั้งสาม พออรุณขึ้นก็ บรรลุพระอรหัตจึงเปล่งอุทานว่า

อุโป ปาทานิ ภินฺทิตฺวา สญฺญมิตฺตฺสวามิ โว อหํ
 อญฺญิยามิ หรายามิ สวาคมฺรเณ อหํ
 เหวาหํ จินฺตฺยิตฺวาน ยถาภูตํ วิปฺสฺสึสฺสํ
 สมฺปตฺเต อรฺรณฺคฺคฺมฺหิ อรฺหตฺตํ อปาปฺถึ
 เราทุบเท้าสองข้าง ป้อนกันท่านทั้งหลาย
 เราเอือมระอาในความตายทั้งที่ยังมีราคะ
 เราคิดอย่างนี้แล้ว ก็เห็นแจ้งตามเป็นจริง
 พอรุ่งอรุณมาถึง เราก็บรรลุพระอรหัต ดังนี้.

เรื่องทุกข์ของภิกษุ ๓๐ รูป

ภิกษุ ๓๐ รูป อีกกลุ่มหนึ่ง เรียนกัมมัฏฐานในสำนักของพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้วจำพรรษาในวัดป่า ทำตีกากันว่า ผู้มีอายุ เราควรทำสมณธรรม ตลอดคืนในยามทั้งสาม เราไม่ควรมายังสำนักของกันและกัน แล้วต่างคนต่างอยู่.

เมื่อภิกษุเหล่านั้นทำสมณธรรม ตอนใกล้รุ่งก็ใจหงุดหงิด เสือตัวหนึ่งก็มาจับภิกษุไปกินทีละรูป ๆ. ภิกษุใด ๆ ก็มิได้แปลงแม้ว่าจว่า เสือคาบผมแล้ว. ภิกษุถูกเสือกินไป ๑๕ รูป ด้วยอาการอย่างนี้ ถึงวันอุโบสถ ภิกษุที่เหลือก็ถามว่าท่านอยู่ที่ไหน และรู้เรื่องแล้วก็กล่าวว่า ถูกเสือกคาบคอบอกว่า บัดนี้เราถูกเสือกคาบไป ๆ แล้วก็อยู่กันต่อไป.

ต่อมาเสือกก็จับภิกษุหนุ่มรูปหนึ่ง โดยนัยก่อน. ภิกษุหนุ่มก็ร้องว่า เสือขอรับ. ภิกษุทั้งหลายก็ถือไม้เท้า และคบเพลิงติดตามหมายว่าจะให้มันปล่อย เสือกก็ขึ้นไปยังเขาขาด ทางที่ภิกษุทั้งหลายไปไม่ได้ เริ่มกินภิกษุนั้น ตั้งแต่นั้นทำ. ภิกษุทั้งหลายนอกนั้น ก็ได้แต่กล่าวว่าสัปบุรุษ บัดนี้ กิจที่พวกเราจะต้องทำไม่มีขึ้นชื่อว่าความวิเศษของภิกษุทั้งหลาย ย่อมปรากฏในฐานะเช่นนี้. ภิกษุหนุ่มนั้น นอนอยู่ในปากเสือ ชมเวทนาเจ็บปวด แล้วเจริญวิปัสสนา ตอนเสือกกินถึงข้อเท้า เป็นพระโสดาบัน ตอนกินไปถึงหัวเข่าเป็นพระสกทาคามี ตอนเสือกกินไปถึงท้อง เป็นพระอนาคามี ตอนเสือกกินไปยังไม่ถึงหัวใจ ก็บรรลुพระอรหัตพร้อมด้วยปฏิสัมภิทา จึงแปลงอุทาน ดังนี้ว่า

สีลวา วตตสมฺปนฺโน   ปญฺญวา สุตฺตมาหิต
 มุหุตฺตํ ปมาทมนุวาย   พุยฺศฺเช โน รุทฺธมานโส
 ปญฺชรสุมี โส คเหตุวา   สิลาย อุปรี กโต
 กามํ ขาทตุ มํ พุยฺศฺโซ   อฏฺฐิจฺยา จ นุหารุสฺส จ
 กิเลสฺส เขปยิสฺสวามิ   ผุสฺสิสฺสวามิ วิมุตฺตยํ
 เรามีศีล ถึงพร้อมด้วยวัตร มีปัญญา
 มีใจมั่นคงดีแล้ว อาศัยความประมาท คุงูหนึ่ง
 ทั้งที่มีใจไม่คิดร้ายในเสือ มันก็จับไว้ในกรงเล็บ
 พาไปไว้บนก้อนหิน เสือกจึงกินเราถึงกระดูกและเอ็นก็ตามที่
 เราจักทำกิเลสให้สิ้นไป จักสัมผัสวิมุตติ ดังนี้.

เรื่องทุกข์ ของพระปีติมัลลเถระ

ภิกษุอีกรูปหนึ่ง ชื่อ ปีติมัลลเถระ ครั้งเป็นคฤหัสถ์ ท่านถือธงมาเกาะลังกา ถึง ๓ รัชกาล เข้าเฝ้าพระราชชาแล้วได้รับพระราชานุเคราะห์

วันหนึ่ง เดินทางไปประตูศาลา ที่มีที่นั่งปูด้วยเสื่อลำแพน ได้ฟังนคฺมหากวรวรรค (ในสังยุตตนิกาย ชนธวารวรรค) ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย รูปไม่ใช่ของท่าน ท่านจงละรูปนั้นเสีย รูปนั้นท่านละได้แล้ว จักมีเพื่อประโยชน์เกื้อกูลเพื่อความสุข ตลอดกาลนาน ดังนี้แล้วก็คิดว่า มิใช่รูปเท่านั้น เวทนาก็ไม่ใช่ของตน. เขาทำพระบาลีนั้นให้เป็นหัวข้อ แล้วออกไปยังมหาวิหารขอพรพรพชาอุปสมบท แล้วกระทำมาติกา ให้ทั้งสองคล้องแคล้ว พาภิกษุ ๓๐ รูปไปยังลาน ณ ตำบลควปรปาลี กระทำสมณธรรม. เมื่อทำเดินไม่ไหว ก็คุกเข่าเดินจงกรม. ในคืนนั้น พรานเนื้อผู้หนึ่งสำคัญว่าเนื้อ ก็พุ่งหอกออกไป. หอกก็แล่นถูกท่านถึงทะเล ท่านก็ให้เขาชักหอกออก เขาเกลียวหนำอุดปากแผลให้เขาจับตัวนั่งบน

หลังแผ่นดิน ให้เขาเปิดโอกาส เจริญวิปัสสนา ก็บรรลुพระอรหัตพร้อมด้วยปฏิสัมภิทา พยากรณ์ แก่ภิกษุทั้งหลายที่พากันมาโดยให้เสียงโธ จาม เปล่งอุทานดังนี้ว่า

ภาสิตํ พุทธเสฏฐสฺส สพุพโลกคฺควาทีโน

น ตุมฺหากมิตํ ฐปิตํ ชเหยฺยถ ภิกฺขโว

อนิจฺจา วต สงฺขารา อุปฺปาทวยธมฺมิโน

อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุชฺฌนฺติ เตสํ ฐปสโม สุโข

พระพุทเจ้าผู้ประเสริฐสุด ที่สรรเสริญกันว่า เลิศทุกแห่งหล้า

ทรงภาษิตไว้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย

รูปนี้มีโทษของท่าน ท่านทั้งหลายพึงละรูปนั้นเสีย

สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ มีเกิดและเสื่อมไปเป็นธรรมดา

เกิดแล้วก็ดับ ความสงบระงับแห่งสังขารเหล่านั้น เป็นสุข ดังนี้.

มรรคนี้ย่อมเป็นไปเพื่อดับทุกข์เหมือนอย่างทุกข์ของพระตีสเถระ เป็นต้น เพียงเท่านั้นก่อน.

เรื่องโทมัสของท้าวสักกะ

ก็ท้าวสักกะ จอมเทพ ทรงเห็นบุพพนิมิต ๕ ประการ ของพระองค์ถูกมรณภัยคุกคาม เกิดโทมัส เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าทูลถามปัญหา. ท้าวเธอก็ดำรงอยู่ในโศดาปัตติผลพร้อมด้วยเทวดาแปดหมื่นองค์ด้วยอำนาจการวิชันนาอุเบกขาปัญหา. เรื่องการอุบัติของท้าวเธอก็กลับเป็นปกติอีก.

เรื่องโทมัสของสุพรหมเทพบุตร

แม้สุพรหมเทพบุตร อันนางเทพอัปสรพันหนึ่ง ห้อมล้อม ก็เสวยสวรรคสมบัติ. ในจำพวกนางเทพอัปสรพันหนึ่งนั้น นางเทพอัปสรห้าร้อยมีวักบดอกไม้จากต้น ก็จิตไปเกิดในนรก สุพรหมเทพบุตรรำพึงว่าทำไม เทพอัปสรเหล่านี้จึงชักเข้าอยู่ ก็รู้ว่าพวกนางไปเกิดในนรก จึงหันมาพิจารณาดูตัวเองว่า อายุเท่าไรแล้วหนอ ก็รู้ว่าตนจะสิ้นอายุ จะไปเกิดในนรกนั้นด้วย ก็หวาดกลัว เกิดโทมัสอย่างยิ่ง เห็นว่า พระบรมศาสดาเท่านั้น จะยังความโทมัสของเรานี้ ให้พ้นาศไป ไม่มีผู้อื่น แล้วก็พานางเทพอัปสรห้าร้อยที่เหลือเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าทูลถามปัญหาว่า

นิจฺจตุรสุตฺตมิตํ จิตฺตํ นิจฺจพุพิคฺคฺมิตํ มโน

อนุปฺปนฺเนสุ กิจฺเจสุ อโถ อูปฺปตฺติเตสุ จ

สเจ อตฺถิ อนฺตฺรสุตฺตํ ตํ เม อุกฺขาหิ ปุจฺฉิตฺโต

จิตนี้สะดุ้งอยู่เป็นนิตย์ จิตใจนี้หวาดอยู่เป็นนิตย์

ทั้งในกิจที่ยังไม่เกิด ทั้งในกิจที่เกิดแล้ว

ถ้าหากว่าความไม่หวาดสะดุ้งมีอยู่

ขอพระองค์ที่ถูทูลถามแล้ว

โปรดบอกความไม่หวาดสะดุ้งนั้นแก่ข้าพระองค์ด้วยเถิด.

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงได้ตรัสบอก สุพรหมเทพบุตร (ในสังยุตตนิกาย สคาถวรรค) ว่า

นาถบุตร โพชฌมา ตปสา นาถบุตร อินุทริยสีรวา
 นาถบุตร สพุพปฏิณิสสคคา โสตุถิ ปัสสามิ ปาณินิ
 นอกจากปัญญาเครื่องรู้ ตปะเครื่องเผาคความชั่ว
 นอกจากความสำรวมอินทริย
 นอกจากความสลະคีนทุกสิ่งทุกอย่าง
 เราก็มองไม่เห็นความสวัสดิ์ของสัตว์ทั้งหลาย ดังนี้.

ในที่สุดเทศนา สุพรหมเทพบุตรก็ดำรงอยู่ในโสดาปัตติผล พร้อมด้วยนางเทพอัปสรห้าร้อยทำสมบัตินั้นให้
 ถาวรแล้วกลับไปยังเทวโลก.

มรรคนี้อันบุคคลเจริญแล้ว บัณฑิตพึงทราบว่าย่อมเป็นไปเพื่อดับโทมนัส เหมือนอย่างโทมนัสของท้าวสักกะ
 เป็นต้น ดังกล่าวมานี้.

มรรคมืองค์ ๘ ที่เป็นอริยะ เรียกว่า **ญายธรรม** ในข้อที่ว่า ญายสุส อธิคมาย เพื่อบรรลุนายธรรม ท่าน
 อธิบายว่า เพื่อบรรลุ คือเพื่อถึงญายธรรมนั้น. จริงอยู่ มรรค คือสติปัฏฐานที่เป็น โลกิยะเบื้องต้นนี้ อันบุคคลเจริญแล้ว
 ย่อมเป็นไปเพื่อบรรลุมรรคที่เป็นโลกุตตร. เพราะเหตุนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า เพื่อบรรลุนายธรรม.

ข้อว่า **เพื่อให้แจ้งพระนิพพาน** ท่านอธิบายว่า เพื่อให้แจ้ง คือ เพื่อประจักษ์ด้วยตนเอง ซึ่งอมตธรรมที่ได้
 ชื่อว่านิพพาน เพราะเว้นจากตัณหาเครื่องร้อยรัด. จริงอยู่ มรรคนี้อันบุคคลเจริญแล้ว ย่อมยังการทำให้แจ้งพระ
 นิพพานให้สำเร็จไปตามลำดับ. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า เพื่อให้แจ้งพระนิพพาน ดังนี้.

ในพระสูตรนั้น ถึงเมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า เพื่อความหมดจดของสัตว์ทั้งหลายแล้ว ข้อที่ว่า เพื่อก้าว
 ล่วงโสกะ และปริเทวะเป็นต้น ก็เป็นอันสำเร็จใจความได้ก็จริง แต่ยกเว้นผู้ฉลาดรู้ข้อยุติของคำสั่งสอนเสียแล้วก็ไม่
 ปรากฏแก่คนอื่น ๆ ได้ แต่พระผู้มีพระภาคเจ้า หาได้ทรงทำให้ชนผู้ฉลาดรู้ข้อยุติของคำสั่งสอนเสียก่อนแล้ว ทรงแสดง
 ธรรมในภายหลังไม่ หากแต่ทรงยังชนทั้งหลายให้รู้อรรถะนั้น ๆ ด้วยสูตรนั้น ๆ เลยทีเดียว เพราะฉะนั้น ในที่นี้ เอกาย
 นมรรค จะยังอรรถใด ๆ ให้สำเร็จได้ ก็ทรงแสดงอรรถนั้น ๆ ให้ปรากฏจึงตรัสข้อว่า เพื่อก้าวล่วงโสกะ และปริเทวะเป็น
 ต้น. หรืออีกนัยหนึ่ง ความหมดจดของสัตว์ทั้งหลาย ย่อมเป็นไปได้ด้วยเอกายนมรรค ความหมดจดนั้น ย่อมมีได้ด้วย
 ความก้าวล่วงโสกะ และปริเทวะ ความก้าวล่วงโสกะ และปริเทวะ ย่อมมีได้ด้วยความดับทุกข์ และโทมนัส ความดับ
 ทุกข์และโทมนัส ย่อมมีได้ด้วยการบรรลุนายธรรม การบรรลุนายธรรม ย่อมมีได้ด้วยการทำให้แจ้งพระนิพพาน
 เพราะฉะนั้น เมื่อจะทรงแสดงลำดับการอันนี้ จึงตรัสว่า เพื่อความหมดจดของสัตว์ทั้งหลาย แล้วตรัส ข้อว่า เพื่อก้าว
 ล่วงโสกะ

อีกนัยหนึ่ง คำที่กล่าวมานี้เป็นการพรรณนาคุณของ **เอกายนมรรค**. เปรียบเหมือนอย่างว่า พระผู้มีพระภาค
 เจ้าได้ตรัสคุณด้วยบททั้ง ๘ ด้วย **ฉฉกเทศนา** (ฉฉกสูตร มัชฌิมนิกายอุปปิฎกนิกาย) ว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย**
เราจักแสดงแก่ท่านทั้งหลาย ถึงธรรมอันงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในเบื้องปลาย จักประกาศพรหมจรรย์
อันบริสุทธิ์ บริบูรณ์สิ้นเชิงพร้อมทั้งอรรถ พร้อมทั้งพยัญชนะ คือ ฉฉกธรรม ๖ ดังนี้ ฉนโธ และตรัสคุณด้วยบททั้ง ๘
 ด้วย **อริยวงศ์เทศนา** (อังกุตตรนิกาย จตุกกนิบาต) ว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อริยวงศ์ ๘ เหล่านี้รู้กันว่า เลิศมีมานาน**
เป็นวงศ์พระอริยะ เป็นของเก่า ในอดีตก็ไม่มีใครบังเกียจไม่เคยบังเกียจ ในปัจจุบันก็ไม่บังเกียจกัน ในอนาคตก็จักไม่

รังเกียจกัน สมณพราหมณ์ผู้รู้ก็ไม่เกลียด แล้วดังนี้ ฉันทิโด พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสคุณของ **เอกายนมรรค** แม้อันนี้ด้วยบททั้ง ๗ มีว่า เพื่อหมดจดของสัตว์ทั้งหลาย เป็นต้นก็ฉันทิโน.

ถ้าจะถามว่าเพราะเหตุใด ก็ตอบได้ว่า เพื่อให้เกิดอุตสาหะ แก่ภิกษุเหล่านั้น. จริงอยู่ภิกษุเหล่านั้นฟังการตรัสคุณ (ของเอกายนมรรค) รู้ว่า มรรคนี้นำไปเสียซึ่ง **อุปัททวะ ๔** คือ **โสกะ** อันเป็นเครื่องเผาใจ **ปริเทวะ** อันเป็นการฟิโรรำพัน **ทุกชะ** อันเป็นความไม่สำราญทางกาย **โทมนัส** อันเป็นความไม่สำราญทางใจ นำมาซึ่งคุณวิเศษ ๓ คือ **วิสุทธินิยามธรรม พระนิพพาน** ดังนี้แล้วก็เกิดอุตสาหะ สำคัญเทศนาที่ว่า **ควรเล่า ควรเรียน ควรทรงจำ ควรบอกกล่าว** และจักสำคัญมรรคอันนี้ว่า **ควรเจริญ**. เพราะฉะนั้น **พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสคุณ (ของเอกายนมรรค) เพื่อให้เกิดอุตสาหะ แก่ภิกษุเหล่านั้น** เหมือนพ่อค้าผ้ากัมพล เป็นต้น โฆษณาคุณภาพของผ้ากัมพล เป็นต้นฉะนั้น.

เหมือนอย่างว่า แม้ว่าพ่อค้าผ้ากัมพลอันมีค่านับแสน โฆษณาว่า โปรดซื้อผ้ากัมพล มนุษย์ทั้งหลายก็ยังไม่ทราบก่อนดอกว่า ผมนคนก็มี ผ้ากัมพลทำด้วยขนสัตว์ก็มี เป็นต้น มันมีกลิ่นสาบสัมผัสสหายาบ แต่ก็เรียกว่า ผ้ากัมพลเหมือนกัน ต่อเมื่อใดพ่อค้านั้นโฆษณาว่าผ้ากัมพลสีแดงทำในแคว้นคันธาระละเอียดสดใส สัมผัสสะระมุน เมื่อนั้นถ้ามีเงินพอก็จะซื้อเอา มิไม่พอ ก็อยากจะชม ฉันทิโด แม้เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย หนทางนี้เป็นทางเดียวดังนี้ ก็ยังไม่ปรากฏก่อนดอกว่า หนทางไหน ด้วยว่าแม้หนทางที่ไม่้นำสัตว์ออกจากทุกข์มีประการต่าง ๆ ก็เรียกกันว่า หนทางเหมือนกัน แต่เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า เพื่อความหมดจดของสัตว์ทั้งหลายดังนี้ เป็นต้น ภิกษุทั้งหลายก็ทราบว่หนทางนี้เสียซึ่ง **อุปัททวะ ๔** นำมาซึ่งคุณวิเศษ ๓ แล้วก็เกิดอุตสาหะ สำคัญเทศนาที่ว่า **ควรเล่า ควรเรียน ควรทรงจำ ควรบอกกล่าว** และจักสำคัญมรรคอันนี้ว่า **ควรเจริญ** เพราะฉะนั้น **พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะตรัสคุณ (ของเอกายนมรรค) จึงตรัสว่าเพื่อความหมดจดของสัตว์ทั้งหลาย เป็นต้น.**

อนึ่ง ข้ออุปมาว่าด้วยพ่อค้าผ้ากัมพลสีเหลือง อันมีค่าแสน นำมาเปรียบฉันทิโด ในข้อนี้ก็ควรนำข้ออุปมาว่าด้วยพ่อค้า ทองชมพูที่สุด แก้วมณีกรองน้ำให้ใส แก้วมุกดาที่บริสุทธิ์ ผ้าขนสัตว์ และแก้วประพาฬ เป็นต้น เอามาเปรียบฉันทิโน.

คำว่า ยทิท เป็นศัพท์นิบาต. ศัพท์นิบาตนั้น มีความดังนี้ว่า เหล่านี้ใด (เย อิเม).

คำว่า จตุตาโร (๔) เป็นศัพท์กำหนดจำนวน. ด้วยจำนวนนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงการกำหนดจำนวน สติปัฏฐานว่า ไม่ต่ำกว่านั้น ไม่สูงกว่านั้น.

คำว่า **สติปัฏฐานทั้งหลาย** ได้แก่ **สติปัฏฐาน ๓** คือ **อารมณ์แห่งสติ** ก็มี ความที่พระบรมศาสดาทรงล่วงเลยความยินร้ายและยินดีในพระสาวกทั้งหลาย **ผู้ปฏิบัติ ๓** อย่างก็มี **ตัวสติ** ก็มี.

อารมณ์แห่งสติ เรียกว่า **สติปัฏฐาน** ได้ในบาลีเป็นต้น (สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค) ว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงความเกิดและความดับไปแห่ง สติปัฏฐาน ๔** ท่านทั้งหลายจงฟัง ฯลฯ **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ความเกิดแห่งกายเป็นอย่างไร ความเกิดแห่งกาย ก็เพราะอาหารก่อให้เกิด** ดังนี้. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **สติปัฏฐาน** ได้ในบาลี (ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค) เป็นต้นว่า กายเป็นที่ปรากฏมิใช่สติ สติเป็นที่ปรากฏด้วย เป็นตัวสติด้วย. คำนั้นมีความดังนี้. ชื่อว่า **ปัฏฐาน** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า **เป็นที่ตั้งในที่นี้**. ถามว่า อะไรตั้ง. ตอบว่า สติ. **ที่ตั้งอยู่แห่งสติ** ชื่อว่า สติปัฏฐาน. อีกนัยหนึ่ง **ความตั้งเป็นประธาน** เหตุฉะนั้นจึงชื่อว่า **ปัฏฐาน**. **ความตั้งแห่งสติ** ชื่อว่า สติปัฏฐานเหมือนอย่างการยื่นของข้าง การยื่นของม้า เป็นต้น.

ความที่พระบรมศาสดาทรงล่วงเลยความยินร้าย และความยินดีในพระสาวกทั้งหลาย ผู้ปฏิบัติ ๓ อย่าง เรียกว่า **สติปัฏฐาน** ได้ในบาลี (สพายตน วิภังสูตร มัชฌิมนิกาย อุपरินิพพานสก) นี้ว่า

สติปัฏฐาน ๓ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้เป็นพระอริยะ ทรงเสพสติปัฏฐานไรเล่า เมื่อทรงเสพสติปัฏฐาน ไรเล่า จึงเป็นพระศาสดา สมควรสอนพระสาวกดังนี้.

คำนั้นมีความดังนี้ ชื่อว่า **ปัฏฐาน** เพราะเป็น **ธรรมที่ควรตั้งไว้** อธิบายว่า **ควรให้เป็นไป**. ถามว่า เพราะเป็น ธรรมที่ควรตั้งไว้ด้วยอะไร. ตอบว่า ด้วยสติ. **การตั้งไว้ด้วยสติ** ชื่อว่า สติปัฏฐาน

ก็ **สติ** เท่านั้น เรียกว่า **สติปัฏฐาน** ได้ในบาลี (สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค) เป็นต้นว่า สติปัฏฐาน ๔ อันบุคคล เจริญแล้วทำให้มากแล้ว ย่อมยังสัมโพชฌงค์ ๗ ให้บริบูรณ์ ดังนี้.

คำนั้นมีความดังนี้ **ธรรมชาติใดตั้งอยู่ทั่ว** อธิบายว่า **เข้าไปตั้งมั่น คือแล่นเป็นไป** เหตุนี้ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า **ปัฏฐาน**. **สตินั้นเอง** ชื่อว่า **สติปัฏฐาน**.

อีกนัยหนึ่ง ที่ชื่อว่า **สติ** เพราะอรรถว่า **ระลึกได้** ที่ชื่อว่า **ปัฏฐาน** เพราะอรรถว่า **เข้าไปตั้งไว้**. เพราะฉะนั้น **สตินั้นด้วย** **ปัฏฐานด้วย** เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า **สติปัฏฐาน**. ในที่นี้พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์เอา **สติปัฏฐานอันนี้**.

ถามว่า หากเป็นเช่นนั้นเหตุไร คำว่าสติปัฏฐานทั้งหลายจึงเป็นคำพหูพจน์.

ตอบว่า เพราะต้องมีสติมาก เป็นความจริง สติเหล่านั้นมีมาก เพราะต่างแห่งอารมณ์.

ถามว่า แต่เหตุไรคำว่ามรรค จึงเป็นเอกวจนะ.

ตอบว่า เพราะมีทางเดียว ด้วยอรรถว่า เป็นมรรค. เป็นความจริง สติเหล่านั้นแม้มี ๔ ก็นับว่าทางเดียว ด้วยอรรถว่าเป็นมรรค. สมจริงดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า ถามว่า ในคำว่ามรรค ที่ชื่อว่ามรรค เพราะอรรถว่าอะไร. ตอบว่า เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องไปสู่พระนิพพานด้วย เพราะอรรถว่า ผู้ต้องการพระนิพพานจะพึงค้นหาด้วย. สติทั้ง ๔ นั้น ทำกิจให้สำเร็จ ในอารมณ์ทั้งหลาย มีกายเป็นต้นจึงถึงพระนิพพานในภายหลัง แต่ผู้ต้องการพระนิพพานทั้งหลาย จำต้องดำเนินไปตั้งแต่ต้นมา เพราะฉะนั้น สติทั้ง ๔ จึงเรียกว่า หนทางเดียว. เทศนาพร้อมด้วยอนุสนธิ ย่อมมีด้วยการอนุสนธิ คำว่าสติ เหมือนดังในบาลีทั้งหลาย (สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค) เป็นต้นว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงมรรค เป็นเครื่องกำจัดกองทัฬมาร เธอจงฟัง มรรคนั้นเป็นเครื่องกำจัดกองทัฬมารเป็นอย่างไร คือสัมโพชฌงค์ ๗ ดังนี้. คำว่ามรรคเป็นเครื่องกำจัดกองทัฬมาร และคำว่าสัมโพชฌงค์ ๗ โดยอรรถก็เป็นอันเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น ฉันใด คำว่า **เอกายนมรรค** กับคำว่า **สติปัฏฐาน ๔** โดยอรรถก็เป็นอันเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น ก็ฉันนั้น เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นเอกวจนะ ก็เพราะเป็นทางเดียว ด้วยอรรถว่าเป็นมรรค เป็นพหูพจน์นะ ก็เพราะมีสติมาก โดยความต่างแห่งอารมณ์.

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสสติปัฏฐานว่ามี ๔ ไม่หย่อนไม่ยิ่ง.

ตอบว่า ก็เพราะจะทรงให้เป็นประโยชน์เกื้อกูล แก่เวไนยสัตว์.

แท้จริง ในจำพวกเวไนยสัตว์ที่เป็น

- ตัณหาจริต
- ทิฏฐิจริต

- ผู้เป็นสมถยานิก (ผู้มีสมถะเป็นยาน) และ
- วิปัสสนายานิก (ผู้มีวิปัสสนาเป็นยาน)

ที่เป็นไปโดยส่วนทั้งสอง คือ

- ปัญญาอ่อน และ
- ปัญญากล้า

กายนุปัสสนาสติปัฏฐาน มีอารมณ์หยาบเป็นทางหมดจด สำหรับเวไนยสัตว์ผู้มีตัณหาจริต มีปัญญาอ่อน

เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน มีอารมณ์ละเอียดเป็นทางหมดจด สำหรับเวไนยสัตว์ผู้มีตัณหาจริต มีปัญญากล้า

จิตตานุุปัสสนาสติปัฏฐาน ที่มีอารมณ์ไม่แยกออกมากนักเป็นทางหมดจด สำหรับเวไนยสัตว์ผู้มีทิวฏฐิจริต มีปัญญาอ่อน

ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน ที่มีอารมณ์แยกออกมากเป็นทางหมดจด สำหรับเวไนยสัตว์ผู้มีทิวฏฐิจริต มีปัญญากล้า

อนึ่ง

สติปัฏฐาน ข้อที่ ๑ ที่มีนิมิตอันจะพึงบรรลุได้โดยไม่ยาก เป็นทางหมดจด สำหรับเวไนยสัตว์ผู้เป็นสมถยานิก มีปัญญาอ่อน

สติปัฏฐาน ข้อที่ ๒ เพราะไม่ตั้งอยู่ในอารมณ์อย่างหยาบ จึงเป็นทางหมดจดสำหรับเวไนยสัตว์ผู้เป็นสมถยานิก มีปัญญากล้า

สติปัฏฐาน ข้อที่ ๓ มีอารมณ์ที่แยกออกไม่มากนัก เป็นทางหมดจด สำหรับเวไนยสัตว์ผู้เป็นวิปัสสนายานิก มีปัญญาอ่อน

สติปัฏฐาน ข้อที่ ๔ มีอารมณ์ที่แยกออกมาก เป็นทางหมดจดสำหรับเวไนยสัตว์ผู้เป็นวิปัสสนายานิก มีปัญญากล้า

เพราะเหตุดังนั้น จึงกล่าวว่า สติปัฏฐานมี ๔ เท่านั้น ไม่หย่อนไม่ถึง

อีกอย่างหนึ่ง ที่ตรัสว่า สติปัฏฐานมี ๔ ก็เพื่อละเสียซึ่งวิปลาสความสำคัญผิดว่า **งาม สุข เทียง และเป็นตัวตน**.

- แท้จริงกายเป็นนุสสุกะ ไม่งาม แต่สัตว์ทั้งหลายก็ยังสำคัญว่างาม ในกายนั้น ด้วยทรงแสดงความไม่งามในกายนั้นแก่สัตว์เหล่านั้น จึงตรัสสติปัฏฐานข้อที่ ๑ เพื่อละวิปลาสนั้นเสีย.
- และในเวทนาเป็นต้น ที่สัตว์ยึดถือว่าสุข เทียง เป็นตัวตน เวทนาจึงเป็นทุกข์ จิตไม่เที่ยง ธรรมทั้งหลายเป็นอนัตตา. แต่สัตว์ทั้งหลายก็ยังสำคัญว่า สุข เทียงเป็นตัวตน ในเวทนา จิต ธรรมนั้น ด้วยทรงแสดงความเป็นทุกข์ เป็นต้น ในเวทนา จิต ธรรมนั้น แก่สัตว์เหล่านั้นจึงตรัสสติปัฏฐาน ๓ ที่เหลือเพื่อละวิปลาสเหล่านั้นเสีย

เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบที่ตรัสว่า สติปัฏฐาน ๔ ไม่หย่อนไม่ถึง ก็เพื่อละความสำคัญผิดว่า งาม สุข เทียง และเป็นตัวตนเสีย ดังที่กล่าวมานี้. มิใช่เพื่อละวิปลาสอย่างเดียวเท่านั้น บัณฑิตพึงทราบที่ตรัสสติปัฏฐาน

๔ ก็ **เพื่อละ โขมะ โยคะ อาสวะ คัณฐะ อุปาทาน และอคติ** อย่างละ ๔ ด้วย เพื่อกำหนดรู้อาหาร ๔ อย่าง ด้วย พึงทราบในที่มาในปรภณ (บาลี) เท่านั้นก่อน.

ส่วนในอรรถกถาท่านกล่าวว่า สติปัฏฐาน

- มีอันเดียวเท่านั้น โดยเป็นความระลึกและโดยเป็นที่ประชุมลงเป็นอันเดียวกัน
- มี ๔ ด้วยอำนาจอารมณ์.

เปรียบเหมือนพระนครมี ๔ ประตู คนที่มาแต่ทิศตะวันออก นำสิ่งของที่อยู่ทางทิศตะวันออก มาเข้าพระนครทางประตูทิศตะวันออก คนที่มาแต่ทิศใต้ ทิศตะวันตกก็เหมือนกัน คนที่มาแต่ทิศเหนือก็นำสิ่งของที่อยู่ทางทิศเหนือ มาเข้าพระนครทางประตูทิศเหนือ ฉะนั้นใด ช้ออุปไมยนี้ก็ฉนั้น.

จริงอยู่นิพพานเปรียบเหมือน นคร

โลกุตตรมรรคมืองค์แปด เปรียบเหมือน ประตูพระนคร

สติปัฏฐานมีกาย เป็นต้น เปรียบเหมือน ทิศทั้งหลายมีทิศตะวันออก เป็นต้น.

ก็คนที่มาแต่ทิศตะวันออก นำสิ่งของที่อยู่ทางทิศตะวันออกมาเข้าพระนครทางประตูทิศตะวันออก ฉะนั้นใด ผู้ปฏิบัติโดยมุขแห่งกายานุปัสสนา เจริญกายานุปัสสนา ๑๔ วิธี ย่อมหยั่งลงสู่พระนิพพานอันเดียวกันนั่นเอง ด้วยอริยมรรคที่เกิดจากอานูภาพแห่งการเจริญกายานุปัสสนา ก็ฉนั้น.

คนที่มาแต่ทิศใต้ นำสิ่งของที่อยู่ทางทิศใต้ย่อมเข้ามาสู่พระนครทางประตูทิศใต้ ฉะนั้นใด ผู้ปฏิบัติโดยมุขแห่งเวทนานุปัสสนา เจริญเวทนานุปัสสนา ๙ วิธี ย่อมหยั่งลงสู่พระนิพพานอันเดียวกันนั่นเอง ด้วยอริยมรรคที่เกิดจากอานูภาพแห่งการเจริญเวทนานุปัสสนาก็ฉนั้น.

คนที่มาแต่ทิศตะวันตก นำสิ่งของที่อยู่ทางทิศตะวันตก ย่อมเข้ามาสู่พระนครทางประตูทิศตะวันตก ฉะนั้นใด ผู้ปฏิบัติโดยมุขแห่งจิตตานุปัสสนา เจริญจิตตานุปัสสนา ๑๖ วิธี ย่อมหยั่งลงสู่พระนิพพานอันเดียวกันนั่นเอง ด้วยอริยมรรค ที่เกิดจากอานูภาพแห่งการเจริญจิตตานุปัสสนาฉนั้น.

คนที่มาแต่ทิศเหนือ นำสิ่งของที่อยู่ทางทิศเหนือ ย่อมเข้ามาสู่พระนครทางประตูทิศเหนือ ฉะนั้นใด ผู้ปฏิบัติโดยมุขแห่งธัมมานุปัสสนา เจริญธัมมานุปัสสนา ๕ วิธี ย่อมหยั่งลงสู่พระนิพพานอันเดียวกันนั่นเอง ด้วยอริยมรรค ที่เกิดจากอานูภาพแห่งการเจริญธัมมานุปัสสนาก็ฉนั้น.

บัณฑิตพึงทราบว่า ที่ท่านกล่าวว่า สติปัฏฐานมี อันเดียวเท่านั้นก็ด้วยอำนาจความระลึกได้ อย่างหนึ่ง ด้วยอานูภาพประชุมลงสู่ความเป็นอันเดียวกันหนึ่ง ที่กล่าวว่ามี ๔ ก็โดยจัดตามอารมณ์ ดังกล่าวมาฉนี้.

คำว่า มี ๔ เป็นอย่างไร เป็นคำถามด้วยหมายจะตอบ (ถามเองตอบเอง).

คำว่า ในธรรมวินัยนี้ คือ ในพระศาสนา.

คำว่า ภิกษุเว นั้น เป็นคำเรียกบุคคลผู้รับธรรม.

คำว่า ภิกษุ นั้น เป็นคำแสดงถึงบุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยข้อปฏิบัติ. เทวดา และมนุษย์ แม้เหล่าอื่น ก็ดำเนินการปฏิบัติให้พร้อมเหมือนกัน. แต่ที่ตรัสว่า ภิกษุ ก็เพราะเป็นผู้ประเสริฐอย่างหนึ่ง เพราะทรงแสดงภาวะของภิกษุด้วยการปฏิบัติอย่างหนึ่ง. เป็นความจริง ในบุคคลทั้งหลาย ผู้รับคำสั่งสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้า ภิกษุ เป็นผู้ประเสริฐ เพราะเป็นประหนึ่งภาชนะรองรับคำสั่งสอนมีประการต่าง ๆ เพราะฉะนั้น จึงตรัสว่า ภิกษุ

เพราะเป็นผู้ประเสริฐ. แต่เมื่อทรงถือเอาภิกษุแล้วคนทั้งหลายที่เหลือก็เป็นอันทรงถือเอาด้วย เหมือนอย่างในการเสด็จพระราชดำเนิน เป็นต้น เหล่าราชบริพารนอกนั้น ก็เป็นอันท่านรวมไว้ด้วยศัพท์ว่า ราช. ผู้ใดปฏิบัติข้อปฏิบัตินี้ ผู้นั้นย่อมชื่อว่า ภิกษุ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ภิกษุ ก็เพราะจะทรงแสดงภาวะของภิกษุด้วยการปฏิบัติ. เป็นความจริง ผู้ปฏิบัติจะเป็นเทวดา หรือมนุษย์ก็ตาม ย่อมนับได้ว่า เป็นภิกษุทั้งนั้น. เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ (ในธรรมบท ชุททกนิกาย) ว่า

อลงกโต เจปิ สมํ จเรยฺย
 สนฺโต ทนฺโต นียโต พุรหมจาริ
 สพุเพสุ ภูเตสุ นิธาย ทนฺตํ
 โส พุราหมเณ โส สมเณ ส ภิกฺขุ
 หากว่าบุคคลมีธรรมระดับแล้ว
 เป็นผู้สงบแล้ว ฝึกแล้ว เป็นคนแน่ เป็นพรหมจारी
 เลิกอาชฎากรรมในสัตว์ทั้งปวง
 ฟังประพฤติสม่าเสมออยู่ไซ้
 ผู้นั้นก็ชื่อว่า พราหมณ์ ผู้นั้นก็ชื่อว่า สมณะ
 ผู้นั้นก็ชื่อว่า ภิกษุ ดังนี้.

คำว่า **ในกาย คือ ในรูปกาย**. จริงแล้ว รูปกายในที่ที่ท่านประสงค์เอาว่า กาย เพราะอรรถว่า **เป็นที่รวมแห่งอวัยวะน้อยใหญ่ และธรรมทั้งหลายมีผม เป็นต้น** เหมือนตัวของช้างตัวของรถ เป็นต้น. ที่ชื่อว่ากายเพราะอรรถว่าเป็นที่รวมอันใด ที่ชื่อว่ากาย เพราะอรรถว่า**เป็นแหล่งที่มาของสิ่งที่น่ารังเกียจ** ฉะนั้น. จริงแล้ว กายนั้น เป็นแหล่งที่มาของสิ่งน่ารังเกียจ คือน่าเกลียดอย่างยิ่งแม้เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่ากาย. คำว่า**เป็นแหล่งที่มา** คือเป็นถิ่นเกิดใจความของคำในคำว่า เป็นแหล่งที่มา นั้น มีดังนี้ ธรรมชาติทั้งหลายมาแต่กายนั้น เหตุนี้กายนั้นจึงชื่อว่า เป็นแหล่งที่มา. อะไรมา. สิ่งอันน่าเกลียดทั้งหลายมีผม เป็นต้น ย่อมมา. ชื่อว่า **อายะ** เพราะเป็นแหล่งมาแห่งสิ่งน่าเกลียดทั้งหลาย ด้วยประการฉะนี้.

คำว่า **พิจารณาเห็นกาย** หมายความว่า มีปกติพิจารณาเห็นในกาย หรือพิจารณาเห็นกาย. พระผู้มีพระภาคเจ้าแม้จะตรัสว่า ในกายแล้ว บัณฑิตพึงทราบว่าจะทรงกระทำศัพท์ว่ากาย **ครั้งที่สองว่า พิจารณาเห็นกายอีกครั้งหนึ่ง เพื่อทรงแสดงการกำหนด และการแยกออกจากกัน เป็นต้น** โดยไม่ปนกัน. ภิกษุพิจารณาเห็นเวทนาในกาย หรือพิจารณาเห็นจิตในกายหรือพิจารณาเห็นธรรมในกายหาไม่ได้ ที่แท้พิจารณาเห็นกายในกายต่างหากเพราะฉะนั้น จึงเป็นอันทรงแสดงการกำหนดไม่ปนกัน ด้วยทรงแสดงอาการ คือ **พิจารณาเห็นกายในวัตถุที่นับว่ากาย. มิใช่พิจารณาเห็นธรรมอย่างหนึ่ง ที่พ้นจากอวัยวะน้อยใหญ่ในกาย** ทั้งมิใช่พิจารณาเห็นเป็นหญิงหรือเป็นชาย ที่พ้นจากผสมชน เป็นต้น. จริงอยู่ในข้อนี้ กายแม้อันใด ที่นับว่าเป็นที่รวมของภูตรูป และอุปาทายรูป **มีผมชน เป็นต้น** มิใช่พิจารณาเห็นธรรมอย่างหนึ่งที่พ้นจากภูตรูป และอุปาทายรูป ที่แท้

- พิจารณาเห็นกายเป็นที่รวมอวัยวะน้อยใหญ่ในกายแม้อันนั้น เหมือนพิจารณาเห็นส่วนประกอบของรถฉะนั้น

- พิจารณาเห็นกายเป็นที่รวมของ ผม ขน เป็นต้น เหมือนพิจารณาเห็นส่วนน้อยใหญ่ของพระนคร
- พิจารณาเห็นกายเป็นที่รวมของภูตรูป และ อุบาทयरูป เหมือนแยกใบและก้านของต้นกล้วย และเหมือน แยกกำมือที่วางเปล่าฉะนั้น

เพราะฉะนั้นจึงเป็นอันทรงแสดงการแยกออกจากก่อน ด้วยทรงแสดงวัตถุที่นับได้ว่ากาย โดยเป็นที่รวมโดยประการต่าง ๆ นั้นแล้ว. ความจริง กายหรือชายหญิง หรือกรรมไร ๆ อื่นที่พ้นจากกายอันเป็นที่รวมดังกล่าวแล้ว หาปรากฏในกายนั้นไม่ แต่สัตว์ทั้งหลาย ก็ยึดมั่นผิด ๆ โดยประการนั้น ๆ ในกายที่สักว่าเป็นที่รวมแห่งธรรมดังกล่าวแล้ว อยู่นั่นเอง. เพราะฉะนั้น พระโหราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า

ยํ ปสุสติ น ตํ ทิฏฺฐํ   ยํ ทิฏฺฐํ ตํ น ปสุสติ
 อปสุสํ พชฺฌเต มุทุโห   พชฺฌมาโน น มุจฺจติ
 บุคคลเห็นสิ่งใด สิ่งนั้นก็ไม่ได้เห็น
 สิ่งใดเห็นแล้วก็ไม่ได้เห็นสิ่งนั้น
 เมื่อไม่เห็นก็หลงติด
 เมื่อติดก็ไม่หลุดพ้น ดังนี้.

ท่านกล่าวคำนี้ ก็เพื่อแสดงการแยกออกจากก่อนเป็นต้น. ด้วยศัพท์ว่าอาทิเป็นต้น ในคำนี้บัณฑิตพึงทราบความดังนี้. ก็ภิกษุนี้ พิจารณาเห็นกายในกายนี้เท่านั้น ท่านอธิบายว่า มิใช่พิจารณาเห็นธรรมอย่างอื่น. คนทั้งหลายแลเห็นน้ำในพยับแดด แม้ที่ไม่มีน้ำฉันใด ภิกษุพิจารณาเห็นกายอันนี้ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่สวยงามว่าเป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นตัวตน และสวยงาม ฉะนั้น หากมิได้ ที่แท้ พิจารณาเห็นกาย ท่านอธิบายว่า **พิจารณาเห็นกายเป็นที่รวมของอาการ คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มิใช่ตัวตน และไม่สวยงามต่างหาก.**

อีกอย่างหนึ่ง ก็กายอันนี้ใด ที่ท่านกล่าวไว้ข้างหน้าว่า มีลมอัสสาสะปัสสาสะ เป็นต้น มีกระดูกที่ปนเป็นที่สุดตามนัย พระบาลีเป็นต้นว่า *ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ไปป่าก็ดี ฯลฯ เธอมีสติหายใจเข้า ดังนี้ และกายอันใดที่ท่านกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทามรรค (ขุททกนิกาย) ว่า ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นกายคือดิน กายคือน้ำ กายคือไฟ กายคือลม กายคือผม กายคือขน กายคือผิวหนัง กายคือหนัง กายคือเนื้อ กายคือเลือด กายคือเอ็น กายคือกระดูก กายคือเยื่อในกระดูก โดยความเป็นของไม่เที่ยง ดังนี้* บัณฑิตพึงทราบเนื้อความของกายนั้นทั้งหมด แม้อย่างนี้ว่า ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกาย โดยพิจารณาเห็นในกายอันนี้เท่านั้น.

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบความอย่างนี้ว่า **พิจารณาเห็นกาย ที่นับว่าเป็นที่รวมแห่งธรรมมีผมเป็นต้นในกาย โดยไม่พิจารณาเห็นส่วนใดส่วนหนึ่งที่พึงถือว่าเป็นเรา เป็นของเราในกาย แต่พิจารณาเห็นกายนั้น ๆ เท่านั้นเป็นที่รวมแห่งธรรมต่าง ๆ มีผม ขน เป็นต้น.**

อนึ่ง พึงทราบความอย่างนี้ว่า พิจารณาเห็นกายในกาย แม้โดยพิจารณาเห็นกายที่นับว่าเป็นที่รวมแห่งอาการ มีลักษณะไม่เที่ยง เป็นต้น ทั้งหมดทีเดียวซึ่งมีนัยที่มาในปฏิสัมภิทามรรค ตามลำดับบาลี เป็นต้นว่า *พิจารณาเห็นในกายนี้ โดยความเป็นของไม่เที่ยง ไม่ใช่โดยเป็นของเที่ยง* ดังนี้. จริงอย่างนั้นภิกษุผู้ปฏิบัติ ปฏิบัติ คือพิจารณาเห็นกายในกายรูปนี้ ย่อมพิจารณาเห็นกายอันนี้โดยเป็นของไม่เที่ยง ไม่ใช่เห็นโดยเป็นของเที่ยง พิจารณาเห็นโดยเป็นทุกข์ ไม่ใช่เห็นโดยเป็นสุข พิจารณาเห็นโดยมิใช่ตัวตน ไม่ใช่เห็นเป็นตัวตน ด้วยอำนาจ **อนุปัสสนา (การพิจารณาเห็น)**

๗ ประการ มีพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงเป็นต้น ย่อมเบื่อหน่าย มีชียินดี ย่อมคลายกำหนด มีชีกำหนด ย่อมดับทุกข์ มีชีก่อทุกข์ ย่อมสละ มีชียึดถือ. ภิกษุหนึ่ง

1. เมื่อพิจารณาเห็นกายอันนี้โดยความเป็นของไม่เที่ยง ย่อมละนิจจสัญญาความสำคัญว่าเที่ยงเสียได้
2. เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ย่อมละทุกข์สัญญาความสำคัญว่าเป็นสุขเสียได้
3. เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นของไม่ใช่ตัวตน ย่อมละอัตตสัญญาความสำคัญว่าเป็นตัวตนเสียได้
4. เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมละความยินดีเสียได้
5. เมื่อคลายกำหนด ย่อมละความกำหนดเสียได้
6. เมื่อดับทุกข์ ย่อมละเหตุเกิดทุกข์เสียได้
7. เมื่อสละ ย่อมละความยึดถือเสียได้ ดังนี้

พึงทราบดังกล่าวมาดังนี้.

คำว่า **อยู่** คือ เป็นไปอยู่.

คำว่า **มีเพียร** มีอรรถว่า สภาพใดย่อมแผดเผากิเลสทั้งหลายในภพทั้ง ๓ เหตุนั้น สภาพนั้น ชื่อว่า อาตาปะแผดเผากิเลส คำนี้เป็นชื่อของความเพียร. ความเพียรของผู้นั้นมีอยู่ เหตุนั้น ผู้นั้นชื่อว่า อาตาปามีความเพียร.

คำว่า **มีสัมปชัญญะ** คือ ผู้ประกอบด้วยความรู้ที่นับว่า สัมปชัญญะ.

คำว่า **มีสติ** คือ ประกอบด้วยสติกำกับกาย.

ก็ภิกษุรูปนี้

- กำหนดอารมณ์ด้วยสติ
- พิจารณาเห็นด้วยปัญญา

ธรรมดาว่าปัญญาพิจารณาเห็นของผู้เว้นจากสติ ย่อมมีไม่ได้ ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัส (สังยุตตนิกาย มหาวรรค) ว่า *ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวว่าสติแลจำเป็นปรารถนาในที่ทั้งปวง เพราะฉะนั้น ในที่นี้ จึงตรัสว่า ย่อมพิจารณา เห็นภายในกายอยู่ ดังนี้. กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน เป็นอันทรงอธิบาย ด้วยประการดังนี้.*

อีกอย่างหนึ่ง

- ความท้อแท้ภายใน ย่อมทำอันตรายแก่ผู้ไม่มีความเพียร
- ผู้ไม่มีสัมปชัญญะ ย่อมหลงลืมในการกำหนดอุบาย ในการงดเว้นสิ่งที่มีชื้ออุบาย
- ผู้มีสติหลงลืมแล้ว ย่อมไม่สามารถในการกำหนดอุบาย และในการสละสิ่งที่ไม่ชื้ออุบาย

ด้วยเหตุนี้ กัมมัญฐานัน ของภิกษุหนึ่ง ย่อมไม่สำเร็จ เพราะฉะนั้น กัมมัญฐานัน ย่อมสำเร็จด้วยอานุภาพแห่งธรรมเหล่าใด เพื่อทรงแสดงธรรมเหล่านั้น พึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า **มีเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ.** ทรงแสดงกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน และองค์แห่งสัมปโยคะ

บัดนี้เพื่อจะทรงแสดงองค์แห่งการละ จึงตรัสว่า *นำออกเสียซึ่งอภิชฌา และ โทมนัสในโลก. บรรดาคำเหล่านั้น*

คำว่า **นำออกเสีย** หมายความว่า นำออกเสียด้วยการนำออกชั่วคราวหรือด้วยการนำออกด้วยการข่มไว้.

คำว่า **ในโลก** ก็คือ ในกายอันนั้นแหละ. จริงอยู่ กายในที่นี้ ทรงหมายถึงโลก เพราะอรรถว่าชำรุดชืดโทรม. อภิชฌา และโทมนัส มิใช่พระโยคาวจรนั้นละได้ในอารมณ์เพียงกายเท่านั้น แม้ในเวทนาเป็นต้น ก็จะได้เหมือนกัน เพราะฉะนั้นท่านจึงกล่าวไว้ในวิภังค์ (สติปัฏฐานวิภังค์) ว่า **อุปาทานขันธ์ ๕ ก็ชื่อว่าโลก**. คำนั้นท่านกล่าวตามนัยแห่งการขยายความ เพราะธรรมเหล่านั้น นับได้ว่าเป็นโลก. แต่ท่านกล่าวคำอันใดไว้ว่า โลกเป็นอย่างไร โลกก็คือกายอันนั้นแหละ ความในคำนั้นมีดังนี้แล.

พึงเห็นการเชื่อมความดังนี้ว่า **นำออกเสียซึ่งอภิชฌา และโทมนัสในโลกนั้น**. ก็เพราะในที่นี้ **กามฉันท** **รวมเข้ากับศัพท์ว่า อภิชฌา พยาบาทรวมเข้ากับศัพท์ว่าโทมนัส** ฉะนั้น จึงควรทราบว่าจะอธิบาย การละนิวรณ์ด้วยการทรงแสดงธรรมอันเป็นคู่ที่มีกำลังนับเนื่องในนิวรณ์. แต่โดยพิเศษ ในที่นี้

- ตรัสการละความยินดีที่มีกายสมบัติเป็นมูลด้วยการกำจัดอภิชฌา
- ตรัสการละความยินร้ายที่มีกายวิบัติเป็นมูล ด้วยการกำจัดโทมนัส
- ตรัสการละความยินดียิ่งในกาย ด้วยการกำจัดอภิชฌา
- ตรัสการละความไม่ยินดียิ่งในการเจริญกายานุปัสสนา ด้วยการกำจัดโทมนัส
- ตรัสการละกายของผู้ใฝ่ซึ่งภาวะว่างามเป็นสุข เป็นต้น ที่ไม่มีจริงในกาย ด้วยการกำจัดอภิชฌา
- และตรัสการละการเอาออกไปซึ่งภาวะที่ไม่งาม เป็นทุกข์เป็นต้น ที่มีอยู่จริงในกาย ด้วยการกำจัดโทมนัส.

ด้วยพระดำรัสนั้น เป็นอันทรงแสดงอานุภาพของความเพียร และความเป็นผู้สามารถในการประกอบความเพียรของพระโยคาวจร. แท้จริงอานุภาพของความเพียรนั้นก็คือ เป็นผู้หลุดพ้นจากความยินดี ยินร้าย ครอบงำความไม่ยินดีและความยินดี และ เว้นจากสิ่งที่ไม่จริงและนำออกซึ่งสิ่งที่มีจริง. ก็พระโยคาวจรนั้นเป็นผู้หลุดพ้นจากความยินดียินร้าย เป็นผู้ครอบงำความไม่ยินดี และความยินดี ไม่ใส่สิ่งที่ไม่จริง ไม่นำออกซึ่งสิ่งที่มีจริง จึงชื่อว่า เป็นผู้สามารถในการประกอบความเพียรด้วยประการฉะนี้.

อีกนัยหนึ่ง. **ตรัสกัมมัฏฐานด้วย อนุปัสสนา** ในคำที่ว่า กายะ กายานุปัสสี พิจารณาเห็นกายในกาย.

ตรัสการบริหารกายของพระโยคาวจรบำเพ็ญกัมมัฏฐาน ด้วยวิหัตถธรรมที่กล่าวไว้แล้ว

ในคำนี้ว่า **วิหัตถิอยู่**. ก็ในคำเป็นต้นว่า อาตปปีมีความเพียร พึงทราบว่า

- ตรัสความเพียรชอบ ด้วยอาตปปะความเพียรเครื่องเผากิเลส
- ตรัสกัมมัฏฐานที่ให้สำเร็จประโยชน์ทั่ว ๆ ไป หรืออุบาย เครื่องบริหารกัมมัฏฐาน ด้วย **สติสัมปชัญญะ** หรือตรัส สมณะที่ได้มาด้วยอำนาจกายานุปัสสนา
- ตรัสวิปัสสนาด้วยสัมปชัญญะ
- ตรัสผลแห่งภาวณาด้วยการกำจัดซึ่งอภิชฌา และโทมนัสฉะนี้.

บาลีวิภังค์

ส่วนในบาลีวิภังค์ กล่าวความของบทเหล่านั้น ไว้ดังนี้ว่า

บทว่า **อนุปัสสี** ความว่า อนุปัสสนาในคำนั้น เป็นอย่างไร **ความรอบรู้ ความรู้ทั่ว ฯลฯ ความเห็นชอบ** นี้ **เรียกอนุปัสสนา** บุคคลได้ประกอบแล้ว ประกอบพร้อมแล้ว เข้าไปแล้ว เข้าไปพร้อมแล้ว เข้าถึงแล้ว เข้าถึงพร้อมแล้ว มาตามพร้อมแล้ว ด้วยอนุปัสสนานี้ เหตุฉะนั้น บุคคลนั้นจึงเรียกว่า อนุปัสสี.

บทว่า **วิหริติ** แปลว่า เป็นอยู่ เป็นไปอยู่ รักษาอยู่ ดำเนินไปอยู่ ให้อัตตภาพดำเนินไปอยู่ เทียบไปอยู่ เหตุอันนั้น จึงเรียกว่า วิหริติ.

บทว่า **อาตปปี** ผู้มีเพียร ความว่า อาตาปะ ความเพียรในค่านั้นเป็นอย่างไร **การปรารภความเพียรเป็นไปทางใจ ฯลฯ สัมมาวายามะโค** นี้เรียกว่า **อาตปะ** บุคคลผู้ประกอบด้วยอาตาปะนี้ เหตุอันนั้นบุคคลนั้น จึงเรียกว่าอาตาปะ.

บทว่า **สมุปชาโน** ความว่า สัมปชัญญะ ในค่านั้นเป็นอย่างไร **ความรอบรู้ ความรู้ทั่ว ฯลฯ ความเห็นชอบ** นี้เรียกว่า **สัมปชัญญะ** บุคคลใดประกอบแล้ว ฯลฯ มาตามพร้อมแล้ว ด้วยสัมปชัญญะนี้ เหตุอันนั้นบุคคลนั้น จึงเรียกว่า สมุปชาโน.

บทว่า **สติมา** ความว่า สติในค่านั้นเป็นอย่างไร **ความระลึกได้ ความระลึกถึง ฯลฯ ความระลึกชอบ** นี้เรียกว่า **สติ** บุคคลใดประกอบแล้ว ฯลฯ มาตามพร้อมแล้วด้วยสตินี้ เหตุอันนั้น บุคคลนั้นจึงเรียกว่าสติมา.

ข้อว่า **วิเนยย โลก อภิขุมาโทมนสุส** ความว่า

โลก ในค่านั้นเป็นอย่างไร กายนั้นแล ชื่อว่าโลก อุปาทานชั้นนี้ทั้ง ๕ ก็ชื่อว่าโลก นี้เรียกว่าโลก.

อภิขุมา ในค่านั้นเป็นอย่างไร **ความกำหนด ความกำหนดนัย ความดีใจ ความยินดี ความเพ็ดเพลิน ความกำหนดด้วยอำนาจความเพ็ดเพลิน ความกำหนดนัยแห่งจิต** นี้เรียกว่าอภิขุมา

โทมนัส ในค่านั้นเป็นอย่างไร **ความไม่สำราญทางใจ ทุกข์ทางใจ ฯลฯ เวทนาที่ไม่สำราญเป็นทุกข์ อันเกิดแก่สัมผัสทางใจ** นี้เรียกว่า โทมนัส

อภิขุมา และโทมนัสนี้เป็นอันพระโยคาวจรกำจัดเสียแล้ว นำออกไปแล้ว สงบแล้ว ให้สงบแล้ว ให้ระงับแล้ว ให้ถึงความตั้งอยู่ไม่ได้แล้ว ให้ถึงความสาบสูญแล้ว ให้ถึงความไม่มีแล้ว ให้ถึงความย่อยยับแล้ว ให้เหือดแห้งแล้ว ให้แห้งผากแล้ว ทำให้ถึงที่สุดแล้ว เหตุอันนั้น จึงตรัสว่า วิเนยย โลก อภิขุมา โทมนสุส ดังนี้. นัยที่มาในอรรถกถานี้ กับบาลีวิงศ์นั้น บัณฑิตพึงทราบได้โดยการเทียบกัน.

พรรณนาความแห่ง อุทเทสที่ว่าด้วย กายานุสสนาสติปัญญาสูตร มีเพียงเท่านั้นก่อน.

อุทเทสวารแห่งเวทนาจิตตัมมานุสสนา

บัดนี้ จะวินิจฉัย ในคำว่า

ภิกษุพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย จิตในจิต ธรรมในธรรมทั้งหลาย อยู่ ฯลฯ กำจัด อภิขุมา และโทมนัสในโลก ดังนี้

ประโยชน์ในอันจะกล่าวซ้ำเวทนาเป็นต้น ในคำซึ่งมีอาทิอย่างนี้ว่า เวทนาสุ เวทนานุสสุตี พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย พึงทราบโดยนัยที่กล่าวมาแล้วในกายานุสสนานั้นแล. อนึ่ง ในข้อที่ว่า พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย พิจารณาเห็นจิตในจิต พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย นี้ มีวินิจฉัยดังนี้

เวทนาได้แก่เวทนา ๓ ก็เวทนา ๓ นั้น เป็นโลกิยะอย่างเดียว แม้จิตก็เป็นโลกิยะ ธรรมทั้งหลายก็เป็นโลกิยะเหมือนกัน. การจำแนก เวทนา จิต ธรรม นั้น จักปรากฏในนิเทศวาร. ส่วนในอุทเทสวารนี้ภิกษุผู้พิจารณาเวทนา ๓ นั้น โดยประการที่ตนพึงพิจารณาเห็นก็พึงทราบว่าเป็นผู้พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย. แม้ในจิต และธรรมก็นัยนี้เหมือนกัน.

ถามว่า จะพึงพิจารณาเห็นเวทนาอย่างไร.

ตอบว่า พึงพิจารณา

- เห็นสุขเวทนาโดยความเป็นทุกข์
- เห็นทุกข์เวทนาโดยเป็นคุณคุณศร
- เห็นอทุกข์มสุขเวทนา โดยความเป็นของไม่เที่ยง.

ดังที่ตรัสไว้ว่า

โย สุขํ ทุกขโต อทุกขมทุกขชิต สลลโต

อทุกขมสุขํ สนฺตํ อทุกขชิตํ อนิจฺจโต

ส เว สมฺมทุกฺโข ภาวํ อทุกขชิตํ จริสฺสตี

ภิกษุใดเห็นสุขเวทนาโดยความเป็นทุกข์

เห็นทุกข์เวทนาโดยความเป็นดังคุณศร

เห็นอทุกข์มสุขเวทนาที่มีอยู่โดยความเป็นของไม่เที่ยง

ภิกษุนั้นแล เป็นผู้เห็นชอบ จักเป็นผู้สงบเที่ยวไป ดังนี้.

อนึ่ง พระโยคาวจร

- พึงพิจารณาเห็นเวทนาทั้งหมดนั้นแหละ โดยความเป็นทุกข์ด้วย. สมจริง ดังที่ตรัสไว้ดังนี้ว่า เรา กล่าวเวทนาทุกอย่างบรรดาที่มีอยู่ในทุกข์ทั้งนั้น.
- พึงพิจารณาเห็นเวทนาโดยความเป็นสุข เป็นทุกข์ (เปลี่ยนเวียนกันไป). ดังที่ตรัสไว้ว่า สุขเวทนา เป็นสุข เมื่อเกิดขึ้น เมื่อตั้งอยู่ เป็นทุกข์เมื่อแปรไป ดังนี้

คำทั้งหมด ผู้ศึกษาพึงเข้าใจให้กว้างขวาง.อนึ่ง พระโยคาวจร

- พึงพิจารณาเห็นแม้ด้วยอำนาจอนุปัสสนา ๗ มี อนิจจานุปัสสนา เป็นต้น. ข้อควรกล่าวนี้ยังเหลือ จัก ปรากฏในนิทเทสวารแล.

ก่อนอื่น บรรดาจิตและธรรม จิตอันพระโยคาวจร พึงพิจารณาเห็น

- ด้วยอำนาจประเภทแห่งจิตอันต่าง ๆ กัน มีอารมณ์จิต อธิปัตติจิต สหชาติจิต ภูมิจิต กัมมจิต วิปาก จิตและกิริยาจิต เป็นต้น และ
- ด้วยอำนาจประเภทแห่งจิต มีจิตมีราคะ เป็นต้น ซึ่งมาในนิทเทสวารแห่งอนุปัสสนา มีอนิจจานุปัสสนา เป็นต้น.

ธรรมอันพระโยคาวจร พึงพิจารณาเห็น

- ด้วยอำนาจแห่งลักษณะเฉพาะตน และลักษณะทั่วไป และแห่งธรรมที่เป็นสภาพว่างเปล่า และ
- ด้วยอำนาจประเภทแห่งธรรม มีธรรมอันมีสงบเป็นต้น ซึ่งมาในนิทเทสวาร แห่งอนุปัสสนา ๗ มี อนิจจานุปัสสนา เป็นต้น.

คำที่เหลือมีนัยดังกล่าวมาแล้วทั้งนั้น.

อภิขณา และโทมนัส ในโลก คือ กาย อันพระโยคาวจรได้ละได้แล้วในกายอนุปัสสนาสติปัญญาฐานนี้ แม้อภิขณา และโทมนัสในโลก คือเวทนาเป็นต้น ก็เป็นอันพระโยคาวจรนั้นละได้แล้วเหมือนกัน ก็จริงอยู่ ถึงดังนั้น พระผู้มีพระ

ภาคเจ้าก็ยั้งตรัสการละอภิขมา และโทมนัสไว้ในสติปัฏฐานทุกข้อ ด้วยอำนาจแห่งบุคคลต่าง ๆ กัน และด้วยอำนาจแห่งสติปัฏฐานภาวนา อันเป็นไปในขณะจิตต่างกัน.

อีกนัยหนึ่ง เพราะอภิขมา และโทมนัสที่ได้ในสติปัฏฐานข้อหนึ่งถึงในสติปัฏฐานที่เหลือทั้ง ๓ ข้อ ก็เป็นอันละได้เหมือนกัน. เพราะฉะนั้นแล จึงควรทราบว่าการละอภิขมา และโทมนัสนี้ ตรัสไว้เพื่อทรงแสดงการละในสติปัฏฐานเหล่านั้น ของภิกษุเหล่านั้น ฉะนั้นแล.

จบอุทเทสวารกถา

นิทเทสวารกถา

กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน

สัมมาสติมีอารมณ์ ๔

นายช่างจักสานผู้ฉลาด ประสงค์จะทำเครื่องใช้ เช่น เสื่อหยาบ เสื่ออ่อน เตียบ ลุง และฝาชี เป็นต้น ได้ไม่ใฝ่ล่าใหญ่มาลำหนึ่ง ตัดเป็น ๔ ท่อนแล้ว พึงเอาท่อน ๆ หนึ่งแต่ ๔ ท่อนนั้นมาผ่าออกทำเป็นเครื่องใช้ขึ้น ๆ แม้ฉันใด พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ฉันนั้นเหมือนกัน บัดนี้ ทรงประสงค์จะทำสัตว์ทั้งหลายให้บรรลुकุณวิเศษต่าง ๆ ด้วยการทรงแสดง**สติปัฏฐานจำแนกสัมมาสติอย่างเดียวนั้นออกเป็น ๔ ส่วน ด้วยสามารถแห่งอารมณ์** โดยนัยเป็นต้นว่า สติปัฏฐาน ๔ เป็นอย่างไร ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ ดังนี้ ทรงถือเอาสติปัฏฐานแต่ละอย่าง จาก ๔ อย่างนั้น เมื่อจะทรงจำแนกกาย จึงทรงเริ่มตรัส นิทเทสวาร โดยนัยเป็นต้นว่า กถญจ ภิกษเว.

อธิบายศัพท์ในปุจฉวาร

ในนิทเทสวารนั้น คำว่า **กถญจ อย่างไรเล่า** เป็นต้น เป็นคำถามด้วยหมายจะขยายให้กว้างขวาง. ก็แลความย่อในปุจฉวารนี้มีดังนี้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายโดยประการใดเล่า. ในปุจฉวารทุกข้อก็นัยนี้.

ชื่อว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้** คือ ภิกษุในพระศาสนานี้. ก็อิศัพทในคำนี้ เป็นเครื่องแสดงศาสนา อันเป็นที่อาศัยอย่างดีของบุคคลผู้บำเพ็ญกายานุปัสสนาสติปัฏฐานทุกประการ ให้เกิดขึ้นแล้ว และเป็นเครื่องปฏิเสธความไม่เป็นจริงของศาสนาอื่น. สมจริง ดังที่ตรัสไว้ (ในจุฬาสีหนาทสูตร มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก) ว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สมณะที่ ๑-๒-๓-๔ มีอยู่ในศาสนานี้เท่านั้น ศาสนาอื่นว่างเปล่าจากสมณะผู้เป็นพระอรหันต์ทั้งหลาย เพราะฉะนั้นจึงตรัสว่าภิกษุในศาสนานี้.**

จบอรรถกถา

กายนุปัสสนา

อานาปานบรรพ

[๒๗๔] ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายอยู่อย่างไรเล่า
ภิกษุในธรรมวินัยนี้

- ไปสู่ปากก็ดี ไปสู่โคนไม้ก็ดี ไปสู่เรือนว่างก็ดี
- นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า
- เธอมีสติหายใจออก มีสติหายใจเข้า
- ๑. เมื่อหายใจออกยาว ก็รู้ชัดว่า เราหายใจออกยาว
เมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้ชัดว่า เราหายใจเข้ายาว
- ๒. เมื่อหายใจออกสั้น ก็รู้ชัดว่า เราหายใจออกสั้น
เมื่อหายใจเข้าสั้น ก็รู้ชัดว่า เราหายใจเข้าสั้น
- ๓. ย่อมสำเนียงกว่า เราจักเป็นผู้กำหนดรู้ตลอดกองลมหายใจทั้งปวง หายใจออก
ย่อมสำเนียงกว่า เราจักเป็นผู้กำหนดรู้ตลอดกองลมหายใจทั้งปวง หายใจเข้า
- ๔. ย่อมสำเนียงกว่า เราจักระงับกายสังขารหายใจออก
ย่อมสำเนียงกว่า เราจักระงับกายสังขารหายใจเข้า

ดูกรภิกษุทั้งหลาย นายช่างกลึง หรือ ลูกมือของนายช่างกลึง ผู้ชยัน

เมื่อชักเชือกกลึงยาว ก็รู้ชัดว่า เราชักยาว

เมื่อชักเชือกกลึงสั้น ก็รู้ชัดว่า เราชักสั้น แม้นั้นใด

ภิกษุก็ฉันนั้นเหมือนกัน

- ๑. เมื่อหายใจออกยาว ก็รู้ชัดว่า เราหายใจออกยาว
เมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้ชัดว่า เราหายใจเข้ายาว
- ๒. เมื่อหายใจออกสั้น ก็รู้ชัดว่า เราหายใจออกสั้น
เมื่อหายใจเข้าสั้น ก็รู้ชัดว่า เราหายใจเข้าสั้น
- ๓. ย่อมสำเนียงกว่า เราจักเป็นผู้กำหนดรู้ตลอดกองลมหายใจทั้งปวง หายใจออก
ย่อมสำเนียงกว่า เราจักเป็นผู้กำหนดรู้ตลอดกองลมหายใจทั้งปวง หายใจเข้า
- ๔. ย่อมสำเนียงกว่า เราจักระงับกายสังขารหายใจออก
ย่อมสำเนียงกว่า เราจักระงับกายสังขารหายใจเข้า

ดังพรรณนามาฉะนี้ ภิกษุย่อม

- พิจารณาเห็นกายในกายภายในบ้าง
- พิจารณาเห็นกายในกายภายนอกบ้าง

- พิจารณาเห็นภายในภายในทั้งภายในทั้งภายนอกบ้าง
- พิจารณาเห็นธรรม คือ ความเกิดขึ้นในกายบ้าง
- พิจารณาเห็นธรรม คือ ความเสื่อมในกายบ้าง
- พิจารณาเห็นธรรม คือ ทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมในกายบ้าง ย่อมอยู่
อีกอย่างหนึ่ง

สติของเธอที่ตั้งมั่นอยู่ว่า กายมีอยู่ ก็เพียงสักว่าความรู้ เพียงสักว่าอาศัยระลึกเท่านั้น
เธอเป็นผู้อันตนหาและทิวี่ไม่อาศัยอยู่แล้ว และไม่ถือมั่นอะไรๆ ในโลก
ดูกรภิกษุทั้งหลาย อย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่า พิจารณาเห็นภายในภายในอยู่ ฯ

จบอานาปานบรรพ

อรรถกถาอานาปานบรรพ

คำว่า ภิกษุไปป่าก็ดี ไปที่โคนไม้ก็ดี ไปยังเรือนว่างก็ดี นี้ เป็นเครื่องแสดงการกำหนดเอาเสนาสนะอัน
เหมาะแก่การเจริญสติปัฏฐาน ของภิกษุนั้น. เพราะจิตของเธอเข้าไปในอารมณ์ทั้งหลาย มีรูปเป็นต้น มานานย่อม
ไม่ประสงค์จะลงสู่วิถีแห่งกัมมัฏฐาน คอยแต่จะเล่นออกนอกทางทำเดี๋ยว เหมือนเกวียนที่เทียมด้วยโคโงงฉะนั้น.
เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้จะเจริญสติปัฏฐานนี้ประสงค์จะทรมาณจิต ที่ร้าย ที่เจริญมาด้วยการตีมารส มีรูปารมณ เป็นต้น มา
นาน พึงพลากรออกจากอารมณ์เช่น รูปารมณเป็นต้น แล้วเข้าไปป่าก็ได้ โคนไม้ก็ได้ เรือนว่างก็ได้ แล้วเอาเชือก คือสติ
ผูกเข้าไว้ที่หลัก คืออารมณ์ ของสติปัฏฐานนั้น จิตของเธอแน่นแม้จะตั้งรกรากไปทางนั้น ทางนี้ เมื่อไม่ได้อารมณ์ที่คุ้นเคย
มาก่อน ไม่อาจตัดเชือก คือสติให้ขาดแล้วหนีไปได้ก็จะแอบแนบสนิทเฉพาะอารมณ์นั้นอย่างเดียว ด้วยอำนาจเป็น
อุปปารภาวณา และอัปปารภาวณา เหมือนอย่างคนเลี้ยงโค ต้องการจะทรมาณลูกโคโงง ที่ตีมนมแม่โคตัวโงงจนเติบโต
พึงพรากรมันไปเสียจากแม่โค แล้วปักหลักใหญ่ไว้หลักหนึ่ง เอาเชือกผูกไว้ที่หลักนั้น ครั้งนั้นลูกโคของเขานั้น ก็จะตั้งไป
ทางโน้นทางนี้ เมื่อไม่อาจหนีไปได้ ก็หมอบ หรือนอนแนบหลักนั้นนั่นแล ฉะนั้น. เหตุนี้ พระโบราณาจารย์จึงกล่าวว่า

ยถา ฤมฺเภา นิพฺบุชฺเฌยฺย วจฺฉํ ทมํ นโร อธิ

พฺบุชฺเฌยฺยํ สกํ จิตฺตํ สติยารมฺมณ ทพฺพิ

นรชนในพระศาสนา พึงผูกจิตของตนไว้ในอารมณ์ให้มั่นด้วยสติ

เหมือนคนเลี้ยงโค เมื่อจะฝึกลูกโค พึงผูกมันไว้ที่หลักฉะนั้น.

เสนาสนะนี้ ย่อมเหมาะแก่การเจริญสติปัฏฐานของภิกษุผู้เจริญสติปัฏฐานนั้น ด้วยประการฉะนี้. เพราะฉะนั้น
ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า คำนี้ เป็นเครื่องแสดงการกำหนดเสนาสนะอันเหมาะแก่การเจริญสติปัฏฐาน ของภิกษุนั้นดังนี้.

เสนาสนะที่เหมาะสมแก่การเจริญอานาปานสติ

อีกอย่างหนึ่ง เพราะพระโยคาวจรไม่ละ ละแวกบ้านอันอื้ออึงด้วยเสียงหญิงชาย ช้างม้าเป็นต้น จะบำเพ็ญอานา
นาปานสติกัมมัฏฐาน อันเป็นยอดในกายานุปัสสนา เป็นปทัฏฐานแห่งการบรรลุคุณวิเศษ และธรรมเครื่องอยู่เป็นสุข
ในปัจจุบันของพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้าและพระสาวกทั้งปวงนี้ให้สำเร็จ ไม่ใช่ทำได้ง่าย ๆ เลย เพราะฉะฉานมี
เสียงเป็นข้าศึก แต่พระโยคาวจรกำหนดกัมมัฏฐานนี้แล้ว ให้จตุตถฌาน มีอานาปานสติเป็นอารมณ์ เกิดขึ้น ทำฌาน

นั่นนั่นแล ให้เป็นบาท พิจารณาสังขารทั้งหลาย แล้วบรรลुพระอรหัตซึ่งเป็นผลอันยอดเยี่ยมทำได้ง่าย ก็แต่ในป่าที่ไม่มีบ้าน ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงเสนาสนะอันเหมาะแก่ภิกษุโยคาวจรนั้น จึงตรัสว่า อรณฺยคโต วา ไปป่าก็ดี เป็นต้น.

ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าเปรียบเหมือนอาจารย์ผู้รู้ชัฏฐิ. อาจารย์ผู้รู้ชัฏฐิเห็นพื้นที่ควรสร้างนครแล้ว ใคร่ครวญถี่ถ้วนแล้ว ก็ชี้ว่า ท่านทั้งหลายจงสร้างนครตรงนี้ เมื่อเขาสร้างนครเสร็จ โดยสวัสดิแล้ว ย่อมได้รับลาภสักการะอย่างใหญ่ จากราชสกุล ฉนฺได พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ก็ฉนฺได ทรงใคร่ครวญถึงเสนาสนะอันเหมาะแก่พระโยคาวจรแล้ว ทรงชี้ว่า เสนาสนะตรงนี้ พระโยคาวจรควรประกอบกัมมัญฐานเนื่อง ๆ ต่อแต่นั้น พระโยคิเจริญกัมมัญฐานเนื่อง ๆ ในเสนาสนะนั้น ได้บรรลุพระอรหัตตามลำดับย่อมทรงได้รับสักการะอย่างใหญ่กว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงเป็นผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ จริงหนอ.

ก็ภิกษุนี้ท่านกล่าวว่า เป็นเช่นเดียวกับเสือเหลือง. เหมือนอย่างพระยาเสือเหลืองขนาดใหญ่อาศัยพงหญ้าป่าช้า หรือเทือกเขาในป่า ซ่อนตัวคอยจับหมู่มฤค มีกระบือป่า ละมั่ง หมูป่า เป็นต้น ฉนฺได ภิกษุนี้ผู้มีเพียรประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งกัมมัญฐานในป่าเป็นต้น ย่อมถือเอาซึ่งมรรค ๔ และอริยมรรค ๘ ได้ตามลำดับฉนฺไดนั้นเหมือนกัน. เพราะเหตุนี้ พระโหราณาจารย์จึงกล่าวว่า.

ยถาปิ ทีปโก นาม นิลียิตฺวา คณฺหตี มิเค

ตถเวายํ พุทฺธปฺตฺโต ยุตฺตโยโค วิปฺสฺสโก

อรณฺญํ ปวิสิตฺวาน คณฺหตี ผลมฺตฺตมํ

ฉนฺเสือเหลืองซ่อนตัวคอยจับหมู่มฤคฉนฺได

ภิกษุผู้เป็นพุทธบุตรนี้ก็ฉนฺไดนั้นเหมือนกัน

เข้าไปสู่ป่าแล้ว ประกอบความเพียร

เป็นผู้มีปัญญาเห็นแจ้ง (เจริญวิปัสสนา) ย่อมถือไว้ได้ซึ่งผลอันสูงสุดได้.

เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงแสดงเสนาสนะป่า อันเป็นภูมิที่เหมาะแก่ชวณปัญญา อันเป็นเครื่องบากบั่นของพระโยคาวจรนั้นจึงตรัสว่า อรณฺยคโต วา ไปป่าก็ดี เป็นต้น.

ต่อแต่นี้ไป ก่อนอื่น คำที่ควรจะกล่าวในอานาปานบรรพนี้ ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคแล้วทั้งนั้น.

กำหนดลมอัสสาสปัสสาสะ

ก็คำว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนนายช่างกลึง หรือลูกมือของนายช่างกลึงผู้ชัฏฐิ นี้เป็นเพียงคำอุปมาเท่านั้น.

คำว่า ในกายภายใน ก็ดีนี้เป็นเพียงอุปมาเท่านั้น. แต่อุปมานั้นก็ย่อมไม่มาในคำนั้น. มาแต่อุปจารกัมมัญฐานที่เหลือ. แต่ก็ยังไม่ถึง

คำว่า ผู้ชัฏฐิ หมายถึง ผู้ฉลาด (ผู้ชำนาญ).

คำว่า ชักเชือกกลึงยาวก็ดี ความว่า เหยียดมือ เหยียดเท้า ชักเชือกยาวในเวลากลึงกลองช่องพิณ เป็นต้น ซึ่งเป็นของใหญ่.

คำว่า ชักเชือกสั้นก็ดี ความว่า ชักเชือกสั้น ๆ ในเวลากลึงของเล็ก ๆ น้อย ๆ เช่นงาและลิมส์ลัก เป็นต้น.

คำว่า **ฉันนั้นเหมือนกันแล** ความว่า **แม้ภิกษุนี้** ก็ฉันนั้น **เมื่อหายใจเข้ายาวโดยลมอัสสาสะ และปัสสาสะ** ที่เป็นไปโดยระยะยาว **และระยะสั้นก็รู้ชัดว่า** เราหายใจเข้ายาว ฯลฯ **คอยสำเหนียกอยู่ว่า** เราหายใจออกยาวดังนี้.

เมื่อเธอสำเหนียกอยู่อย่างนี้ **ฉาน ๔** ย่อมเกิดในนิमितแห่งลมอัสสาสะปัสสาสะ. เธอออกจากฉานแล้ว **จะกำหนดลมอัสสาสะปัสสาสะ หรือ องค์ฉานได้.**

1. ในการกำหนดลมอัสสาสะปัสสาสะนั้น ภิกษุประกอบกัมมัฏฐาน ในลมอัสสาสะปัสสาสะย่อมกำหนดรูปอย่างนี้ว่า **ลมอัสสาสะปัสสาสะ** เหล่านี้ **อาศัยอะไร อาศัยวัตถุ** **กรัชกาย** ชื่อว่า **วัตถุ มหาภูตรูป ๔** กับ **อุปาหารรูป** ชื่อว่า **กรัชกาย** ต่อแต่นั้น จึงกำหนดในนามธรรม ซึ่งมีผัสสะเป็นที่ ๕ (๑. เวทนา ๒. สัญญา ๓. เจตนา ๔. วิญญาณ ๕. ผัสสะ) มีรูปนั้นเป็นอารมณ์. ครั้นกำหนดนามรูปนั้นอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้แล้ว **ค้นหาปัจจัยแห่งนามรูปนั้นอยู่ เห็นปัจจยสมุปบาทมีวิชาเป็นต้นแล้ว ข้ามพ้นความสงสัยเสียได้ว่าเป็นเพียงปัจจัย และธรรมที่เกิดขึ้นเพราะปัจจัยเท่านั้น** ไม่ใช่สัตว์หรือบุคคลจึงยกนามรูปกับทั้งปัจจัย **ขึ้นสู่พระไตรลักษณ์เจริญวิปัสสนาอยู่** ย่อมบรรลुพระอรหัตโดยลำดับ. นี่เป็นทางปฏิบัติออกจากทุกข์จนถึงพระอรหัตของภิกษุรูปหนึ่ง.
2. **ภิกษุผู้เจริญฉานกัมมัฏฐาน กำหนดนามรูปว่า องค์ฉาน** เหล่านี้**อาศัยอะไร อาศัยวัตถุรูป** **กรัชกาย** ชื่อว่า **วัตถุรูป องค์ฉาน** จัดเป็น **นาม** **กรัชกาย** จัดเป็น **รูป** เมื่อจะแสวงหา**ปัจจัยแห่งนามรูปนั้น** จึง**เห็นปัจจยการมีวิชา** เป็นต้น จึงข้ามความสงสัยเสียได้ว่า **นี่เป็นเพียงปัจจัยและธรรมอาศัย** **ปัจจัย** **เกิดขึ้น** **ไม่ใช่สัตว์หรือบุคคล** จึงยก**นามรูปพร้อมทั้งปัจจัยขึ้นสู่ไตรลักษณ์เจริญวิปัสสนา** บรรลुพระอรหัตโดยลำดับ. นี่เป็นมุขของการออกจากทุกข์จนถึงพระอรหัตของภิกษุรูปหนึ่ง.

คำว่า **อิติ อชฺชุตตฺวา ในกายภายใน** ความว่า **พิจารณาเห็นภายในกาย** คือ **ลมอัสสาสะปัสสาสะของตน** อยู่อย่างนี้.

คำว่า **หรือ ภายนอก** ความว่า **หรือพิจารณาเห็นภายในกาย** คือ **ลมอัสสาสะปัสสาสะของคนอื่น** อยู่.

คำว่า **ทั้งภายในทั้งภายนอก** ความว่า **หรือในกายคือ ลมอัสสาสะปัสสาสะของตนตามกาล ของคนอื่นตามกาล** ด้วยคำนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส กาลที่ภิกษุนั้นไม่หยุดกัมมัฏฐานที่คล่องแคล่ว ให้กาย คือลมอัสสาสะปัสสาสะ สัญจรไปมาอยู่ ก็กิจทั้งสองนี้ ย่อมไม่ได้ในเวลาเดียวกัน.

คำว่า **พิจารณาเห็นธรรมตา** คือ **ความเกิด** ความว่า **ลมอาศัย** **รูปของข้างทอง ๑ ลูกสูบ ๑ ความพยายาม** **อันเกิดแต่ลูกสูบนั้น ๑** จึงจะ**สัญจรไปมาได้**ฉันใด **กาย** คือ**ลมอัสสาสะปัสสาสะก็อาศัยกรัชกาย ๑ ช่องจุมุก ๑ จิต ๑** ของภิกษุ จึง**สัญจรไปมาได้**ฉันนั้น. **ภิกษุเห็นธรรมมีกายเป็นต้น** ซึ่งมีความเกิดเป็นธรรมตา ท่านเรียกว่า **พิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดในกาย.**

คำว่า **พิจารณาธรรม** คือ **ความเสื่อมก็ดี** ความว่า **เมื่อลูกสูบนำออกไปแล้วเมื่อลูกสูบแตกแล้ว** เมื่อ**ความ** **พยายามอันเกิดแต่ลูกสูบนั้น** **ไม่มี** **ลม** **นั้น** **ย่อมเป็นไปไม่ได้**ฉันใด **เมื่อ** **กาย** **แตกแล้ว** **เมื่อ** **ช่องจุมุกถูกกำจัดเสียแล้ว** **และ** **เมื่อ** **จิตดับแล้ว** **ชื่อว่า** **กาย** **คือ** **ลมอัสสาสะปัสสาสะ** **ก็** **ย่อมเป็นไปไม่ได้** **ฉันนั้นเหมือนกัน.** **ภิกษุผู้เห็นอยู่อย่างนี้ว่า** **ลมอัสสาสะปัสสาสะดับ** **เพราะ** **กาย** **เป็นต้น** **ดับ** **ดังนี้** **ท่านเรียกว่า** **พิจารณาเห็นธรรม** **คือ** **ความเสื่อมในกาย.**

คำว่า **พิจารณาเห็นธรรม** คือ *ความเกิด และความเสื่อม* หมายความว่า พิจารณาเห็นความเกิดตามกาล ความเสื่อมตามกาล.

คำว่า **สติของเธอปรากฏชัดว่ากายมีอยู่** หมายความว่า *สติของภิกษุ* นั้นเข้าไปตั้งเฉพาะอย่างนี้ว่า *กายแลมีอยู่ ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล ไม่ใช่หญิง ไม่ใช่ชาย ไม่ใช่ตน ไม่ใช่ของตน ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่ใคร ไม่ใช่ของใคร.*

คำว่า **เพียงเท่านั้น** นี้เป็นเครื่องกำหนดเขตแห่งประโยชน์. ท่านอธิบายว่า สติที่เข้าไปตั้งอยู่นั้น หาใช่เพื่อประโยชน์อย่างอื่นไม่ ที่แท้ก็เพียงเพื่อประโยชน์ดังกล่าว *ความรู้ คือ ประมาณแห่งความรู้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป และประมาณแห่งสติเท่านั้น* อธิบายว่า เพื่อความเจริญแห่งสติสัมปชัญญะ.

คำว่า **ไม่ถูกกิเลส อาศัยอยู่** หมายความว่า *ไม่ถูกกิเลสอาศัย ด้วยอำนาจแห่งกิเลสเป็นที่อาศัย คือตัณหา และทิวฐิอยู่.*

คำว่า **ไม่ยึดถือสิ่งใด ๆ ในโลกด้วย** หมายความว่า *ไม่ถือสิ่งใด ๆ ในโลก คือรูป ฯลฯ หรือวิญญานว่า นี้เป็นตัวของเรา นี้มีในตัวของเรา.*

ปี อักษรใน คำว่า **เอวปี** ลงในอรรถ คือ อาศัยความข้างหน้าประมวดมา. ก็พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงมอบเทศนา คือ อานาปานบรรพแสดงแล้วด้วยบทนี้.

อานาปานสติเป็นอริยสัจ ๔

ในอานาปานบรรพนั้น

- สติที่กำหนดลมอัสสาสปัสสาสะเป็นอารมณ์ เป็น **ทุกขสัจ**
- ตัณหาที่มีมาก่อนอัสยังทุกขสัจนั้นให้ตั้งขึ้น เป็น **สมุทัยสัจ**
- **ความไม่เป็นไปแห่ง สัจจะทั้งสอง** เป็น **นิโรธสัจ**
- **อริยมรรคที่กำหนดรู้ทุกขสัจ ละสมุทัยสัจ มินิโรธสัจเป็นอารมณ์** เป็น **มรรคสัจ.**

ภิกษุโยคาวจร ขวนขวายด้วยอำนาจสัจจะ ๔ อย่างนี้ ย่อมบรรลุความดับทุกข์ได้ฉะนี้. นี้เป็นทางปฏิบัติ นำออกจากทุกข์ จนบรรลุพระอรหัตของภิกษุผู้ตั้งมั่นแล้ว ด้วยอำนาจแห่งลมอัสสาสปัสสาสะ ฐาปหนึ่งฉะนี้แล.

จบอรรถกถา อานาปานบรรพ

อิริยาปถบรรพ

[๒๗๕] ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง

๑. ภิกษุเมื่อเดิน ก็รู้ชัดว่า เราเดิน
  ๒. เมื่อยืน ก็รู้ชัดว่า เรายืน
  ๓. เมื่อนั่ง ก็รู้ชัดว่า เรานั่ง
  ๔. เมื่อนอน ก็รู้ชัดว่า เรานอน
  ๕. หรือ เธอตั้งกายไว้ด้วยอาการอย่างใด ๆ ก็รู้ชัดอาการอย่างนั้น ๆ
- ดังพรรณนามาฉะนี้ ภิกษุย่อม

- พิจารณาเห็นภายในกายภายในบ้าง
- พิจารณาเห็นภายในกายภายนอกบ้าง

- พิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในทั้งภายนอกบ้าง
- พิจารณาเห็นธรรม คือ ความเกิดขึ้นในกายบ้าง
- พิจารณาเห็นธรรม คือ ความเสื่อมในกายบ้าง
- พิจารณาเห็นธรรม คือ ทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมในกายบ้าง ย่อมอยู่
อีกอย่างหนึ่ง

สติของเธอที่ตั้งมั่นอยู่ว่า กายมีอยู่ ก็เพียงสักว่าความรู้ เพียงสักว่าอาศัยระลึกเท่านั้น
เธอเป็นผู้อันค้นหาและทิวี่ไม่อาศัยอยู่แล้ว และไม่ถือมั่นอะไรๆ ในโลก
ดูกรภิกษุทั้งหลาย อย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่า พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ ฯ

จบอิริยาบถบรรพ

อรรถกถาอิริยาบถบรรพ

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงจำแนกกายานุปัสสนาโดยทางแห่งลมอัสนาสปัสสาสะอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะ
ทรงจำแนกโดยทางแห่งอิริยาบถจึงตรัสว่า ปุณ จปริ อีกอย่างหนึ่งดังนี้ เป็นต้น.

ในอิริยาบถนั้น พึงทราบความว่า แม้สัตว์ดิรัจฉาน เช่น สุนัขบ้าน สุนัขจิ้งจอก เป็นต้น เมื่อเดินไปก็รู้ว่าตัวเดิน
ก็จริงอยู่ แต่ในอิริยาบถนั้น มิได้ตรัสหมายเอาความรู้เช่นนั้น. เพราะความรู้เช่นนั้น ละความเห็นว่าเป็นสัตว์ไม่ได้ เพิกถอน
ความเข้าใจว่าเป็นสัตว์ไม่ได้. ไม่เป็นกัมมัญฐาน หรือ สติปัฏฐานภาวนาเลย. ส่วนการรู้ของภิกษุ (ผู้เจริญกายานุปัสสนา) นี้
ย่อมละความเห็นว่าเป็นสัตว์ เพิกถอนความเข้าใจว่าเป็นสัตว์ได้. เป็นทั้งกัมมัญฐาน และเป็นสติปัฏฐานภาวนา. และคำที่ตรัส
หมายถึง ความรู้ชัดอย่างนี้ว่า ใครเดิน การเดินของใคร เดินได้เพราะอะไร. แม้ในอิริยาบถอื่น มีการยืน เป็นต้น ก็นัยนี้
เหมือนกัน.

จะวินิจฉัย ในปัญหาเหล่านั้น

คำว่า **ใครเดิน** ความว่า ไม่ใช่สัตว์ หรือบุคคลไร ๆ เดิน.

คำว่า **การเดินของใคร** ความว่า ไม่ใช่การเดินของสัตว์ หรือบุคคลไร ๆ เดิน.

คำว่า **เดินได้เพราะอะไร** ความว่า เดินได้เพราะการแผ่ไปของวาโยธาตุอันเกิดแต่การทำของจิต.

เพราะฉะนั้น ภิกษุนั้นย่อมรู้ชัดอย่างนี้ คือ

- จิตเกิดขึ้นว่าเราจะเดิน
- จิตนั้นทำให้เกิดวาโยธาตุ
- วาโยธาตุ ก็ทำให้เกิดวิญญาณตี ความเคลื่อนไหว การนำสกลกายให้ก้าวไปข้างหน้า ด้วยความไหวตัวแห่ง
วาโยธาตุอันเกิดแต่การทำของจิต เรียกว่าเดิน.

แม้ในอิริยาบถอื่นมียืน เป็นต้น ก็นัยนี้เหมือนกัน.

ก็ในอิริยาบถอื่นเป็นต้นนั้น

- จิตเกิดขึ้นว่า เราจะยืน
- จิตนั้นทำให้เกิดวาโยธาตุ

- วาโยธาคู ทำให้เกิดวิญญูติความเคลื่อนไหว การทรงสกลกายตั้งขึ้นแต่พื้นต่ำเป็นที่สุด ด้วยความไหวตัวแห่งวาโยธาคูอันเกิดแต่การทำของจิต เรียกว่า ยืน.

(อิริยาบถนั่ง)

- จิตเกิดขึ้นว่า เราจะนั่ง
- จิตนั้นก็ทำให้เกิดวาโยธาคู
- วาโยธาคู ก็ทำให้เกิดวิญญูติความเคลื่อนไหว ความคู้กายเบื้องล่างลง ทรงกายเบื่องบนตั้งขึ้น ด้วยความไหวตัวแห่งวาโยธาคูอันเกิดแต่การทำของจิต เรียกว่านั่ง.

(อิริยาบถนอน)

- จิตเกิดขึ้นว่า เราจะนอน
- จิตนั้นก็ทำให้เกิดวาโยธาคู ๆ ทำให้เกิดวิญญูติความเคลื่อนไหว การเหยียดกายทั้งสิ้นเป็นทางยาว ด้วยความไหวตัวแห่งวาโยธาคูอันเกิดแต่การทำจิต เรียกว่า นอน.

เมื่อภิกษุนี้รู้ชัดอยู่อย่างนี้ ย่อมมีความคิดเห็นอย่างนี้ว่า เขากล่าวกันว่า สัตว์เดิน สัตว์ยืน แต่โดยอรรถแล้ว สัตว์ใด ๆ ที่เดิน ที่ยืนไม่มี ประดุจคำที่กล่าวกันว่า เกวียนเดิน เกวียนหยุด แต่ธรรมดาว่า เกวียนไร ๆ ที่เดินได้ หยุดได้เอง หามี่ไม่ ต่อเมื่อนายสารถีผู้ฉลาด เทียมโค ๔ ตัว แล้วขับไป เกวียนจึงเดิน จึงหยุด เพราะฉะนั้น **คำนั้นจึงเป็นเพียงบัญญัติสมมุติเรียกกัน** ชันใด

- กายเปรียบเหมือนเกวียน เพราะอรรถว่า ไม่รู้
- ลมที่เกิดจากจิต เปรียบเหมือนโค
- จิตเปรียบเหมือน สารถี

เมื่อจิตเกิดขึ้นว่า เราจะเดิน เราจะยืน วาโยธาคูที่ทำให้เกิดความเคลื่อนไหวก็เกิดขึ้น อิริยาบถมีเดินเป็นต้น ย่อมเป็นไปเพราะความไหวตัวแห่งวาโยธาคูอันเกิดแต่การทำของจิต ต่อแต่นั้น สัตว์ก็เดิน สัตว์ก็ยืน เราเดิน เรายืน เพราะเหตุนั้น คำนั้น จึงเป็นเพียงบัญญัติสมมุติเรียกกัน ชันนั้นเหมือนกัน. ด้วยฉะนั้น พระโบราณณาจารย์จึงกล่าวว่า

นาวา มาลุตเวเคน	ชียาเวเคน เตชนั
ยถา ยาติ ตถา กาโย	ยาติ วาตาหโต อยั
ยนุตํ สุตตวเสเนว	จิตตสุตตวเสนินทั
ปยุตตํ กายยนุตมปิ	ยาติ ฐาติ นิสิตติ
โก นาม เอตถ โส	สตโต โย วินา เหตุปัจจุเย
อตุตโน อานูภาเวน	ติฏฺเฐ วา ยทิ วา วเช

เรือแล่นไปได้ด้วยกำลังลม ลูกธนูแล่นไปด้วยกำลังสายธนูชันใด
 กายนี้อันลมนำไป จึงเดินไปได้ชันนั้น
 แม้ยนต์ คือกายนี้ อันปัจจัยประกอบแล้ว
 เดิน ยืน และนั่ง ได้ด้วยอำนาจสายชัก คือจิต
 เหมือนเครื่องยนต์ หมุนไปได้ด้วยอำนาจสายชักฉะนั้นนั่นแหละ
 ในโลกนี้สัตว์ใดเว้นเหตุปัจจัยเสียแล้ว

ยังยืนได้ เดินได้ด้วยอำนาจของตนเอง

สัตว์นั้นชื่อไรเล่าจะมี ดังนี้.

เพราะฉะนั้นพึงทราบว่ ภิกษุนี้ กำหนดอิริยาบถมีเดินเป็นต้น ซึ่งเป็นไปได้ด้วยอำนาจเหตุปัจจัย เท่านั้นอย่างนี้ เมื่อเดินก็รู้ว่าเราเดิน เมื่อยืนก็รู้ว่าเรายืน เมื่อนั่งก็รู้ว่าเรานั่ง เมื่อนอนก็รู้ว่าเรานอน ดังนี้.

คำว่า ก็หรือ กายของเธอต้งอยู่โดยอาการใด ๆ ก็รู้กายนั้นโดยอาการนั้น ๆ นี้เป็นคำกล่าวรวมอิริยาบถทั้งปวง. มีคำอธิบายว่า หรือกายของเธอดำรงอยู่โดยอาการใด ๆ ก็รู้ช้ดกายนั้นโดยอาการนั้น ๆ คือกายนั้นดำรงอยู่โดยอาการเดิน ก็รู้ช้ดว่าเราเดิน กายดำรงอยู่โดยอาการยืน นั่ง นอน ก็รู้ช้ดว่า เรายืน เรานั่ง เรานอน.

อิริยาบถภายในภายนอก

คำว่า ภายใน หรือดังนี้ ความว่า พิจารณาเห็นภายในกายด้วยการกำหนดอิริยาบถ ๔ ของตนเองอย่างนี้อยู่.

คำว่า หรือภายนอก ความว่า ด้วยการกำหนดอิริยาบถสี่ของคนอื่นอยู่.

คำว่า หรือทั้งภายใน ทั้งภายนอก ความว่า พิจารณาเห็นภายในกาย ด้วยการกำหนดอิริยาบถ ๔ ของตนเองตามกาล ของคนอื่นตามกาลอยู่.

ก็ในคำบาลีเป็นต้นว่า พิจารณาเห็นธรรม คือ ความเกิด คือ พึงนำความเกิด และความเสื่อมแห่งรูปขั้นธออกแสดง โดยอาการทั้ง ๕ ตามนัยบาลี เป็นต้นว่า รูปเกิด เพราะ อวิชชาเกิด ดังนี้. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายเอาความเกิด และความเสื่อมนั้นแล ตรัสว่า พิจารณาเห็นธรรม คือ ความเกิดดังนี้เป็นต้นในที่นี้.

คำบาลีเป็นต้นว่า สติของเธอก็ปรากฏช้ดว่า กายมีอยู่ ดังนี้ ก็มีข้อความเช่นเดียวกับที่กล่าวมาแล้วนั้นแล.

สติกำหนดอิริยาบถเป็นอริยสัจ ๔

แม้ในอิริยาบถบรรพนี้

- สติที่กำหนดอิริยาบถ ๔ เป็นอารมณ์ เป็น ทุกขสัจ
- ตัณหาที่มีมาก่อน อันยังสติที่กำหนดอิริยาบถ ๔ นั้นให้ตั้งขึ้น เป็น สมุทัยสัจ
- การหยุดทุกขสัจ และสมุทัยสัจ ทั้งสอง เป็น นิโรธสัจ
- อริยมรรคที่กำหนดรู้ทุกข ละสมุทัยมีนิโรธเป็นอารมณ์ เป็น มรรคสัจ

ภิกษุผู้โดยคาวจรชวนชวายเป็นทางสัจจะ ๔ อย่างนี้ ย่อมบรรลู่พระนิพพานดับทุกข์. นี้เป็นทางปฏิบัตินำออก จากทุกข์ จนถึงพระอรหัต ของภิกษุผู้กำหนด อิริยาบถ ๔ รูปหนึ่ง ฉะนั้นแล.

จบอรรถกถา จบอิริยาบถบรรพ

สัมปชัญญะบรรพ

[๒๗๖] ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง

ภิกษุย่อมทำความรู้สึกตัว

ในการก้าว ในการถอย

ในการแล ในการเหลียว

ในการคู้เข้า ในการเหยียดออก

ในการทรงผ้าสังฆาฏิ บาตร และจีวร

ในการฉัน การตีม การเคี้ยว การลิ้ม

ในการถ่ายอุจจาระ และปัสสาวะ

ย่อมทำความรู้สึกตัว

ในการเดิน

การยืน การนั่ง

การหลับ การตื่น

การพูด การนิ่ง

ดังพรรณนามาฉะนี้ ภิกษุย่อม

- พิจารณาเห็นภายในภายในบ้าง
- พิจารณาเห็นภายในภายนอกบ้าง
- พิจารณาเห็นภายในภายในทั้งภายในทั้งภายนอกบ้าง
- พิจารณาเห็นธรรม คือ ความเกิดขึ้นในภายในบ้าง
- พิจารณาเห็นธรรม คือ ความเสื่อมในภายในบ้าง
- พิจารณาเห็นธรรม คือ ทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมในภายในบ้าง ย่อมอยู่

อีกอย่างหนึ่ง

สติของเธอที่ตั้งมั่นอยู่ว่า กายมีอยู่ ก็เพียงสักว่าความรู้ เพียงสักว่าอาศัยระลึกเท่านั้น

เธอเป็นผู้อันตัดมหาและทิวี่ไม่อาศัยอยู่แล้ว และไม่ถือมันอะไรๆ ในโลก

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่า พิจารณาเห็นภายในภายในอยู่ ฯ

จบสัมปชัญญบรรพ

อรรถกถา สัมปชัญญบรรพ

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงจำแนกกายานุปัสสนา โดยทางอิริยาบถ ๔ อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรงจำแนก โดยทางสัมปชัญญะ ๔ จึงตรัสว่า ยังมีอีกข้อหนึ่งเป็นต้น.

ในสัมปชัญญบรรพนั้น คำว่า **ก้าวไปข้างหน้า** เป็นต้น ทรงพรรณนาไว้แล้ว ในสามัมมัญญผลสูตร.

คำว่า **หรือภายใน** ความว่า พิจารณาเห็นภายในภายในของตน หรือในภายในของคนอื่น หรือในภายในของตนตามกาล ของคนอื่นตามกาล โดยกำหนดสัมปชัญญะ ๔ อย่างนี้อยู่.

ความเกิด และความเสื่อมของรูปขันธ์นั้นแล ฟังนำออกแสดงในคำว่า **พิจารณา เห็นธรรม คือความเกิดเป็นต้น** แม้ในสัมปชัญญบรรพนี้. คำนอกจากนี้ ก็เช่นเดียวกับที่กล่าวมาแล้วนั้นแล.

สติกำหนดสัมปชัญญะ เป็นอริยสัง ๔

ในสัมปชัญญบรรพนี้

- สติกำหนดสัมปชัญญะ ๔ เป็น **ทุกขสัง**
- ตัณหาที่มีมาก่อน อันยังสติกำหนดสัมปชัญญะ ๔ นั้นให้ตั้งขึ้น เป็น **สมุทัยสัง**
- การไม่เกิดทุกขสัง และสมุทัยสังทั้งสอง เป็น **นิโรธสัง**

- อริยมรรคมีประการดังกล่าวมาแล้วเป็นมรรคสี่

ภิกษุโยคาวจร ขวนขวายโดยทางสี่จะ ๔ อย่างนี้ ย่อมบรรลุนิพพานดับทุกข์ได้แล. นี่เป็นทางปฏิบัตินำทุกข์ ออกจนถึงพระอรหันต์ ของภิกษุผู้กำหนดสัมปชัญญะ ๔ รูปหนึ่งฉะนี้แล.

จบอรรถกถา สัมปชัญญะบรรพ

ปฏิภูลมนสิการบรรพ

[๒๗๗] ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง

ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายนี้แหละ

- แต่พินเท้าขึ้นไป
- แต่ปลายผมลงมา
- มีหนังเป็นที่สุตรอบ

เต็มด้วยของไม่สะอาดมีประการต่างๆ ว่า มีอยู่ในกายนี้

๑. ผม	๒. ขน	๓. เล็บ	๔. พิน	๕. หนัง
๖. เนื้อ	๗. เอ็น	๘. กระดูก	๙. เยื่อในกระดูก	
๑๐. ม้าม	๑๑. หัวใจ	๑๒. ตับ	๑๓. พังผืด	๑๔. ไต
๑๖. ใสใหญ่	๑๗. ใสทป ^๑	๑๘. อาหารใหม่	๑๙. อาหารเก่า	
๒๐. มันในสมอง ^๒	๒๑. ดี ^๓	๒๒. เสลด ^๔	๒๓. หนอง ^๕	๒๔. เลือด
๒๕. เหงื่อ	๒๖. มันขี้มัน	๒๗. น้ำตา	๒๘. มันเหลว	๒๙. น้ำลาย
๓๑. ไขข้อ	๓๒. มูล			๓๐. น้ำมูก

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนได้มีปากสองข้าง เต็มด้วยธาตุชาติต่างชนิด คือ ข้าวสาลี ข้าวเปลือก ถั่วเขียว ถั่วเหลือง งา ข้าวสาร บุรุษผู้มีนัยน์ตาดีแก่แก่นั้นแล้ว พึงเห็นได้ว่า นี้ข้าวสาลี นี้ข้าวเปลือก นี้ถั่วเขียว นี้ถั่วเหลือง นี้งา นี้ข้าวสาร ฉนั้นใด

ภิกษุก็ฉนั้นเหมือนกัน ย่อมพิจารณาเห็นกายนี้แหละ

- แต่พินเท้าขึ้นไป
- แต่ปลายผมลงมา
- มีหนังเป็นที่สุตรอบ

เต็มด้วยของไม่สะอาดมีประการต่างๆ ว่า มีอยู่ในกายนี้

^๑ ใส่น้อย

^๒ ไม่มีในพระไตรปิฎก แต่มีในอรรถกถา

^๓ น้ำดี

^๔ เสมหะ

^๕ น้ำเหลือง

๑. ผม	๒. ขน	๓. เล็บ	๔. ฟัน	๕. หนัง	
๖. เนื้อ	๗. เอ็น	๘. กระดูก	๙. เยื่อในกระดูก		
๑๐. ม้าม	๑๑. หัวใจ	๑๒. ตับ	๑๓. พังผืด	๑๔. ไต	๑๕. ปอด
๑๖. ไล่ใหญ่	๑๗. ไล่ท ^๖	๑๘. อาหารใหม่	๑๙. อาหารเก่า		
๒๐. มันในสมอง ^๗	๒๑. ดี ^๘	๒๒. เสลด ^๙	๒๓. หนอง ^{๑๐}	๒๔. เลือด	
๒๕. เหงื่อ	๒๖. มันขี้	๒๗. น้ำตา	๒๘. มันเหลว	๒๙. น้ำลาย	๓๐. น้ำมูก
๓๑. ไช้ข้อ	๓๒. มูตร				

ดังพรรณนามาฉะนี้ ภิกษุย่อม

- พิจารณาเห็นภายในกายภายในบ้าง
- พิจารณาเห็นภายในกายภายนอกบ้าง
- พิจารณาเห็นภายในกายทั้งภายในทั้งภายนอกบ้าง
- พิจารณาเห็นธรรม คือ ความเกิดขึ้นในกายบ้าง
- พิจารณาเห็นธรรม คือ ความเสื่อมในกายบ้าง
- พิจารณาเห็นธรรม คือ ทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมในกายบ้าง ย่อมอยู่

อีกอย่างหนึ่ง

สติของเธอที่ตั้งมั่นอยู่ว่า กายมีอยู่ ก็เพียงสักว่าความรู้ เพียงสักว่าอาศัยระลึกเท่านั้น เธอเป็นผู้อันตนค้นหาและทิวี่ไม่อาศัยอยู่แล้ว และไม่ถือมั่นอะไรๆ ในโลก ดูกรภิกษุทั้งหลาย อย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่า พิจารณาเห็นภายในกายอยู่ ๕

จบปฏิภูมมนสิการบรรพ

อรรถกถา ปฏิภูมมนสิการบรรพ

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงจำแนกกายานุสัสนาโดยทางสัมปชัญญะ ๔ อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรงจำแนกการใส่ใจถึงกายโดยความเป็นของปฏิภูมิจึงตรัสว่า ยังมีอีกข้อหนึ่ง เป็นต้น.

ในปฏิภูมมนสิการบรรพนั้น คำใดที่ควรกล่าวในบาลีเป็นต้นว่า กายนี้แล คำนั้นทั้งหมด ท่านกล่าวไว้แล้วใน กายคตาสติกัมมัฏฐาน คัมภีร์วิมุตติมรรคโดยพิสดารด้วยอาการทั้งปวง.

คำว่า มีปากสองข้าง ความว่า ประกอบด้วยปากทั้งสอง ทั้งข้างล่าง ข้างบน.

^๖ ไล่ย่อย

^๗ ไม่มีในพระไตรปิฎก แต่มีในอรรถกถา

^๘ น้ำดี

^๙ เสมหะ

^{๑๐} น้ำเหลือง

คำว่า **มีอย่างต่าง ๆ** คือ มีชนิดต่าง ๆ. ในข้อนั้นมีคำเทียบเคียงอุปมาดังต่อไปนี้.

ก็กายอันประกอบด้วยมหาภูตรูป ๔ พึงทราบ เปรียบเหมือนไม้ มีปากสองข้าง อากา ๓๒ มีผมเป็นต้น เปรียบเหมือนธัญญาชาติต่างชนิด ที่เขาใส่ปนกันลงไปไม้หนึ่ง พระโยคาวจรเปรียบเหมือนบุรุษมีจักขุ อากาปรากฏชัดแห่งอากา ๓๒ ของพระโยคาวจร พึงทราบเหมือนอากาที่ธัญญาชาติต่างชนิดปรากฏแก่บุรุษผู้แก้ใต้นั้นออกแล้ว พิจารณาดูอยู่.

คำว่า **ภายในก็ดี** ความว่า พิจารณาเห็นภายในกายของตน หรือในกายของคนอื่น หรือในกายของตนตามกาล ของคนอื่นตามกาล ด้วยการกำหนดอากา ๓๒ มีผมเป็นต้นอย่างนี้.

ข้อต่อไปจากนี้ ก็มีนัยดังที่กล่าวมาแล้ว. ในปฏิภูมมนสิการบรรพนี้ ต่างกันอย่างเดียว ก็คือควรประกอบความ อย่างนี้ว่า สติกำหนดอากา ๓๒ เป็นอารมณ์ เป็น **ทุกขสัจ** แล้วพึงทราบว่าเป็นทางปฏิบัตินำออกจากทุกข์จนถึงพระอรหันต์ ของภิกษุผู้กำหนดอากา ๓๒ รูปหนึ่ง. คำนอกจากนี้ก็เป็นเช่นเดียวกับที่กล่าวมาแล้วนั้นแล.

จบอรรถกถา ปฏิภูมมนสิการบรรพ

ธำตุมนสิการบรรพ

[๒๗๘] ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง

ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นภายในนี้แหละ ซึ่งตั้งอยู่ตามที่ ตั้งอยู่ตามปกติ โดยความเป็นธำตุว่า มีอยู่ในภายใน

- ธำตุดิน
- ธำตุน้ำ
- ธำตุไฟ
- ธำตุลม

คนฆ่าโคหรือลูกมือของคนฆ่าโคผู้ขยัน ฆ่าโคแล้ว แบ่งออกเป็นส่วน นั่งอยู่ที่หนทางใหญ่สี่แพร่ง จันใด ภิกษุก็จันนั้นเหมือนกัน ย่อมพิจารณาเห็นภายในนี้แหละ ซึ่งตั้งอยู่ตามที่ ตั้งอยู่ตามปกติ โดยความเป็นธำตุว่า มีอยู่ในภายใน

- ธำตุดิน
- ธำตุน้ำ
- ธำตุไฟ
- ธำตุลม

ตั้งพรรณนามาณะนี้ ภิกษุย่อม

- พิจารณาเห็นภายในภายในบ้าง
- พิจารณาเห็นภายในภายนอกบ้าง
- พิจารณาเห็นภายในภายในทั้งภายในทั้งภายนอกบ้าง
- พิจารณาเห็นธรรม คือ ความเกิดขึ้นในภายในบ้าง
- พิจารณาเห็นธรรม คือ ความเสื่อมในภายในบ้าง

- พิจารณาเห็นธรรม คือ ทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมในกายบ้าง ย่อมอยู่
อีกอย่างหนึ่ง

สติของเธอที่ตั้งมั่นอยู่ว่า กายมีอยู่ ก็เพียงสักว่าความรู้ เพียงสักว่าอาศัยระลึกเท่านั้น
เธอเป็นผู้อันค้นหาและทิวี่ไม่อาศัยอยู่แล้ว และไม่ถือมั่นอะไรๆ ในโลก
ดูกรภิกษุทั้งหลาย อย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่า พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ ฯ

จบธาตุมนสิการบรรพ

อรรถกถา ธาตุมนสิการบรรพ

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงจำแนกกายานุปัสสนาโดยทางการใส่ใจถึงกายโดยเป็นของปฏิภูม อย่างนี้แล้ว
บัดนี้ เพื่อจะทรงจำแนกโดยทางการใส่ใจถึงกายโดยความเป็นธาตุ จึงตรัสธาตุมนสิการบรรพว่า ยังมีอีกข้อหนึ่ง เป็น
ต้น.

ในธาตุมนสิการบรรพนั้น มีการพรรณนาอรรถพร้อมด้วยข้อเทียบเคียงอุปมาดังต่อไปนี้.

คนฆ่าโคบางคน หรือลูกมือของเขา ที่เขาเลี้ยงดูด้วยอาหาร และค่าจ้าง ฆ่าโคแล้วชำแหละแบ่งออกเป็นส่วน
ๆ แล้ว นั่ง ณ ที่ทางใหญ่ ๔ แพร่ง คือที่ชุมทางย่านกลางทางใหญ่ ซึ่งไปได้ทั้ง ๔ ทิศ ฉันท ไถ ภิกษุ (ผู้บำเพ็ญธาตุ
กัมมัฏฐาน) ก็ฉันทนั้นนั่นแล ย่อมพิจารณากาย ซึ่งชื่อว่าตั้งอยู่ตามที่ เพราะตั้งอยู่ด้วยอาการอย่างใดอย่างหนึ่ง แห่ง
อิริยาบถทั้ง ๔ และซึ่งชื่อว่าดำรงอยู่ตามที่ เพราะตั้งอยู่ตามที่ อย่างนี้ว่า ในกายนี้มีปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ
วาโยธาตุ.

กายสักว่าธาตุ ๔

ท่านอธิบายไว้อย่างไร. ท่านอธิบายไว้ว่า

เมื่อคนฆ่าโคเลี้ยงโคอยู่ที่ดี นำโคไปยังที่ฆ่าก็ดี นำมาผูกไว้ที่ฆ่าก็ดี กำลังฆ่าก็ดี มองดูโคที่ฆ่าตายแล้วก็ดี
ความสำคัญว่าโค ยังไม่หายไปตราบเท่านี้ เขายังไม่ได้ชำแหละโคนั้นออกเป็นส่วน ๆ ต่อเมื่อเขาชำแหละแบ่งออกแล้ว
ความสำคัญว่าโคก็หายไป กลับสำคัญเนื้อโคไป เขามีได้คิดว่า เราขายโค คนเหล่านี้ซื้อไป ที่แท้ เขาคิดว่า เราขายเนื้อ
โค คนเหล่านี้ซื้อเนื้อโค เปรียบฉันท

แม้ภิกษุนี้ ก็ฉันทนั้นเหมือนกัน เมื่อครั้งเป็นปุถุชนผู้เขลา เป็นคนทาสก็ดี บรรพชิตก็ดี ความสำคัญว่าสัตว์ หรือ
บุคคล ยังไม่หายไปก่อนตราบเท่าที่ยังไม่พิจารณาเห็นกายนี้แล ตามที่ตั้งอยู่ ตามที่ดำรงอยู่ แยกออกจากก่อน โดย
ความเป็นธาตุ ต่อเมื่อเธอพิจารณาเห็นโดยความเป็นธาตุ ความสำคัญว่าสัตว์จึงหายไป จิตที่ตั้งอยู่ด้วยดีโดยความ
เป็นธาตุอย่างเดียว. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า ภิกษุพิจารณาเห็นกายอันนี้แล ตามที่ตั้งอยู่ ตามที่
ดำรงอยู่ โดยความเป็นธาตุว่า มีอยู่ในกายนี้ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เปรียบ
เหมือนคนฆ่าโค หรือลูกมือของคนฆ่าโคผู้ขยัน ฯลฯ วาโยธาตุ ดังนี้ฉันทนั้น.

- ก็พระโยคาวจร เปรียบเหมือน คนฆ่าโค
- ความสำคัญว่าสัตว์ เปรียบเหมือน ความสำคัญว่าโค
- อิริยาบถทั้ง ๔ เปรียบเหมือน ทางใหญ่ ๔ แพร่ง
- ความพิจารณาเห็นโดยความเป็นธาตุ เปรียบเหมือน การที่คนฆ่าโคชำแหละแบ่งออกเป็นส่วน ๆ

นี่เป็นการพรรณานาบาลี ในธาตุมนสิการบรรพนี้. ส่วนถกที่ว่าด้วยกัมมัฏฐาน ท่านพรรณนาไว้พิสดาร ใน **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**แล้ว.

คำว่า **หรือภายใน** ความว่า พิจารณาเห็นภายในกายของตน หรือในกายของคนอื่น หรือในกายของตนตามกาล ของคนอื่นตามกาล ด้วยการกำหนดธาตุ ๔ ด้วยอาการอย่างนี้.

ข้อต่อไปจากนี้ ก็มีนัยที่กล่าวมาแล้วทั้งนั้น. แต่ในที่นี้มีข้อต่างกันอย่างเดียว คือ พึงประกอบความอย่างนี้ว่า สติกำหนดธาตุ ๔ เป็นอารมณ์ เป็น **ทุกขสัจ** เป็นต้นแล้ว พึงทราบว่าเป็นทางปฏิบัติ นำออกจากทุกข์ของภิกษุผู้กำหนดธาตุ ๔ ดังนี้. ส่วนคำที่เหลือก็เช่นกับที่กล่าวมาแล้วแต่ก่อนนั้นแล.

จบอรรถกถา ธาตุมนสิการบรรพ

นวสีวธิกาบรรพ

[๒๗๙] ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง

๑. ภิกษุเหมือนกะว่าพึงเห็นสรีระที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า **ตายแล้ววันหนึ่งบ้าง สองวันบ้าง สามวันบ้าง ที่ขึ้นพอง มีสีเขียวน่าเกลียด มีน้ำเหลืองไหลน่าเกลียด**

เธอย่อมน้อมเข้ามาสู่กายนี้แหละว่า ถึงร่างกายอันนี้เล่า ก็มีอย่างนี้เป็นธรรมดา คงเป็นอย่างนี้ ไม่ล่วงความเป็นอย่างนี้ไปได้

ดังพรรณนามาฉะนี้ ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นภายในกายภายในบ้าง ฯลฯ อย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่าพิจารณาเห็นภายในกายอยู่ ฯ

[๒๘๐] ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง

๒. ภิกษุเหมือนกะว่าพึงเห็นสรีระที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า **อันฝูงกาจิกกินอยู่บ้าง ฝูงนกตะกรุมจิกกินอยู่บ้าง ฝูงแร้งจิกกินอยู่บ้าง หมูสุนัขกัดกินอยู่บ้าง หมูสุนัขจิ้งจอกกัดกินอยู่บ้าง หมูสัตว์ตัวเล็ก ๆ ต่าง ๆ กัดกินอยู่บ้าง**

เธอย่อมน้อมเข้ามาสู่กายนี้แหละว่า ถึงร่างกายอันนี้เล่า ก็มีอย่างนี้เป็นธรรมดา คงเป็นอย่างนี้ ไม่ล่วงความเป็นอย่างนี้ไปได้

ดังพรรณนามาฉะนี้ ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นภายในกายภายในบ้าง ฯลฯ อย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่าพิจารณาเห็นภายในกายอยู่ ฯ

[๒๘๑] ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง

๓. ภิกษุเหมือนกะว่าพึงเห็นสรีระที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า **เป็นร่างกระดูก ยังมีเนื้อและเลือด ยังมีเส้นเอ็น ผุรัดอยู่ ฯลฯ**

เธอย่อมน้อมเข้ามาสู่กายนี้แหละว่า ถึงร่างกายอันนี้เล่า ก็มีอย่างนี้เป็นธรรมดา คงเป็นอย่างนี้ ไม่ล่วงความเป็นอย่างนี้ไปได้

ดังพรรณนามาฉะนี้ ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นภายในกายภายในบ้าง ฯลฯ อย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่าพิจารณาเห็นภายในกายอยู่ ฯ

[๒๘๒] ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง

๕. ภิกษุเหมือนกะว่าพึงเห็นสรีระที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า เป็นร่างกระดูก ปราศจากเนื้อ แต่ยังมีเส้นเอ็นผูกรัดอยู่ ฯลฯ

เธอย่อมโน้มเข้ามาสู่กายนี้แหละว่า ถึงร่างกายอันนี้แล้ว ก็มีอย่างนี้เป็นธรรมดา คงเป็นอย่างนี้ ไม่ล่วงความเป็นอย่างนี้ไปได้

ดังพรรณนามาฉะนี้ ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกายภายในบ้าง ฯลฯ อย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่าพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ ฯ

[๒๘๓] ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง

๕. ภิกษุเหมือนกะว่าพึงเห็นสรีระที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า เป็นร่างกระดูก ปราศจากเนื้อและเลือดแล้ว ยังมีเส้นเอ็น ผูกรัดอยู่ ฯลฯ

เธอย่อมโน้มเข้ามาสู่กายนี้แหละว่า ถึงร่างกายอันนี้แล้ว ก็มีอย่างนี้เป็นธรรมดา คงเป็นอย่างนี้ ไม่ล่วงความเป็นอย่างนี้ไปได้

ดังพรรณนามาฉะนี้ ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกายภายในบ้าง ฯลฯ อย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่าพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ ฯ

[๒๘๔] ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง

๖. ภิกษุเหมือนกะว่าพึงเห็นสรีระที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า คือ เป็นกระดูก ปราศจากเส้นเอ็นผูกรัดแล้ว เรี่ยรายไปในทิศใหญ่ทิศน้อย

คือ กระดูกมือไปทางหนึ่ง กระดูกเท้าไปทางหนึ่ง กระดูกแข้งไปทางหนึ่ง กระดูกขาไปทางหนึ่ง กระดูกสะเอวไปทางหนึ่ง กระดูกหลังไปทางหนึ่ง กระดูกสันหลังไปทางหนึ่ง กระดูกซี่ข้างไปทางหนึ่ง กระดูกหน้าอกไปทางหนึ่ง กระดูกไหล่ไปทางหนึ่ง กระดูกแขนไปทางหนึ่ง กระดูกคอไปทางหนึ่ง กระดูกคางไปทางหนึ่ง กระดูกฟันไปทางหนึ่ง กระโหลกศีรษะไปทางหนึ่ง

เธอย่อมโน้มเข้ามาสู่กายนี้แหละว่า ถึงร่างกายอันนี้แล้ว ก็มีอย่างนี้เป็นธรรมดา คงเป็นอย่างนี้ ไม่ล่วงความเป็นอย่างนี้ไปได้

ดังพรรณนามาฉะนี้ ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกายภายในบ้าง ฯลฯ อย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่าพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ ฯ

[๒๘๕] ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง

๗. ภิกษุเหมือนกะว่าพึงเห็นสรีระที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า คือ เป็นกระดูกมีสีขาว เปรียบด้วยสีสังข์ ฯลฯ
เธอย่อมโน้มเข้ามาสู่กายนี้แหละว่า ถึงร่างกายอันนี้แล้ว ก็มีอย่างนี้เป็นธรรมดา คงเป็นอย่างนี้ ไม่ล่วงความเป็นอย่างนี้ไปได้

ดังพรรณนามาฉะนี้ ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกายภายในบ้าง ฯลฯ อย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่าพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ ฯ

[๒๘๖] ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง

๘. ภิกษุเหมือนกะว่าพึงเห็นสรีระที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า คือ เป็นกระดูกกองเรียงรายอยู่แล้วเกินปีหนึ่งขึ้นไป ฯลฯ

เธอย่อมโน้มเข้ามาสู่กายนี้แหละว่า ถึงร่างกายอันนี้เล่า ก็มืออย่างนี้เป็นธรรมดา คงเป็นอย่างนี้ ไม่ล่วงความเป็นอย่างนี้ไปได้

ดังพรรณนามาฉะนี้ ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกายภายในบ้าง ฯลฯ อย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่าพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ ฯ

[๒๘๗] ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง

๙. ภิกษุเหมือนนกเง่าพឹងเห็นสร้อยที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า คือ เป็นกระดูก เป็นจุนแล้ว

เธอย่อมโน้มเข้ามาสู่กายนี้แหละว่า ถึงร่างกายอันนี้เล่า ก็มืออย่างนี้เป็นธรรมดา คงเป็นอย่างนี้ ไม่ล่วงความเป็นอย่างนี้ไปได้

ดังพรรณนามาฉะนี้ ภิกษุย่อม

- พิจารณาเห็นกายในกายภายในบ้าง
- พิจารณาเห็นกายในกายภายนอกบ้าง
- พิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในทั้งภายนอกบ้าง
- พิจารณาเห็นธรรม คือ ความเกิดขึ้นในกายบ้าง
- พิจารณาเห็นธรรม คือ ความเสื่อมในกายบ้าง
- พิจารณาเห็นธรรม คือ ทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมในกายบ้าง ย่อมอยู่

อีกข้อหนึ่ง

สติของเธอที่ตั้งมั่นอยู่ว่า กายมีอยู่ ก็เพียงสักว่าความรู้ เพียงสักว่าอาศัยระลึกเท่านั้น

เธอเป็นผู้อันตัดหน้าและทิวี่ไม่อาศัยอยู่แล้ว และไม่ถือมั่นอะไรๆ ในโลก

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่า พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ ฯ

จบนวิสัทธิกาบรรพ

จบกายานุปัสสนา

อรรถกถา นวิสัทธิกาบรรพ

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงจำแนกกายานุปัสสนาโดยทางธาตุมนสิการอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรงจำแนกด้วยนวิสัทธิกาบรรพ ข้อกำหนดว่าด้วยป่าช้า ๙ ข้อ จึงตรัสว่า ยังมีอีกข้อหนึ่งเป็นต้น.

บรรดาเหล่านั้น บทว่า **เหมือนอย่างว่า เห็น** คือ **เหมือนอย่างว่าพบ**.

บทว่า **สร้อย** คือ **สร้อยของคนตาย**.

บทว่า **ที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า** คือ **ที่เขาปล่อยทิ้งไว้ที่สุสาน**.

ซากศพที่ชื่อว่าตายแล้ววันเดียว เพราะ เป็นซากศพที่ตายแล้วได้ ๑ วัน.

ที่ชื่อว่าตายแล้ว ๒ วัน เพราะเป็นซากศพที่ตายแล้วได้ ๒ วัน.

ที่ชื่อว่าตายแล้ว ๓ วัน เพราะซากศพที่ตายแล้วได้ ๓ วัน.

ที่ชื่อว่าศพที่พองขึ้น เพราะเป็นศพที่พองขึ้นโดยเป็นศพที่ขึ้นยึดตามลำดับตั้งแต่สิ้นชีพไป เหมือนลูกสูบข้างทองอันพองขึ้นด้วยลม. ศพที่พองขึ้นนั้นแล ชื่อว่า **อุทฺธุมาทกะ**. อีกนัยหนึ่ง ศพที่พองขึ้นน่าเกลียดเพราะเป็นของปฏิกุล เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า **อุทฺธุมาทกะ**.

ศพที่มีสีต่าง ๆ เจือเขียว เรียกว่า ศพที่มีสีเขียวเจือ. ศพที่มีสีเขียวเจือนั้นแล ชื่อว่า **วินิลกะ**. อีกนัยหนึ่ง ศพที่มีสีเขียวน่าเกลียด เพราะเป็นของปฏิกุล เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า **วินิลกะ**. คำว่า **วินิลกะ** นี้เป็นชื่อของ ชากศพ มีสีแดง ในที่เนื้อนูนหนา มีสีขาวในที่อันบ่มหนอง โดยมากมีสีเขียว ในที่ควรเขียว คล้ายผ้าหมสีเขียว.

ศพที่มีน้ำเหลืองไหลออกจากที่ปริแตกทางปากแผลทั้ง ๙ บ้าง ชื่อว่า ศพมีน้ำเหลืองไหล. ศพมีน้ำเหลืองไหลนั้นแล ชื่อว่า **วิบุพพะกะ**. อีกนัยหนึ่ง ศพมีน้ำเหลืองไหลน่าเกลียด เพราะเป็นของปฏิกุล เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า **วิบุพพะกะ**. ศพที่เป็นวิบุพพะกะเกิดแล้ว คือ ถึงความเป็นชากศพมีน้ำเหลืองไหลอย่างนั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า **วิบุพพะชาตะ**.

ชื่อว่า **โส อิมเมว กายํ** ความว่า **ภิกษุหนึ่ง ใช้ญาณนั้นแหละนำมำกายของตนนี้ไปเปรียบกับกายอันนั้น (ชากศพ)**. เปรียบอย่างไร. เปรียบว่า กายนี้แล มีอย่างนั้นเป็นธรรมดา ต้องเป็นอย่างนั้น ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนั้นไปได้.

กายที่ปราศจากอายุไอรุ่นวิญญาน เป็น **ชากศพ**

ท่านอธิบายไว้ว่า กายนี้ยังทนยืน เดิน เป็นต้นอยู่ได้ ก็เพราะมี **ธรรม ๓** อย่างนี้คือ

1. **อายุ**
2. **ไอรุ่น** และ
3. **วิญญาน**

แต่เพราะธรรม ๓ อย่างนี้พรากจากกัน แม้กายนี้ จึงต้องมีอย่างนั้นเป็นธรรมดา คือมีสภาพเปื่อยเน่าอย่างนั้นเหมือนกัน ต้องเป็นอย่างนั้น คือจักเป็นประเภทศพที่ขึ้นพองเป็นต้นอย่างนั้นเหมือนกัน ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนั้นไปได้ คือไม่ล่วงพ้นความเป็นศพพองขึ้นเป็นต้นอย่างนั้นไปได้.

ชื่อว่า **หรือภายใน** ความว่า พิจารณาเห็นภายในกายของตน ในกายของคนอื่น หรือในกายของตนตามกาลของคนอื่นตามกาล ด้วยการกำหนดชากศพที่ขึ้นพองเป็นต้นอย่างนี้อยู่.

เทียบกายด้วยชากศพ

บทว่า **ขุขุฆมานัน อัสสวัตฺถกัถกินอยู่** ได้แก่ ศพอัสสวัตฺถมีแรง **กา** เป็นต้น จับที่อวัยวะ เช่นท้อง เป็นต้น แล้วดึงเนื้อท้อง เนื้อปาก เบ้าตา เป็นต้น จิกกินอยู่.

บทว่า **สมฺสโลหิตํ ยังมีเนื้อและเลือด** คือ ศพที่มีเนื้อและเลือดยังเหลืออยู่.

บทว่า **นิมฺมสฺสโลหิตมฺกฺขิตํ ที่ปราศจากเนื้อแต่เปื้อนเลือด** คือ เมื่อเนื้อหมดไปแล้ว แต่เลือดยังไม่แห้ง. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายเอาศพประเภทนั้น จึงตรัสว่า **นิมฺมสฺสโลหิตมฺกฺขิตํ**.

บทว่า **อญฺเณน** คือ ศพไปทางทิศอื่น.

บทว่า **หตุฏฺฐจิกํ กระดูกมือ** ความว่า **กระดูกมือมีประเภทถึง ๖๔** ขึ้น กระจัดกระจายแยกกันไป. แม้กระดูกเท้าเป็นต้นก็นัยนี้เหมือนกัน.

บทว่า **เตโรวสุสฺสิกานิ เกินปีหนึ่งขึ้นไป** คือ ล่วงปีไปแล้ว.

บทว่า ปฐุติเน **เป็นของมุ** ความว่า กระดูกอันตั้งอยู่กลางแจ้ง ย่อมมุเปื่อยเพราะกระทบ ลม แดด และฝน ส่วนกระดูกที่อยู่ใต้พื้นดิน ย่อมตั้งอยู่ได้นานกว่า.

บทว่า จุณณกษตานิ **เป็นผง** คือ แผลกเป็นผง กระจัดกระจายไป.

พึงประกอบความเข้าใจในข้อทั้งปวงโดยบทว่า ขชชฺชมานิ อันสัตว์กัณฐิกิน เป็นต้น โดยนัยที่กล่าวมาแล้ว ว่าเธอก็ น้อมกายอันนี้แล เข้าไปเทียบกับศพ เป็นต้น.

ข้อว่า **หรือภายใน เป็นต้น** ความว่า พิจารณาเห็นภายในกายของตน ในกายของคนอื่น หรือในกายของตน ตามกาล ของคนอื่นตามกาลด้วยการกำหนดซากศพอันสัตว์กัณฐิกิน เป็นต้น จนถึงเป็นกระดูกอันแผลกเป็นผงอย่างนี้ อยู่.

จัดเป็นบรรพ

ปาฐา ๙ ข้อที่อยู่ในนวมสวธิกาบรรพนี้ บัณฑิตพึงจัดประมวลมาดังนี้ คือ

๑. ข้อที่ตรัสโดยนัยเป็นต้นว่า ศพที่ตายแล้วได้วันหนึ่งบ้าง แม้ทั้งหมดเป็นบรรพอันหนึ่ง.
๒. ข้อที่ว่า ศพที่ฝูงกาจิกกินบ้าง เป็นต้น เป็นบรรพอันหนึ่ง.
๓. ข้อที่ว่า ร่างกระดูก ที่ยังมีเนื้อ และเลือดมีเส้นเอ็นรัดรั้งอยู่ เป็นบรรพอันหนึ่ง.
๔. ข้อว่า ปราศจากเนื้อแต่เปื้อนเลือด มีเส้นเอ็นรัดรั้งอยู่ เป็นบรรพอันหนึ่ง.
๕. ข้อที่ว่า ปราศจากเนื้อและเลือด มีเส้นเอ็นรัดรั้งอยู่ เป็นบรรพอันหนึ่ง.
๖. ข้อที่ว่า กระดูกทั้งหลาย ที่ปราศจากเส้นเอ็นรัดรั้งแล้ว เป็นต้น เป็นบรรพอันหนึ่ง.
๗. ข้อที่ว่า กระดูกทั้งหลาย ชาว คล้ายสีสังข์ เป็นบรรพอันหนึ่ง.
๘. ข้อที่ว่า กระดูกทั้งหลายที่กองเรียวยาว เกินหนึ่งปีขึ้นไป เป็นบรรพอันหนึ่ง.
๙. ข้อที่ว่า กระดูกทั้งหลายที่ผุ แผลกเป็นผง เป็นบรรพอันหนึ่ง.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงปาฐาทั้ง ๙ แล้ว จะทรงจบภายานุปัสสนา จึงตรัสคำนี้ว่า เอวํ โข ภิกษเว อย่างนี้แล ภิกษุทั้งหลาย เป็นต้น.

สติกำหนดซากศพเป็นอริยสังข์ ๔

ในนวมสวธิกาบรรพนี้

- สติอันกำหนดปาฐาทั้ง ๙ ข้อ เป็น **ทุกขสังข์**
- ตัณหาที่มีในก่อน ที่ยังสตินั้นให้เกิดขึ้น เป็น **สมุทัยสังข์**
- การหยุดทุกขสังข์ และสมุทัยสังข์ทั้งสอง เป็น **นิโรธสังข์**
- อริยมรรคอันกำหนดทุกขสังข์ ละสมุทัย มีนิโรธเป็นอารมณ์ เป็น **มรรคสังข์**

ภิกษุผู้โยคาวจร ขวยขวายด้วยอำนาจสังข์จะอย่างนี้ย่อมบรรลुพระนิพพานดับทุกข์ได้ดังนี้. อันนี้เป็นทางปฏิบัติ นำออกจากทุกข์จนถึงพระอรหัต ของเหล่าภิกษุผู้กำหนดปาฐาทั้ง ๙ ข้อ อย่างนี้แล.

จบนวมสวธิกาบรรพ.

ก็ ภายานุปัสสนา ๑๔ บรรพ คือ

1. อานาปานบรรพ ๑

2. อิริยาบถบรรพ ๑
3. จตุสัณห์ปัฏญญบรรพ ๑
4. ปฏิภูมมนสิการบรรพ ๑
5. ธาตุมนสิการบรรพ ๑
6. สิวติกา ๙ บรรพ

เป็นอันจบลง ด้วยคำพรรณนามีประมาณเพียงเท่านี้.

ใน ๑๔ บรรพนั้น

- **อานาปานบรรพ** กับ **ปฏิภูมมนสิการบรรพ** ๒ บรรพนี้เท่านั้น เป็นอัปนากรรมฐาน
- ส่วน **๑๒ บรรพที่เหลือ** เป็น **อุปจารกรรมฐาน** อย่างเดียว เพราะตรัสไว้โดยการพิจารณาเห็นโทษแห่งกายอันเกี่ยวข้องกับป่าช้า ดังนี้แล.

จบอรรถกถา กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน.

เวทนานุปัสสนา

[๒๘๘] ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่อย่างไรเล่า
ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑. เสวยสุขเวทนาอยู่ ก็รู้ชัดว่า เราเสวยสุขเวทนา หรือ
  ๒. เสวยทุกขเวทนา ก็รู้ชัดว่า เราเสวยทุกขเวทนา หรือ
  ๓. เสวยอทุกขมสุขเวทนา ก็รู้ชัดว่า เราเสวยอทุกขมสุขเวทนา หรือ
  ๔. เสวยสุขเวทนามีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยสุขเวทนามีอามิส หรือ
  ๕. เสวยสุขเวทนาไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยสุขเวทนาไม่มีอามิส หรือ
  ๖. เสวยทุกขเวทนามีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยทุกขเวทนามีอามิส หรือ
  ๗. เสวยทุกขเวทนาไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยทุกขเวทนาไม่มีอามิส หรือ
  ๘. เสวยอทุกขมสุขเวทนามีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยอทุกขมสุขเวทนามีอามิส หรือ
  ๙. เสวยอทุกขมสุขเวทนาไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยอทุกขมสุขเวทนาไม่มีอามิส
- ดังพรรณนามาฉะนี้ ภิกษุย่อม

- พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาภายในบ้าง
- พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาภายนอกบ้าง
- พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งภายใน ทั้งภายนอกบ้าง
- พิจารณาเห็นธรรม คือ ความเกิดขึ้นในเวทนาบ้าง
- พิจารณาเห็นธรรม คือ ความเสื่อมในเวทนาบ้าง
- พิจารณาเห็นธรรม คือ ทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมในเวทนาบ้าง

อีกอย่างหนึ่ง

สติของเธอที่ตั้งมั่นอยู่ว่า เวทนามีอยู่ ก็เพียงสักว่าความรู้ เพียงสักว่าอาศัยระลึกเท่านั้น

เธอเป็นผู้อันต้นเหตุและทิวี่ไม่อาศัยอยู่แล้ว และไม่ถือมันอะไรๆ ในโลก

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่า พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่ ฯ

จบเวทนานุปัสสนา

อรรถกถา เวทนานุปัสสนาสติปัญญา

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นตรัสภิกษุเวทนานุปัสสนาสติปัญญา ๑๔ วิธีอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะตรัส เวทนานุปัสสนา ๙ วิธี จึงตรัสว่า กถญจ ภิกษุเว ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เวทนาเป็นอย่างไรเล่า เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น

บทว่า สุขเวทนา ความว่า ภิกษูกำลังเสวยเวทนาที่เป็นสุข ทางกายก็ดี ทางใจก็ดี ก็รู้ชัดว่า เราเสวยสุขเวทนา.

จะวินิจฉัยในคำนั้น

แม้เด็กทารกที่ยังนอนหงาย เมื่อเสวยสุขในคราวตื่นน้ำนม เป็นต้น ก็รู้ชัดว่าเราเสวยสุขเวทนาจริงอยู่. แต่คำว่า สุขเวทนาเป็นต้นนี้ได้ตรัสหมายถึงความรู้ชัดอย่างนั้น. เพราะความรู้ชัดเช่นนั้น

- ไม่ละความเห็นว่าเป็นสัตว์
- ไม่ถอนความสำคัญว่าเป็นสัตว์
- ไม่เป็นกัมมัญฐานหรือสติปัญญาภาวนาเลย.

ส่วนความรู้ชัดของภิกษุนี้

- ละความเห็นว่าเป็นสัตว์
- ถอนความสำคัญว่าเป็นสัตว์ได้
- ทั้งเป็นกัมมัญฐาน เป็นสติปัญญาภาวนา.

ก็คำนี้ตรัสหมายถึงความเสวยสุขเวทนาพร้อมทั้งที่รู้ตัวอยู่ อย่างนี้ว่า

- ใครเสวย
- ความเสวยของใคร
- เสวยเพราะเหตุไร.

สักว่าเวทนาไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา

จะวินิจฉัยในปัญหาเหล่านั้น

ถามว่า ใครเสวย

ตอบว่า มิใช่สัตว์หรือบุคคลไร ๆ เสวย.

ถามว่า ความเสวยของใคร

ตอบว่า มิใช่ความเสวยของสัตว์ หรือบุคคลไร ๆ.

ถามว่า เสวยเพราะเหตุไร

ตอบว่า ก็เวทนาของภิกษุนี้มีวัตถุเป็นอารมณ์ อย่างเดียว เหตุฉะนั้น เธอจึงรู้อย่างนี้ว่า สัตว์ทั้งหลายเสวยเวทนา เพราะทำวัตถุเป็นที่ตั้งแห่งเวทนา มีสุขเวทนา เป็นต้นนั้น ๆ ให้เป็นอารมณ์ ก็คำว่า เราเสวยเวทนา เป็นเพียงสมมติเรียกกัน เพราะยึดถือความเป็นไปแห่งเวทนานั้น.

เธอกำหนดว่า สัตว์ทั้งหลาย เสวยเวทนาเพราะทำวัตถุให้เป็นอารมณ์ อย่างนี้ ฟังทราบว่าเป็นที่ยอมรับว่า เราเสวยสุขเวทนา เหมือนพระเถระรูปหนึ่ง ซึ่งสำนักอยู่ที่จิตตลบรรพต.

พระเถระผู้เสวยทุกข์เวทนา

ได้ยินว่า พระเถระทุณทุราย กำลังเกลือกอยู่ด้วยเวทนามากล้ำแข็ง คราวอาพาธไม่ผาสุก.

ภิกษุหนุ่มรูปหนึ่งเรียกถามว่า ท่านเจ็บตรงไหนขอรับ.

ท่านตอบว่า บอกที่เจ็บไม่ได้ดอกเธอ ฉันทำวัตถุเป็นอารมณ์ เสวยเวทนา.

ถามว่า ตั้งแต่เวลาวัตถุอย่างนั้น ท่านอดกลั้นไว้ ไม่ควรหรือขอรับ.

ตอบว่า ฉันจะอดกลั้นนะเธอ.

ภิกษุหนุ่มกล่าวว่า อดกลั้นได้ก็ดีนะสิ ขอรับ.

พระเถระก็อดกลั้น(ทุกข์เวทนา). โรคลมก็ผ่าแล่งจนถึงหัวใจ ใต้ของพระเถระก็ออกมากองบนเตียง.

พระเถระชี้ให้ภิกษุหนุ่มดู ถามว่า อดกลั้นขนาดนี้ควรไหม.

ภิกษุหนุ่มก็นิ่ง.

พระเถระก็ประกอบความเพียรสม่าเสมอ บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยปฏิสัมภิทาทั้งหลายเป็นพระอรหัตสมศีลปรินิพพานแล้ว.

อนึ่ง ภิกษุผู้เจริญเวทนานุปัสสนาสติปัญญานั้น เสวยทุกข์เวทนา ฯลฯ อทุกข์สุขเวทนาปราศจากอามิสอยู่ ก็รู้ชัดว่า เราเสวยทุกข์เวทนา ฯลฯ อทุกข์สุขเวทนา ปราศจากอามิสเหมือนเมื่อเธอเสวยสุขเวทนาแล.

เวทนาเป็นอุปกัมมัญฐาน

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นตรัสอุปกัมมัญฐานด้วยประการฉะนี้แล้ว เมื่อจะตรัสอุปกัมมัญฐาน

แต่เพราะที่ตรัสด้วยอำนาจผัสสะ หรือด้วยอำนาจจิต ก็มัญฐานไม่ปรากฏชัด ปรากฏเหมือนมิตมัว

ส่วนความเกิดขึ้นแห่งเวทนาทั้งหลาย ปรากฏชัด กัมมัญฐานปรากฏชัดด้วยอำนาจเวทนา

ฉะนั้น จึงตรัสอุปกัมมัญฐานด้วยอำนาจเวทนา

แม้ในพระสูตรนี้ เหมือนอย่างในสักกปัญหสูตร. กถามรรค ในพระสูตรนี้ ฟังทราบโดยนัยที่ตรัสไว้ในสักกปัญหสูตรแล้วนั้นแล้ว ก็กัมมัญฐานมี ๒ อย่าง คือ รูปกัมมัญฐาน และ อรูปกัมมัญฐาน ดังนี้ เป็นต้น.

ฟังทราบวินิจฉัย ในเวทนานุปัสสนาสติปัญญานั้น ในคำว่า สุขเวทนา ดังนี้ เป็นต้น มีปริยาย (ทาง) แห่งความรู้ชัดอีกอย่างหนึ่ง ดังต่อไปนี้.

ชื่อว่า สุขิ เวทนํ เวทียามิติ ปชานาติ รู้ชัดว่า เราเสวยสุขเวทนา ความว่า

เมื่อเสวยสุขเวทนา เพราะขณะเสวยสุขเวทนา ไม่มีทุกข์เวทนา ก็รู้ชัดว่า เราเสวยสุขเวทนาดังนี้.

เพราะฉะนั้น ขึ้นชื่อว่าเวทนา ไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา

- เพราะในขณะที่ไม่มีทุกขเวทนาที่เคยมีมาก่อน และ
- เพราะก่อนแต่่นี้ ก็ไม่มีสุขเวทนา

เธอรู้ตัวในสุขเวทนานั้นอย่างนี้. สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ (ใน ที่สมนชสูตร มูลปณณาสกั มัชฌิม

นิกาย) ดังนี้ว่า

ดูก่อนอัคคิเวสสนะ

สมัยใด เสวยสุขเวทนา สมัยนั้น

- หาเสวยทุกขเวทนาไม่
- หาเสวยอทุกขมสุขเวทนาไม่
- ย่อมเสวยสุขเวทนาเท่านั้น

สมัยใดเสวยทุกขเวทนา ฯลฯ เสวยอทุกขมสุขเวทนา สมัยนั้น

- หาเสวยสุขเวทนาไม่
- หาเสวยทุกขเวทนาไม่
- เสวยแต่่อทุกขมสุขเวทนาเท่านั้น

ดูก่อนอัคคิเวสสนะ

- แม้สุขเวทนาแล ไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความจางไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา แม้ทุกขเวทนาเล่า ฯลฯ
- แม้อทุกขมสุขเวทนาเล่าไม่เที่ยง ฯลฯ มีความดับไปเป็นธรรมดา

ดูก่อนอัคคิเวสสนะ อริยสาวกสดับแล้ว เห็นอยู่อย่างนี้

- ย่อมหน่ายแม้ในสุขเวทนา แม้ในทุกขเวทนา แม้ในอทุกขมสุขเวทนา
- เมื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนด
- เพราะคลายกำหนดจึงหลุดพ้น
- เมื่อหลุดพ้น ย่อมหยั่งรู้ว่า หลุดพ้นแล้ว ย่อมรู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์

อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำก็ทำเสร็จแล้ว กิจอย่างอื่นเพื่อเป็นอย่างนี้ไม่มีอีกดังนี้.

เวทนาที่เป็นสามิสและนิรามิส

จะวินิจฉัยในชื่อว่า สามิส วา สุข หรือสุขเวทนาที่มีอมิส เป็นต้น

- โสมนัสสเวทนาอาศัยอมิส คือกามคุณ ๕ อาศัยเรือน ๖ ชื่อว่า สามิสสุขเวทนา
- โสมนัสสเวทนาอาศัยเนกขัมมะ ๖ ชื่อว่า นิรามิสสุขเวทนา
- โทมนัสสเวทนาอาศัยเรือน ๖ ชื่อว่า สามิสทุกขเวทนา
- โทมนัสสเวทนาอาศัยเนกขัมมะ ๖ ชื่อว่า นิรามิสทุกขเวทนา
- อุเบกขาเวทนาอาศัยเรือน ๖ ชื่อว่า สามิสอทุกขมสุขเวทนา

- อุเบกขาอันอาศัยเนกขัมมะ ๖ ชื่อว่า **นิรามิสอทุกขมสุขเวทนา**.
- อนึ่ง การจำแนกเวทนาแม่เหล่านี้น่าทักว่าไว้ในสังกัปปัญหสูตรแล้วแล.

เวทนาในเวทนานอก

ชื่อว่า อิติ อชฺฌตฺตํ วา หรือภายใน ความว่า

- พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายของตน
- พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายของคนอื่น

หรือ

- พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายของตนตามกาล
- พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายของคนอื่นตามกาล

ด้วยการกำหนดสุขเวทนา เป็นต้น อย่างนี้อยู่.

ส่วนในชื่อว่า สมุทฺยธมฺมานุปัสสึ วา พิจารณาเห็นธรรมคือความเกิด (ในเวทนาทั้งหลาย) นี้ มีวินิจฉัยว่า

- ภิกษุเมื่อเห็นความเกิด และความเสื่อม แห่งเวทนาทั้งหลายด้วยอาการอย่างละ ๕ ว่า เพราะอวิชชาเกิด จึงเกิดเวทนาดังนี้เป็นต้น พึงทราบว่ เธอพิจารณาเห็นธรรม คือความเกิดในเวทนาทั้งหลายอยู่
- พิจารณาเห็นธรรม คือความเสื่อม ในเวทนาทั้งหลายอยู่ หรือ
- พิจารณาเห็นธรรม คือความเกิดในเวทนาทั้งหลาย ตามกาลอยู่
- พิจารณาเห็นธรรม คือความเสื่อมในเวทนาทั้งหลาย ตามกาลอยู่.

ข้อต่อจากนี้ไปก็มีนัยดังที่กล่าวมาแล้วในกายานุปัสสนานั้นแล.

สติกำหนดเวทนาเป็นอริยสัจ ๔

แต่ในเวทนานุปัสสนานี้ มีข้อต่างกันอย่างเดียว คือ พึงประกอบความอย่างนี้ว่า สติที่กำหนดเวทนาเป็น **อารมณ์** เป็นทุกขสัจ เป็นต้นแล้ว พึงทราบว่ เป็นทางปฏิบัตินำออกจากทุกข์ของภิกษุผู้กำหนดเวทนาเป็นอารมณ์. คำที่เหลือก็มีความเช่นนั้นเหมือนกัน.

จบอรรถกถา เวทนานุปัสสนาสติปิฎกฐาน

จิตตานุปัสสนา

[๒๔๘] ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่อย่างไรเล่า
ภิกษุในธรรมวินัยนี้

จิตมีราคะ ก็รู้ว่า จิตมีราคะ หรือ **จิตปราศจากราคะ** ก็รู้ว่า จิตปราศจากราคะ

จิตมีโทสะ ก็รู้ว่า จิตมีโทสะ หรือ **จิตปราศจากโทสะ** ก็รู้ว่า จิตปราศจากโทสะ

จิตมีโมหะ ก็รู้ว่า จิตมีโมหะ หรือ **จิตปราศจากโมหะ** ก็รู้ว่า จิตปราศจากโมหะ

จิตหดหู่ ก็รู้ว่า จิตหดหู่

จิตฟุ้งซ่าน ก็รู้ว่า จิตฟุ้งซ่าน

จิตเป็นมหรรค ก็รู้ว่า จิตเป็นมหรรค หรือ **จิตไม่เป็นมหรรค** ก็รู้ว่า จิตไม่เป็นมหรรค

จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า ก็รู้ว่า จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า หรือ **จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า** ก็รู้ว่า จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า

จิตเป็นสมาธิ ก็รู้ว่า จิตเป็นสมาธิ หรือ **จิตไม่เป็นสมาธิ** ก็รู้ว่า จิตไม่เป็นสมาธิ

จิตหลุดพ้น ก็รู้ว่า จิตหลุดพ้น หรือ **จิตไม่หลุดพ้น** ก็รู้ว่า จิตไม่หลุดพ้น

ดังพรรณนามาฉะนี้ ภิกษุย่อม

- พิจารณาเห็นจิตในจิตภายในบ้าง
- พิจารณาเห็น จิตในจิตภายนอกบ้าง
- พิจารณาเห็นจิตในจิตทั้งภายในทั้งภายนอกบ้าง
- พิจารณาเห็นธรรม คือ ความเกิดขึ้นในจิตบ้าง
- พิจารณาเห็นธรรม คือ ความเสื่อมในจิตบ้าง
- พิจารณาเห็นธรรม คือ ทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมในจิตบ้าง ย่อมอยู่

อีกอย่างหนึ่ง

สติของเธอที่ตั้งมั่นอยู่ว่า จิตมีอยู่ก็เพียงสักว่าความรู้ เพียงสักว่าอาศัยระลึกเท่านั้น

เธอเป็นผู้อันต้นเหตุและทิวี่ไม่อาศัยอยู่แล้ว และไม่ถือมั่นอะไรๆ ในโลก

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่า พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ ฯ

จบจิตตานุปัสสนา

อรรถกถา จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นตรัสเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน ๙ วิธี อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะตรัส **จิตตานุปัสสนา ๑๖ วิธี** จึงตรัสว่า กถญจ ภิกษเว ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย จิตตานุปัสสนา เป็นอย่างไรเล่าเป็นต้น.

จำแนกอารมณ์ของจิต

บรรดาบทเหล่านี้

บทว่า **จิตมีโรคะ** คือจิตที่เกิดพร้อมด้วยโรคะ ๘ อย่าง.

บทว่า **จิตปราศจากโรคะ** คือ จิตที่เป็นกุศล และอพยากฤตฝ่ายโลกิยะ. แต่ข้อนี้ เป็นการพิจารณา มิใช่เป็นการชุมนุมธรรม เพราะฉะนั้นในคำว่า จิตมีโรคะ นี้ จึงไม่ได้ใ้โลกุตตรจิต แม้แต่บทเดียว. อกุศลจิต ๔ ดวงที่เหลือ จึงไม่เข้าบทต้น ไม่เข้าบทหลัง.

บทว่า **จิตมีโทสะ** ได้แก่จิต ๒ ดวง ที่เกิดพร้อมด้วยโทมนัส.

บทว่า **จิตปราศจากโทสะ** ได้แก่จิตที่เป็นกุศล และ อพยากฤตฝ่ายโลกิยะ. อกุศลจิต ๑๐ ดวงที่เหลือ ไม่เข้าบทต้น ไม่เข้าบทหลัง.

บทว่า **จิตมีโมหะ** ได้แก่จิต ๒ ดวง คือ จิตที่เกิดพร้อมด้วยวิจิกิจฉาดวง ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยอุทธัจจะดวง ๑. แต่เพราะโมหะย่อมเกิดได้ในอกุศลจิตทั้งหมด ฉะนั้น แม้อกุศลจิตที่เหลือ ก็ควรได้ในบทว่าจิตมีโมหะนี้โดยแท้. จริงอยู่อกุศลจิต ๑๒ (โลภมูล ๘ โทสมูล ๒ โมหมูล ๒) ท่านประมวลไว้ใน ทุกกะ (หมวด ๒) นี้เท่านั้น.

บทว่า **จิตปราศจากโมหะ** ได้แก่จิตที่เป็นกุศล และ อพยากฤตฝ่ายโลกิยะ.

บทว่า **จิตหดหู่** ได้แก่จิตที่ตกไปในถิ่นมัทธะ. ก็จิตที่ตกไปในถิ่นมัทธะนั้น ชื่อว่า จิตหดหู่.

บทว่า **จิตฟุ้งซ่าน** ได้แก่จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุทธัจจะ. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุทธัจจะนั้นชื่อว่า จิตฟุ้งซ่าน.

บทว่า **จิตเป็นมหัคคตะ** ได้แก่จิตที่เป็นรูปาวจร และ อรูปาวจร.

บทว่า **จิตไม่เป็นมหัคคตะ** ได้แก่จิตที่เป็นกามาวจร.

บทว่า **สอฺตุตฺตรํ จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า** ได้แก่จิตที่เป็นกามาวจร.

บทว่า **อนฺตุตฺตรํ จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า** ได้แก่จิตที่เป็นรูปาวจร และ อรูปาวจร.

แม้ในจิตเหล่านั้นจิตที่ชื่อว่า **สอฺตุตฺตระ** ได้แก่จิตเป็นรูปาวจร จิตที่ชื่อว่า **อนฺตุตฺตระ** ได้แก่ จิตที่เป็นอรูปาวจร.

บทว่า **สมาหิตํ จิตตั้งมั่นแล้ว** ได้แก่อัปปนาสมาธิ หรือ อุปจารสมาธิ.

บทว่า **อสมาหิตํ จิตไม่ตั้งมั่น** ได้แก่จิตที่เว้นจากสมาธิทั้งสอง.

บทว่า **วิมุตฺตํ จิตหลุดพ้น** ได้แก่จิตหลุดพ้นด้วยตทังควิมุตติ และ วิกขัมภณวิมุตติ.

บทว่า **อวิมุตฺตํ จิตไม่หลุดพ้น** ได้แก่จิตที่เว้นจากวิมุตติทั้งสอง. ส่วนสมุจเฉทวิมุตติ ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ และ นิสสรณวิมุตติ ไม่มีโอกาสในบทนี้เลย.

จิตในจิตนอก

คำว่า อิติ อชฺฌตฺตํ วา หรือ ภายใน ความว่า ภิกษุโยคาวจรกำหนดจิตที่เป็นไปในสมัยใด ๆ ด้วยการกำหนดจิตมีราคาจะเป็นต้น อย่างนี้ชื่อว่า

พิจารณาเห็น**จิตในจิตของตน** หรือ **ในจิตของคนอื่น**

พิจารณาเห็นจิตในจิตของตนตามกาล หรือ ในจิตของคนอื่นตามกาลอยู่.

ก็ในคำว่า พิจารณาเห็นธรรม คือความเกิดขึ้น ฟังนำความเกิดและความเสื่อมแห่งวิญญาณออกเทียบเคียงด้วยอาการอย่างละ ๕ ว่า เพราะเกิดอวิชชา วิญญาณ จึงเกิดตั้งนี้เป็นต้น. ข้อต่อไปจากนี้ ก็มีนัยดังกล่าวมาแล้วแล.

สติกำหนดจิตเป็นอริยสัจ ๔

แต่ในจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐานนี้ มีข้อแตกต่างกันอย่างเดียว คือพึงประกอบความว่า **สติที่กำหนดจิตเป็นอารมณ์ เป็นทุกขสัจ** ตั้งนี้เป็นต้น แล้วพึงทราบว่าเป็นทางปฏิบัตินำออกจากทุกข์ ของภิกษุผู้กำหนดจิตเป็นอารมณ์. คำที่เหลือ ก็เช่นเดียวกันนั้นแล.

จบอรรถกถา จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน

ธัมมานุปัสสนา

อรรถกถา ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นตรัสจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน ๑๖ วิธี อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะตรัสธัมมานุปัสสนา ๕ วิธี จึงตรัสว่า กถญจ ภิกขเว ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธัมมานุปัสสนา เป็นอย่างไรเล่าเป็นต้น.

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า

- ตรัสการกำหนด รูปกัมมัฏฐาน ล้วนด้วย กายานุปัสสนา
- ตรัสการกำหนด อรูปกัมมัฏฐาน ล้วน ๆ ด้วย เวทนานุปัสสนา และ จิตตานุปัสสนา.

บัดนี้ เพื่อจะตรัสการกำหนด รูปกัมมัฏฐาน กับ อรูปกัมมัฏฐาน ผสมกัน จึงตรัสว่า กถญจ ภิกขเว ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธัมมานุปัสสนา เป็นอย่างไรเล่าเป็นต้น.

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า

- ตรัสการกำหนด รูปขันธ์ ด้วย กายานุปัสสนา
- ตรัสการกำหนด เวทนาขันธ์ ด้วย เวทนานุปัสสนา
- ตรัสการกำหนด วิญญาณขันธ์ ด้วย จิตตานุปัสสนา.

บัดนี้ เพื่อจะตรัสแต่การกำหนด สัญญาขันธ์ และ สังขารขันธ์ จึงตรัสว่า กถญจ ภิกขเว ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธัมมานุปัสสนา เป็นอย่างไรเล่าเป็นต้น.

จบอรรถกถา

นิรณบรรพ

[๒๙๐] ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่อย่างใดเล่า

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ นิรณ ๕

ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ นิรณ ๕ อย่างใดเล่า

ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑. เมื่อกามฉันทมีอยู่ ณ ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่า กามฉันทมีอยู่ ณ ภายในจิตของเรา หรือ

เมื่อกามฉันทไม่มีอยู่ ณ ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่า กามฉันทไม่มีอยู่ ณ ภายในจิตของเรา

อนึ่ง กามฉันทที่ยังไม่เกิดจะเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย

กามฉันทที่เกิดขึ้นแล้วจะละเสียได้ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย

กามฉันทที่จะได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย

อีกอย่างหนึ่ง

๒. เมื่อพยาบาทมีอยู่ ณ ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่า พยาบาทมีอยู่ ณ ภายในจิตของเรา หรือ

เมื่อพยายาม**ไม่มีอยู่ ณ ภายในจิต** ย่อมรู้ชัดว่า พยายาม**ไม่มีอยู่ ณ ภายในจิต**ของเรา
 หนึ่ง พยายาม**ที่ยังไม่เกิดจะเกิดขึ้นด้วยประการใด** ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย
 พยายาม**ที่เกิดขึ้นแล้วจะละเสียได้ด้วยประการใด** ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย
 พยายาม**ที่จะได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยประการใด** ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย
 อีกอย่างหนึ่ง

๓. เมื่อ**ถีนมิทธะมีอยู่ ณ ภายในจิต** ย่อมรู้ชัดว่า ถีนมิทธะ**มีอยู่ ณ ภายในจิต**ของเรา หรือ
 เมื่อ**ถีนมิทธะไม่มีอยู่ ณ ภายในจิต** ย่อมรู้ชัดว่า ถีนมิทธะ**ไม่มีอยู่ ณ ภายในจิต**ของเรา
 หนึ่ง ถีนมิทธะ**ที่ยังไม่เกิดจะเกิดขึ้นด้วยประการใด** ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย
 ถีนมิทธะ**ที่เกิดขึ้นแล้วจะละเสียได้ด้วยประการใด** ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย
 ถีนมิทธะ**ที่จะได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยประการใด** ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย
 อีกอย่างหนึ่ง

๔. เมื่อ**อุทธัจจกุกกุจจะ มีอยู่ ณ ภายในจิต** ย่อมรู้ชัดว่า อุทธัจจกุกกุจจะ**มีอยู่ ณ ภายในจิต**ของเรา
 หรือ

เมื่อ**อุทธัจจกุกกุจจะไม่มีอยู่ ณ ภายในจิต** ย่อมรู้ชัดว่า อุทธัจจกุกกุจจะ**ไม่มีอยู่ ณ ภายในจิต**ของเรา
 หนึ่ง อุทธัจจกุกกุจจะ**ที่ยังไม่เกิดจะเกิดขึ้นด้วยประการใด** ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย
 อุทธัจจกุกกุจจะ**ที่เกิดขึ้นแล้วจะละเสียได้ด้วยประการใด** ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย
 อุทธัจจกุกกุจจะ**ที่จะได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยประการใด** ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย
 อีกอย่างหนึ่ง

๕. เมื่อ**วิจิกิจฉามีอยู่ ณ ภายในจิต** ย่อมรู้ชัดว่า วิจิกิจฉา**มีอยู่ ณ ภายในจิต**ของเรา หรือ
 เมื่อ**วิจิกิจฉาไม่มีอยู่ ณ ภายในจิต** ย่อมรู้ชัดว่า วิจิกิจฉา**ไม่มีอยู่ ณ ภายในจิต**ของเรา
 หนึ่ง วิจิกิจฉา**ที่ยังไม่เกิดจะเกิดขึ้นด้วยประการใด** ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย
 วิจิกิจฉา**ที่เกิดขึ้นแล้วจะละเสียได้ด้วยประการใด** ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย
 วิจิกิจฉา**ที่จะได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยประการใด** ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย
 ดังพรรณนามาฉะนี้ ภิกษุย่อม

- พิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายในบ้าง
- พิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายนอกบ้าง
- พิจารณาเห็นธรรมทั้งภายในทั้งภายนอกบ้าง
- พิจารณาเห็นธรรม คือ ความเกิดขึ้นในธรรมบ้าง
- พิจารณาเห็นธรรม คือ ความเสื่อมในธรรมบ้าง
- พิจารณาเห็นธรรม คือ ทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมในธรรมบ้าง ย่อมอยู่

อีกอย่างหนึ่ง

สติของเธอที่ตั้งมั่นอยู่ว่า ธรรม**มีอยู่** ก็เพียงสักว่า**ความรู้** เพียงสักว่า**อาศัยระลึกเท่านั้น**

เธอเป็นผู้อันค้นหาและทิวี่ไม่อาศัยอยู่แล้ว และไม่ถือมั่นอะไรๆ ในโลก

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่าพิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ นิ वर्ณ ๕ อยู่ ฯ

จบนิ वर्ณบรรพ

อรรถกถา นิ वर्ณบรรพ

บรรดาบทเหล่านั้น

- บทว่า สนฺตํ มีอยู่ คือ อยู่พร้อมด้วยอำนาจฟุ้งขึ้นเนื่อง ฯ
- บทว่า อสนฺตํ ไม่มีอยู่คือไม่มีอยู่พร้อม เพราะไม่ฟุ้งขึ้น หรือเพราะละได้แล้ว.
- บทว่า ก็โดยประการใด ความว่า กามฉันท์เกิดขึ้นเพราะเหตุใด.
- บทว่า ตถจฺ ปชานาติ ก็รู้ชัดประการนั้น คือ รู้ชัดเหตุ นั้น.

ทุก ๆ บท ฟังทราบความโดยนัยนี้แล.

เหตุเกิดกามฉันท์

ในนิมิตทั้งสองนั้น กามฉันท์ย่อมเกิดขึ้นเพราะมนสิการโดยไม่แยบคายในสุกนิมิต.

- สิ่งที่ไม่งามก็ดี อารมณ์ที่ไม่งามก็ดี ชื่อว่า สุกนิมิต.
- การใส่ใจโดยไม่มีอุบาย การใส่ใจนอกทาง การใส่ใจในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่า เที่ยง ในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าสุข ในสิ่งที่มิใช่ตัวตนว่าตัวตน หรือในสิ่งที่ไม่งามว่างาม ชื่อว่า อโยนิสมนสิการ(การใส่ใจโดยไม่แยบคาย).

เมื่อภิกษุทำอโยนิสมนสิการนั้นให้เป็นที่ไปมาก ๆ ในสุกนิมิตนั้น กามฉันท์ย่อมเกิดขึ้น. เพราะเหตุ นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ (ในสังยุตตนิกาย มหาวารวรรค) ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สุกนิมิตมีอยู่ การทำให้มากซึ่งอโยนิสมนสิการในสุกนิมิตนั้น นี้เป็นอาหาร เพื่อความเกิดขึ้นแห่งกามฉันท์ที่ยังไม่เกิด หรือเพื่อทำให้กามฉันท์ที่เกิดแล้วให้กำเริบยิ่งขึ้นดังนี้.

เหตุละกามฉันท์

ส่วนกามฉันท์นั้นจะละได้ก็ด้วยโยนิสมนสิการ (การใส่ใจโดยแยบคาย) ในอสุกนิมิต.

- สิ่งที่ไม่งามก็ดี อารมณ์ที่ไม่งามก็ดี ชื่อว่า อสุกนิมิต.
- การใส่ใจโดยอุบาย การใส่ใจถูกทาง การใส่ใจในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าไม่เที่ยง ในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าทุกข์ ในสิ่งที่มิใช่ตัวตนว่ามิใช่ตัวตน หรือในสิ่งที่ไม่งามว่าไม่งาม ชื่อว่า โยนิสมนสิการ.

เมื่อภิกษุทำโยนิสมนสิการนั้นให้เป็นที่ไปมาก ๆ ในอสุกนิมิตนั้น ย่อมละกามฉันท์เสียได้. เพราะเหตุ นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ (ในสังยุตตนิกาย มหาวารวรรค) ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อสุกนิมิตมีอยู่ การทำให้มาก ๆ ซึ่งโยนิสมนสิการในอสุกนิมิตนั้น ๆ นี้เป็นอาหาร เพื่อความไม่เกิดแห่งกามฉันท์ที่ยังไม่เกิด หรือเพื่อละกามฉันท์ที่เกิดแล้ว.

ธรรมสำหรับละกามฉันท

อีกอย่างหนึ่ง **ธรรม ๖ ประการ** ย่อมเป็นไปเพื่อละกามฉันท คือ

๑. การถืออสุกนิमितเป็นอารมณ์
๒. การประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งอสุกภาวนา
๓. การรักษาทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย
๔. ความรู้จักประมาณในโภชนะ
๕. ความมีกัลยาณมิตร
๖. พุคแต่เรื่องที่เป็นสัปปายะ (เป็นที่สบาย).

จริงอยู่

- เมื่อภิกษุกำหนดอสุกนิमित ๑๐ อย่างอยู่ ก็ละกามฉันทได้.
- เมื่อเจริญอสุก ๑๐ ก็ดี
- เมื่อปิดทวารในอินทรีย์ทั้งหลายก็ดี
- รู้จักประมาณในโภชนะ เพราะเมื่อมีโอกาสจะบริโภค ๔-๕ คำมีอยู่ ก็ดื่ม น้ำ ยังอัตตภาพให้เป็นไปได้ ก็ย่อมละกามฉันทได้. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ (ในขุททกนิกาย เถรคาถา) ว่า

จตุตทาโร ปญฺจ อาโลเป อภุตฺวา ปีเว

อลํ ผาสฺวหารายปหิตตฺตสฺส ภิกฺขุโน

ภิกฺษุเพ็งเวณํคำข้าวเสีย ๔-๕ คำ เลิกฉัน แล้วดื่ม น้ำเสีย

นี่เป็นข้อปฏิบัติอันสมควรสำหรับภิกษุผู้มีตนอันส่งไปแล้ว.

- แม้ภิกษุผู้เสพกัลยาณมิตร ซึ่งเป็นผู้ยินดี ในการเจริญอสุก เช่น พระติสสเถระ ผู้เจริญอสุกก็มีพื้นฐาน ก็ย่อมละกามฉันทได้.
- แม้ด้วยการเจรจาปรารภเรื่องเป็นที่สบาย อันอาศัยอสุก ๑๐ ในอิริยาบถยืนและนั่งเป็นต้น ก็ย่อมละกามฉันทได้.

เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า

ธรรม ๖ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อละกามฉันทดังนี้. ภิกษุย่อมรู้ชัดว่า

- ก็กามฉันทที่ละได้แล้วด้วย **ธรรม ๖ ประการ**นี้
- ย่อมไม่เกิดอีกต่อไปด้วย**อรรถมรรค**."

เหตุเกิดพยาบาท

ส่วนพยาบาท ย่อมเกิด เพราะอโยนิโสมนสิการในปฏิขนิमित.

- ปฏิขะ (ความขุ่นใจ) ก็ดี อารมณ์อันช่วยให้เกิดปฏิขะก็ดี ชื่อว่า **ปฏิขนิमित** ในคำว่า ปฏิขนิमित เป็นต้น นั้น.
- อโยนิโสมนสิการ มีลักษณะเป็นอย่างเดียวกัน ในธรรมทั้งปวง.

เมื่อภิกษุทำโยนิโสมนสิการนั้นให้เป็นที่ไปมาก ๆ ใน (ปฏิชชะ) นิमितนั้นพยายามยอมเกิด. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ (ในสังยุตตนิคาย มหาวารวรรค) ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ปฏิชชะนิมิตมีอยู่ การไม่ทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการ ในปฏิชชะนิมิตนั้น นี้เป็นอาหารเพื่อความเกิดแห่งพยายามที่ยังไม่เกิด หรือเพื่อทำให้พยายามที่เกิดแล้วกำเริบเสิบสานขึ้นดังนี้.

เหตุละพยายาม

แต่พยายามนั้น จะละได้ก็ด้วยการใส่ใจโดยแยบคาย ในเมตตาเจโตวิมุตติ.

- ในคำว่า เมตตาเจโตวิมุตตินั้น เมื่อพูดกันถึงเมตตา ย่อมควรทั้งอุปปนา ทั้งอุปจาระ.
- บทว่า เมตตาเจโตวิมุตติ ได้แก่อุปปนาโยนิโสมนสิการมีลักษณะดังกล่าวแล้ว.

เมื่อภิกษุทำโยนิโสมนสิการให้เป็นที่ไปมาก ๆ ในเมตตาเจโตวิมุตตินั้น ย่อมละพยายามได้. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสไว้ (ในสังยุตตนิคาย มหาวารวรรค) ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมตตาเจโตวิมุตติมีอยู่ การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในเมตตาเจโตวิมุตตินั้น นี้เป็นอาหารเพื่อความไม่เกิดแห่งพยายามที่ยังไม่เกิด หรือเพื่อละพยายามที่เกิดแล้วดังนี้.

ธรรมสำหรับละพยายาม

อีกอย่างหนึ่ง **ธรรม ๖ ประการ** ย่อมเป็นไป เพื่อละพยายาม คือ

๑. การกำหนดนิมิตในเมตตาเป็นอารมณ์
๒. การประกอบเนือง ๆ ซึ่งเมตตาภาวนา
๓. การพิจารณาถึงความที่สัตว์มีกรรมเป็นของ ๆ ตน
๔. การทำให้มากซึ่งการพิจารณา
๕. ความมีกัลยาณมิตร
๖. การพูดแต่เรื่องที่เป็นที่สบาย.

จริงอยู่

- แม้เมื่อภิกษุกำหนดเมตตาก็มีฐาน ด้วยการแผ่เมตตาไปทั่วทิศโดยเจาะจงหรือไม่เจาะจงอย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมละพยายามได้.
- เมื่อภิกษุเจริญเมตตา โดยแผ่ไปทั่วทิศโดยเจาะจง ไม่เจาะจงก็ดี เมื่อพิจารณาถึงความที่ตนและคนอื่นมีกรรมเป็นของ ๆ ตนอย่างนี้ว่า
  - ท่านโกรธคนนั้น จะทำอะไรเขาได้ ท่านอาจจักทำศีลเป็นต้นของเขาให้พินาศได้หรือ ท่านมาแล้วด้วยกรรมของตน จักไปด้วยกรรมของตานั้นแล
  - ขึ้นชื่อว่าการโกรธผู้อื่น ก็เป็นเช่นเดียวกับผู้ปรารถนาจะจับถ่านไฟที่คุโชน ซีเหล็กอันร้อนจัดและอุจจาระเป็นต้น ประหารผู้อื่นฉะนั้น หรือ

- ถึงคนนั้นโกรธท่าน จักทำอะไรได้ เขาจักอาจทำศีล เป็นต้น ของท่านให้พินาศได้หรือ เขามาด้วยกรรมของตนก็จักไปตามกรรมของ เขานั้นแหละ ความโกรธนั้นจักตกลงบนกระหม่อมของเขานั้นเอง เหมือนประหารผู้ไม่ประหารตอบ และเหมือนนำเกลือซัดไปในที่ทวนลมจะนั้นดั่งนี้ก็ดี
- เมื่อพิจารณากรรมมีสสกตาทั้งสองหยุดอยู่ในการพิจารณาก็ดี
- คบกัลยาณมิตรผู้ยินดีในการเจริญเมตตา เช่นท่านพระอัสสสุตเถระก็ดี ย่อมละพยายามได้.
- แม้ด้วยการเจรจาเรื่องที่เป็นที่สบายซึ่งอาศัยเมตตา ในอิริยาบถทั้งหลายมียืน นั่ง เป็นต้น ก็ละพยายามได้.

เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ธรรม ๖ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อละพยายามดังนี้. ภิกษุย่อมรู้ชัดว่า

- ก็พยายามที่ละได้แล้วด้วย ธรรม ๖ ประการนี้
- ย่อมไม่เกิดต่อไปด้วยอนาคามีมรรค.

เหตุเกิดถีนมิทระ

ถีนมิทระ ย่อมเกิดด้วยโยนิโสมนสิการในธรรมทั้งหลาย มีอริ เป็นต้น.

- ความไม่ยินดีด้วยกับเขา (ริษยา) ชื่อว่า อริติ.
- ความคร้านกาย ชื่อว่า ตันที.
- ความบิดกาย (บิดชี้เกี้ยว) ชื่อว่า วิชัมภิตา.
- ความมึนเพราะอาหาร ความกระวนกระวายเพราะอาหาร ชื่อว่า ภัตตสัมมทะ.
- อากาธ คือ ความย่อหย่อนแห่งจิต ชื่อว่า ความย่อหย่อนแห่งจิต.

เมื่อภิกษุทำโยนิโสมนสิการให้เป็นไปมาก ๆ ในอริติ เป็นต้นนี้ ถีนมิทระย่อมเกิด. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ (ในสังยุตตนิกาย มหาวารวรรค) ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ความไม่ยินดี ความคร้านกาย ความบิดกาย ความเมาอาหาร ความหดหู่แห่งจิต มีอยู่ การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในธรรมเหล่านี้ นี้เป็นอาหารเพื่อความเกิดแห่งถีนมิทระที่ยังไม่เกิด หรือเพื่อทำถีนมิทระที่เกิดแล้วให้กำเริบเสิบสานยิ่งขึ้นดังนี้.

เหตุละถีนมิทระ

แต่ถีนมิทระนั้น จะละได้ด้วยโยนิโสมนสิการในธรรมทั้งหลายมีอารกธาตุ เป็นต้น.

- ความเพียรเริ่มแรก ชื่อว่าอารกธาตุ.
- ความเพียรที่มีกำลังกว่า อารกธาตุนั้น เพราะออกไปพ้นจากความเกียจคร้านแล้ว ชื่อว่านิกกมธาตุ.
- ความเพียรที่มีกำลังยิ่งกว่านิกกมธาตุเมื่อนั้น เพราะล่วงฐานอื่น ๆ ชื่อว่า ปรักกมธาตุ (ก้าวไปข้างหน้า, บากบั่น).

เมื่อภิกษุทำโยนิโสมนสิการให้เป็นไปมาก ๆ ในความเพียร ๓ ประเภทนี้ ย่อมละถีนมิทระได้. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ (ในสังยุตตนิกาย มหาวารวรรค) ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธาตุคือ**ความเริ่มความเพียร** ธาตุคือ**ความออกห่างไปจากความเกียจคร้าน** ธาตุคือ**ความก้าวไปข้างหน้า**มืออยู่ การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการ ในธาตุเหล่านั้น นี้เป็นอาหารเพื่อความไม่เกิดแห่งถีนมิถะที่ยังไม่เกิด หรือเพื่อละถีนมิถะที่เกิดแล้ว ดังนี้.

ธรรมสำหรับละถีนมิถะ

อีกอย่างหนึ่ง **ธรรม ๖ ประการ** ย่อมเป็นไปเพื่อละถีนมิถะ คือ

๑. การกำหนดนิมิตในโภชนะส่วนเกิน
๒. การพลัดเปลี่ยนอิริยาบถ
๓. การใส่ใจถึงอาโลกสัญญา (คือความสำคัญว่าสว่าง ๆ)
๔. การอยู่กลางแจ้ง
๕. ความมีกัลยาณมิตร
๖. การเจรจาแต่เรื่องที่เป็นที่สบาย

เพราะว่า

- เมื่อภิกษุบริโภคโภชนะ เหมือนพราหมณ์ที่ซื้ออาหารหัตถกะ ที่ซื้อตตรวิฏฐกะ ที่ซื้ออสังคาถะ ที่ซื้ออกามาสกะ และที่ซื้อกุตตวมิตกะ นั่งในที่พักกลางคืน และที่พักกลางวัน กระทำสมณธรรมอยู่ ถีนมิถะย่อมมา ท่วมทับได้เหมือนช้างใหญ่ แต่ถีนมิถะนั้นจะไม่มีแก่ภิกษุที่เว้นโอกาสบริโภค ๔-๕ คำแล้ว ตีมน้ำตีมยังอืดตภาพให้เป็นไปเป็นปกติ เพราะเหตุนั้น เมื่อภิกษุกำหนดนิมิต ในโภชนะส่วนเกินอย่างนี้ ย่อมละถีนมิถะได้
- เมื่อภิกษุเข้าสู่ถีนมิถะในอิริยาบถใด เปลี่ยนอิริยาบถเป็นอย่างอื่น จากอิริยาบถนั้นเสียก็ละถีนมิถะได้.
- เมื่อภิกษุใส่ใจแสงจันทร์ แสงประทีป แสงคบเพลิง ในเวลากลางคืน แสงอาทิตย์เวลากลางวันก็ดี
- อยู่ในที่กลางแจ้งก็ดี
- เสพกัลยาณมิตรผู้ละถีนมิถะได้ เช่น ท่านพระมหากัสสปเถระก็ดี ก็ละถีนมิถะได้.
- แม้ด้วยการเจรจาแต่เรื่องที่เป็นที่สบาย ที่อาศัยจุดคีในอิริยาบถทั้งหลาย มียืน นั่งเป็นต้น ก็ละถีนมิถะได้.

เพราะฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า ธรรม ๖ ประการนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อละถีนมิถะ. ภิกษุย่อมรู้ชัดว่า

- ถีนมิถะที่ละได้ด้วย **ธรรม ๖ ประการ**
- จะไม่เกิดต่อไปด้วย **อรหัตมรรค** ดังนี้.

เหตุเกิดอุทัจจกุกุจจะ

อุทัจจกุกุจจะ ย่อมเกิดด้วยโยนิโสมนสิการในความไม่สงบแห่งใจ.

อาการที่ไม่สงบ ชื่อว่าความไม่สงบ. คำนี้โดยอรรถก็คือ อุทัจจกุกุจจะ นั่นเอง.

เมื่อภิกษุทำโยนิโสมนสิการให้เป็นไปมาก ๆ ในความไม่สงบแห่งใจนั้นอุทัจจกุกุจจะย่อมเกิด. เพราะเหตุ นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ (ในสังยุตตนิกาย มหาวรรค) ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ความไม่สงบแห่งใจมีอยู่ การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการ ในความไม่สงบแห่งใจนั้น นี้เป็นอาหารเพื่อความเกิดแห่งอุทธัจจกุกกุจจะที่ยังไม่เกิด หรือเพื่อทำอุทธัจจกุกกุจจะที่เกิดแล้ว ให้กำเริบเติบโตยิ่งขึ้นดังนี้.

เหตุละอุทธัจจกุกกุจจะ

แต่อุทธัจจกุกกุจจะนั้น จะละได้ก็ด้วยโยนิโสมนสิการในความสงบแห่งใจ กล่าวคือ สมภาติ. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ (ในสังยุตตนิกาย มหาวารวรรค) ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ความสงบแห่งใจมีอยู่ การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการ ในความสงบแห่งใจนั้น นี้เป็นอาหารเพื่อความไม่เกิดแห่งอุทธัจจกุกกุจจะที่ยังไม่เกิด หรือเพื่อละอุทธัจจกุกกุจจะที่เกิดแล้ว ดังนี้.

ธรรมสำหรับละอุทธัจจกุกกุจจะ

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๖ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อละอุทธัจจกุกกุจจะ คือ

๑. ความสดับมาก
๒. ความสอบถาม
๓. ความชำนาญในวินัย
๔. ความคบผู้เจริญ
๕. ความมีกัลยาณมิตร
๖. การเจรจาแต่เรื่องที่เป็นที่สบาย.

จริงอยู่

- เมื่อภิกษุแม้รำเรียน ทั้งบาลี ทั้งอรรถกถานิกายหนึ่ง สอง-สาม-สี่ นิกาย หรือ ๕ นิกาย ย่อมละอุทธัจจกุกกุจจะได้.
- แม้ด้วยความเป็น พหูสูต (พหูสุตจะ ความเป็นผู้สดับมาก).
- ภิกษุผู้มากด้วยการสอบถามสิ่งที่ควร และไม่ควรก็ดี
- ผู้ชำนาญ เพราะมีความชำนาญอันสั่งสมไว้ในวินัยบัญญัติก็ดี
- ผู้เข้าหาพระเถระผู้แก่ ผู้เฒ่าก็ดี คบกัลยาณมิตรผู้ทรงวินัย เช่น ท่านพระอุบาลีเถระก็ดี ย่อมละอุทธัจจกุกกุจจะได้.
- แม้ด้วยการเจรจา แต่เรื่องที่เป็นที่สบาย อันอาศัยสิ่งที่ควร และไม่ควร ในอิริยาบถทั้งหลาย มี ยืน นั่ง เป็นต้น ก็ละอุทธัจจกุกกุจจะได้.

เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ธรรม ๖ ประการ นี้ ย่อมเป็นไปเพื่อละอุทธัจจกุกกุจจะ. ภิกษุย่อมรู้ชัดว่า

- เมื่ออุทธัจจกุกกุจจะละได้แล้วด้วยธรรม ๖ ประการนี้
- อุทธัจจะ จะไม่เกิดต่อไปด้วย **อรหัตมรรค**
- กุกกุจจะ ไม่เกิดต่อไปด้วย **อนาคามิมรรค**.

เหตุเกิดวิจิจจนา

วิจิจจนา ย่อมเกิดได้ด้วยอโยนิโสมนสิการในธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งวิจิจจนา.

ความเคลือบแคลง เพราะเป็นเหตุแห่งความสงสัยบ่อย ๆ ชื่อว่าธรรมเป็นที่ตั้งแห่งวิจิจจนา.

เมื่อภิกษุทำอโยนิโสมนสิการให้เป็นไปมาก ๆ ในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งวิจิจจนาจนั้น วิจิจจนาย่อมเกิด. เพราะเหตุ
นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ (ในสังยุตตนิกาย มหาวารวรรค) ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งวิจิจจนามีอยู่ การทำให้มากซึ่งอโยนิโสมนสิการในธรรมเป็นที่ตั้งแห่ง
วิจิจจนาจนั้น นี้เป็นอาหารเพื่อความเกิดแห่งวิจิจจนาที่ยังไม่เกิดหรือเพื่อทำวิจิจจนาที่เกิดแล้ว ให้กำเริบเสิบสานยิ่งขึ้น
ดังนี้.

เหตุละวิจิจจนา

แต่วิจิจจนาจนั้น จะละได้ก็ด้วยอโยนิโสมนสิการในธรรมมีกุศล เป็นต้น. เพราะเหตุานั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า
จึงตรัสไว้ (ในสังยุตตนิกาย มหาวารวรรค) ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมที่เป็นกุศล อกุศล ธรรมที่มีโทษ ไม่มีโทษ ธรรมที่ควรเสพ ไม่ควรเสพ ธรรมที่ทราวม
ประณีต ธรรมที่เทียบด้วยของดำ ของขาว มีอยู่ การทำให้มากซึ่งอโยนิโสมนสิการในธรรมเหล่านั้น นี้เป็นอาหารเพื่อ
ความไม่เกิดแห่งวิจิจจนาที่ยังไม่เกิด หรือ เพื่อละวิจิจจนาที่เกิดแล้วดังนี้.

ธรรมสำหรับละวิจิจจนา

อีกอย่างหนึ่ง **ธรรม ๖ ประการ** ย่อมเป็นไปเพื่อละวิจิจจนา คือ

๑. ความสดับมาก
๒. ความสอบถาม
๓. ความชำนาญในวินัย
๔. ความมากด้วยความน้อมใจเชื่อ
๕. ความมีกัลยาณมิตร
๖. การเจรจาแต่เรื่องที่เป็นที่สบาย.

จริงอยู่

- แม้เมื่อภิกษุจำเรียนทั้งบาลี ทั้งอรรถกถานิกายหนึ่ง สอง-สาม-สี่ หรือ ห้า นิกาย ย่อมละ วิจิจจนาได้ ด้วย
ความเป็นพหูสูต.
- เมื่อภิกษุมักด้วยการปรารภพระรัตนตรัย สอบถามก็ดี
- มีความชำนาญอันสั่งสมไว้ในวินัยก็ดี
- มากไปด้วยความน้อมใจเชื่อ กล่าวคือ ศรัทธาที่ยังกำเริบได้ในพระรัตนตรัยก็ดี
- คบกัลยาณมิตร เช่นท่านพระวัคคิ ผู้น้อมใจไปในศรัทธาก็ดี ย่อมละวิจิจจนาได้.
- แม้ด้วยการเจรจาแต่เรื่องที่เป็นที่สบาย อันอาศัยคุณของพระรัตนตรัย ในอิริยาบถทั้งหลาย มียืนนั่ง เป็น
ต้น ก็ละวิจิจจนาได้.

เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า

- **ธรรม ๖ ประการ** ย่อมเป็นไปเพื่อละวิจิกิจฉา.
- ภิกษุย่อมรู้ชัดว่า วิจิกิจฉาที่จะได้ด้วยธรรมเหล่านี้ ย่อมไม่เกิดต่อไปด้วย**โสดาปัตติมรรค** ดังนี้.

คำว่า อิติ อชฺฌตฺตฺ วา หรือภายใน ความว่า

- พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายของตน
- ในธรรมทั้งหลายของคนอื่น หรือ
- ในธรรมทั้งหลายของตนตามกาล
- ของคนอื่นตามกาล

ด้วยการกำหนดนิเวรณ ๕ อย่างนี้อยู่.

ก็ความเกิดและความเสื่อม ในคำว่าพิจารณาเห็นธรรม คือความเกิดและความเสื่อมนี้ ที่กล่าวแล้วในนิเวรณ ๕ ด้วยอำนาจอโยนิโสมนสิการ และโยนิโสมนสิการในสุกนิमित และอสุกนิमित เป็นต้น บัณฑิตพึงนำมาเทียบเคียง.

ข้อต่อไปนี้มีนัยดังกล่าวมาแล้วนั้นแล.

สติกำหนดนิเวรณเป็นอริยสัจ ๔

แต่ในนิเวรณบรรพนี้ มีต่างกันอย่างเดียว คือ พึงประกอบความว่า สติอันกำหนดนิเวรณเป็นอารมณ์ เป็นทุกขสัจ พึงทราบว่าเป็นทางปฏิบัตินำออกจากทุกข์ ของภิกษุผู้กำหนดนิเวรณ เป็นอารมณ์. คำที่เหลือก็เช่นนั้น นั้นแล.

จบอรรถกถา นิเวรณบรรพ

ชั้นบรรพ

[๒๙๑] ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง

ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ อุปาทานชั้น ๕

ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ อุปาทานชั้น ๕ อย่างไรเล่า

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นดังนี้ว่า

- อย่างนี้รูป อย่างนี้ความเกิดขึ้นแห่งรูป อย่างนี้ความดับแห่งรูป
- อย่างนี้เวทนา อย่างนี้ความเกิดขึ้นแห่งเวทนา อย่างนี้ความดับแห่งเวทนา
- อย่างนี้สัญญา อย่างนี้ความเกิดขึ้นแห่งสัญญา อย่างนี้ความดับแห่งสัญญา
- อย่างนี้สังขาร อย่างนี้ความเกิดขึ้นแห่งสังขาร อย่างนี้ความดับแห่งสังขาร
- อย่างนี้วิญญาณ อย่างนี้ความเกิดขึ้นแห่งวิญญาณ อย่างนี้ความดับแห่งวิญญาณ

ดังพรรณนามาฉะนี้ ภิกษุย่อม

- พิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายในบ้าง
- พิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายนอกบ้าง
- พิจารณาเห็นธรรมทั้งภายในทั้งภายนอกบ้าง

- พิจารณาเห็นธรรม คือ ความเกิดขึ้นในธรรมบ้าง
- พิจารณาเห็นธรรม คือ ความเสื่อมในธรรมบ้าง
- พิจารณาเห็นธรรม คือ ทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมในธรรมบ้าง ย่อมอยู่อีกอย่างหนึ่ง

สติของเธอที่ตั้งมั่นอยู่ว่า ธรรมมีอยู่ ก็เพียงสักว่าความรู้ เพียงสักว่าอาศัยระลึกเท่านั้น เธอเป็นผู้อันตณหาและทิวี่ไม่อาศัยอยู่แล้ว และไม่ถือมั่นอะไรๆ ในโลก
ดูกรภิกษุทั้งหลาย อย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่าพิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ อุปาทานชั้นที่ ๕ อยู่ ๆ

จบชั้นธรรพ

อรรถกถา ชั้นธรรพ

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงจำแนกธัมมานุปัสสนา โดยนวิวรรณ์ ๕ อย่างนี้ บัดนี้ เพื่อจะทรงจำแนกโดยชั้นที่ ๕ จึงตรัสว่า ปุณ จปริ ยังมีอีกข้อหนึ่งเป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น

คำว่า ในอุปาทานชั้นที่ ๕ คือ กองอุปาทาน ชื่อว่า อุปาทานชั้นที่ ๕ อธิบายว่า กลุ่มธรรม คือ กองธรรมอันเป็นปัจจัยแห่งอุปาทาน. ความสังเขปในที่นี้มีเท่านี้ ส่วนความพิสดาร ท่านกล่าวไว้แล้ว ในชั้นธรรพ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค.

บทว่า อิติ รูป ดังนี้ รูป ความว่า นีรูปรูปมีเท่านี้. ภิกษุย่อมรู้ชัดรูปโดยสภาพว่า รูปอื่นนอกจากนี้ไม่มี ดังนี้.

แม้ในเวทนา เป็นต้น ก็นัยนี้เหมือนกัน. ความสังเขปในที่นี้มีเพียงเท่านี้. ส่วนรูปเป็นต้น ท่านกล่าวไว้แล้วในชั้นธรรพ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคโดยพิสดาร.

บทว่า อิติ รูปสุส สมุทโย นี้ความเกิดแห่งรูป ความว่า ความเกิดแห่งรูปด้วยอาการ ๕ โดยความเกิดแห่งอิริยา เป็นต้นย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้.

คำว่า อิติ รูปสุส อตฺตงฺคโม ความดับแห่งรูป ความว่า ความดับแห่งรูปด้วยอาการ ๕ โดยดับ อิริยา เป็นต้นย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้.

แม้ในเวทนาเป็นต้น ก็นัยนี้เหมือนกัน. ความสังเขปในที่นี้มีเพียงเท่านี้. ส่วนความพิสดาร ท่านกล่าวไว้แล้วในอุทฺตงฺคโม อตฺตงฺคโม ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค.

คำว่า อิติ อชฺฌตฺตฺวา หรือภายใน ความว่า พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายของตน ในธรรมทั้งหลายของคนอื่น หรือในธรรมทั้งหลาย ของตนตามกาล ของคนอื่นตามกาล ด้วยการกำหนดชั้นที่ ๕ อย่างนี้อยู่. ก็ความเกิดและความเสื่อมในคำว่า พิจารณาเห็นธรรม คือความเกิด และความเสื่อมบัณฑิตพึงนำมาเทียบเคียงโดยลักษณะ ๕๐ ที่กล่าวไว้ในชั้นที่ ๕ ว่า เพราะอิริยาเกิด รูปจึงเกิดดังนี้ เป็นต้น. คำอื่นนอกจากนี้ ก็มีนัยดังกล่าวมาแล้ว.

สติกำหนดขั้นที่ ๕ เป็นอริยสัจ ๔

แต่ในที่นี้ มีข้อต่างกันอย่างเดียว คือฟังประกอบความอย่างไรว่า สติ กำหนดขั้นเป็นอารมณ์ เป็นทุกขสัจ ดังนี้ แล้วพึงทราบว่าเป็นทางปฏิบัตินำออกจากทุกข์ของภิกษุผู้กำหนดขั้นเป็นอารมณ์. คำที่เหลือก็เช่นนั้นเหมือนกัน.

จบอรรถกถา ชั้นบรรพ

อายตนบรรพ

[๒๙๒] ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง

ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ อายตนะภายในและภายนอก ๖

ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ อายตนะภายในและภายนอก ๖ อย่างไรเล่า

๑. ภิกษุในธรรมวินัยนี้

- ย่อมรู้จักนัยน์ตา

- รู้จักรูป และ

- รู้จักนัยน์ตาและรูปทั้ง ๒ นั้น อันเป็นที่อาศัยบังเกิดของสังโยชน์

หนึ่ง **สังโยชน์ที่ยังไม่เกิดจะเกิดขึ้นด้วยประการใด** ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย

สังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้วจะละเสียได้ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย

สังโยชน์ที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย

๒. ภิกษุย่อมรู้จักหู รู้จักเสียง ฯลฯ

๓. ภิกษุย่อมรู้จักจมูก รู้จักกลิ่น ฯลฯ

๔. ภิกษุย่อมรู้จักลิ้น รู้จักรส ฯลฯ

๕. ภิกษุย่อมรู้จักกาย รู้จักสิ่งที่จะพึงถูกต้องด้วยกาย ฯลฯ

๖. ภิกษุ

- ย่อมรู้จักใจ

- รู้จักธรรมารมณ์ และ

- รู้จักใจและธรรมารมณ์ทั้ง ๒ นั้น อันเป็นที่อาศัยบังเกิดของสังโยชน์

หนึ่ง **สังโยชน์ที่ยังไม่เกิดจะเกิดขึ้นด้วยประการใด** ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย

สังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้วจะละเสียได้ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย

สังโยชน์ที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย

ดังพรรณนามาฉะนี้ ภิกษุย่อม

- พิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายในบ้าง

- พิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายนอกบ้าง

- พิจารณาเห็นธรรมทั้งภายในทั้งภายนอกบ้าง

- พิจารณาเห็นธรรม คือ **ความเกิดขึ้น**ในธรรมบ้าง
- พิจารณาเห็นธรรม คือ **ความเสื่อม**ในธรรมบ้าง
- พิจารณาเห็นธรรม คือ **ทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อม**ในธรรมบ้าง ย่อมอยู่อีกอย่างหนึ่ง

สติของเธอที่ตั้งมั่นอยู่ว่า ธรรมมีอยู่ ก็เพียงสักว่าความรู้ เพียงสักว่าอาศัยระลึกเท่านั้น เธอเป็นผู้อันตณหาและทิวี่ไม่อาศัยอยู่แล้ว และไม่ถือมันอะไรๆ ในโลก
ดูกรภิกษุทั้งหลาย อย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่า**พิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ** อายตนะภายในและภายนอก ๖ อยู่ ฯ

จบอายตนบรรพ

อรรถกถา อายตนบรรพ

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงจำแนกัมมานุสสนาด้วยอำนาจชั้น ๕ อย่างนี้แล้ว บัดนี้เพื่อจะทรงจำแนกโดยอายตนะ จึงตรัสว่า ปุณ จปริ ยังมีอีกข้อหนึ่ง ดังนี้ เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ธุสุ อชฺฐมตฺติกพาหิเรสุ อายตเนสุ ในอายตนะภายใน และภายนอก ๖ ความว่า ในอายตนะภายใน ๖ เหล่านี้ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ.

ในอายตนะภายนอก ๖ เหล่านี้ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์.

บทว่า จกฺขุญฺจ ปชานาติ ฐิตฺตจกฺขุ ความว่า ย่อมรู้ชัด **จักขุประสาท** โดยลักษณะพร้อมด้วยกิจตามความเป็นจริง.

บทว่า รูปเป จ ปชานาติ ฐิตฺตรูป ความว่า ย่อมรู้ชัด **รูปอันเกิดแต่ ๔ สมุฏฐาน** (กรรม ฤดู จิต อาหาร) ในภายนอกโดยลักษณะพร้อมด้วยกิจความเป็นจริง.

คำว่า ญญฺจ ตฺทุกมฺยํ ปฏิจฺจ คุปฺปชฺชติ สโยชนํ สังโยชนํ ย่อมอาศัย **อายตนะทั้งสองเกิดขึ้น** ความว่า สังโยชนํ ๑๐ อย่าง คือ

1. กามราคะ
2. ปฏิฆะ
3. มานะ
4. ทิฏฐิ
5. วิจิกิจฉา
6. สีสัพพตปรมาส
7. ภวราคะ
8. อีสสา
9. มัจฉริยะ และ
10. อวิชชา

สังโยชน์ เกิดขึ้น เพราะอาศัยอายตนะทั้งสอง คือจักขุ กับรูป. และย่อมรู้ชัดสังโยชน์ ๑๐ นั้น โดยลักษณะพร้อมด้วยกิจตามเป็นจริง.

เหตุเกิดสังโยชน์

ถามว่า ก็สังโยชน์นั้นเกิดได้อย่างไร.

ตอบว่า เกิดได้ดังนี้

จะกล่าวในจักขุทวารก่อน

- เมื่อบุคคลยินดี. เพลิดเพลินอิฏฐารมณฺ์ อันมาปรากฏทางจักขุทวารโดยความยินดีในกาม สังโยชน์ คือ **กามราคะ** ก็เกิด.
- เมื่อบุคคลขัดเคือง ในอนิฏฐารมณฺ์ สังโยชน์ คือ **ปฏิฆะ** ก็เกิด.
- เมื่อสำคัญว่า ยกเว้นเราเสีย ใครอื่นที่สามารถเสวยอารมณ์นั้นไม่มี ดังนี้ สังโยชน์ คือ **มานะ** ก็เกิด.
- เมื่อยึดถือรูปารมณฺ์นั้นว่า เทียง ยั่งยืน สังโยชน์ คือ **ทิฏฐิ** ก็เกิด.
- เมื่อสงสัยรูปารมณฺ์นั้นว่า สัตว์หรือหนอ ของสัตว์ หรือหนอ สังโยชน์ คือ **วิจิกิจฉา** ก็เกิด.
- เมื่อปรารถนาภพว่า อารมณฺ์นี้เราได้โดยง่าย ในสมมติภพแน่ สังโยชน์คือ **ภวราคะ** ก็เกิด.
- เมื่อถือมั่นศีลและพรตว่า เราถือมั่นศีลและพรต อาจได้อารมณฺ์เห็นปานนี้ต่อไปอีก สังโยชน์ คือ **สีลัพพตปรามาส** ก็เกิด.
- เมื่อแยกกันอยู่ว่า คนเหล่านี้ไม่พึงได้รูปารมณฺ์เห็นปานนี้กันเลย สังโยชน์คือ **อิสสา** ก็เกิด.
- เมื่อหวงแหนรูปารมณฺ์ที่ตนได้แล้ว ต่อผู้อื่น สังโยชน์ คือ **มััจฉริยะ** ก็เกิด
- เมื่อไม่รู้แจ้ง ด้วยอำนาจ ความไม่รู้สิ่งซึ่งเกิดพร้อมกับจักขุและรูปทั้งหมด สังโยชน์ คือ **อวิชชา** ก็เกิด.

ความรู้เหตุละสังโยชน์

คำว่า ยถา จ อนุปฺปนฺนสฺส ที่ยังไม่เกิดด้วยเหตุใด ความว่า สังโยชน์แม้ ๑๐ อย่างนั้น ที่ยังไม่เกิด โดยความไม่ฟุ้งขึ้น ย่อมเกิดเพราะเหตุใด ย่อมรู้ชัดเหตุนั้นด้วย.

คำว่า ยถา จ อุปฺปนฺนสฺส ที่เกิดแล้วเพราะเหตุใด ความว่า สังโยชน์แม้ ๑๐ อย่างนั้น ที่เกิดแล้ว เพราะอรรถว่า ยังละไม่ได้ หรือเพราะฟุ้งขึ้น ย่อมละได้ เพราะเหตุใด ย่อมรู้ชัดเหตุนั้นด้วย.

คำว่า ยถา จ ปหีนฺนสฺส ที่ละได้แล้ว เพราะเหตุใด ความว่าสังโยชน์ ๑๐ อย่างนั้นแม้ละได้แล้ว โดยตทังคปหาน และ วิกขัมภนปหาน ย่อมไม่เกิดต่อไป เพราะเหตุใด ย่อมรู้ชัดเหตุนั้นด้วย.

ถามว่า สังโยชน์ ๑๐ นั้นไม่เกิดต่อไป เพราะเหตุใด.

ตอบว่า ก่อนอื่น

- **สังโยชน์ ๕** คือ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส อิสสา และ มัจฉริยะ ไม่เกิดต่อไป ด้วย **โสดาปัตติมรรค**.
- **สังโยชน์ ๒** คือ กามราคะ ปฏิฆะ อย่างหยาบ ไม่เกิดต่อไปด้วย **สกทาคามิมรรค**.
- **อย่างละเอียด** ไม่เกิดต่อไป ด้วย **อนาคามิมรรค**.

- **สังโยชน์ ๓** คือ มานะ ภวาคะ และ อวิชชา ไม่เกิดต่อไปด้วยอหัตตมรรค.

แม้ในคำว่า โสตุย ๑ ปชานาติ สทุเท ๑ ย่อมรู้ชัดโสตะนั้นด้วย เสียงด้วยเป็นต้น ก็นัยนี้เหมือนกัน.

อนึ่ง आयตนกถา ในที่นี้ ฟังทราบโดยพิสดาร ตามนัยที่ท่านกล่าวไว้แล้ว ในอายตนนิเทศ คัมภีร์วิสุทธิมรรค.

คำว่า อิติ อชฺฌตฺตฺ วา หรือภายใน ความว่า

- พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายของตน ด้วยการกำหนดอายตนะภายใน
- พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายของคนอื่น ด้วยการกำหนดอายตนะภายนอก หรือ
- พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายของตนตามกาล
- พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายของคนอื่นตามกาล อย่างนี้อยู่.

ก็ความเกิดและความเสื่อมในอายตนบรรพนี้ ฟังนำมาเทียบรูปายตนะลงในรูปขันธ์ มนายตนะในรูปายตนะทั้งหลายลงในวิญญาณขันธ์ รั้งมายตนะลงในขันธ์ที่เหลือ ไม่ฟังถือว่า โลกุตตรธรรม.

ข้อความต่อจากนี้ มีนัยดังที่กล่าวมาแล้วนั้นแล.

สติกำหนดอายตนะเป็นอริยสัจ ๔

ในบรรพนี้ มีข้อต่างกันอยู่อย่างเดียว คือ ฟังประกอบความอย่างนี้ว่า **สติกำหนดอายตนะเป็นอารมณฺ์ เป็นทุกขสัจ** ดังนี้ เป็นต้นแล้ว ฟังทราบว่าเป็นทางปฏิบัตินำทุกข์ออกไป ของภิกษุผู้กำหนด อายตนะเป็นอารมณฺ์. คำที่เหลือก็เช่นกันแล.

จบอรรถกถา อายตนบรรพ

โพชฌนคบรรพ

[๒๙๓] ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง

ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ โพชฌนค ๗

ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ โพชฌนค ๗ อย่างไรเล่า

๑. ภิกษุในธรรมวินัยนี้

- เมื่อ**สติสัมโพชฌนค**มีอยู่ ณ ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่า สติสัมโพชฌนคมีอยู่ ณ ภายในจิตของเรา หรือ
- เมื่อ**สติสัมโพชฌนค**ไม่มีอยู่ ณ ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่า สติสัมโพชฌนคไม่มีอยู่ ณ ภายในจิตของเรา
- อนึ่ง **สติสัมโพชฌนค**ที่ยังไม่เกิดจะเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย
- **สติสัมโพชฌนค**ที่เกิดขึ้นแล้วจะเจริญบริบูรณ์ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย

๒. อีกอย่างหนึ่ง เมื่อ**ธัมมวิจยสัมโพชฌนค**มีอยู่ ณ ภายในจิต ฯลฯ

๓. อีกอย่างหนึ่ง เมื่อ**วิริยสัมโพชฌนค**มีอยู่ ณ ภายในจิต ฯลฯ

๔. อีกอย่างหนึ่ง เมื่อ**ปีติสัมโพชฌนค**มีอยู่ ณ ภายในจิต ฯลฯ

๕. อีกอย่างหนึ่ง เมื่อ**ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์**มีอยู่ ณ ภายในจิต ฯลฯ

๖. อีกอย่างหนึ่ง เมื่อ**สมาธิสัมโพชฌงค์**มีอยู่ ณ ภายในจิต ฯลฯ

๗. อีกอย่างหนึ่ง

- เมื่อ**อุเบกขาสัมโพชฌงค์**มีอยู่ ณ ภายในจิต

ย่อมรู้ชัดว่า อุเบกขาสัมโพชฌงค์มีอยู่ ณ ภายในจิตของเรา หรือ

- เมื่อ**อุเบกขาสัมโพชฌงค์**ไม่มีอยู่ ณ ภายในจิต

ย่อมรู้ชัดว่า อุเบกขาสัมโพชฌงค์ไม่มีอยู่ ณ ภายในจิตของเรา

- อนึ่ง **อุเบกขาสัมโพชฌงค์**ที่ยังไม่เกิดจะเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย

- **อุเบกขาสัมโพชฌงค์**ที่เกิดขึ้นแล้วจะเจริญบริบูรณ์ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัด ประการนั้นด้วย
ดังพรรณนามาฉะนี้ ภิกษุย่อม

- พิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายในบ้าง

- พิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายนอกบ้าง

- พิจารณาเห็นธรรมทั้งภายในทั้งภายนอกบ้าง

- พิจารณาเห็นธรรม คือ ความเกิดขึ้นในธรรมบ้าง

- พิจารณาเห็นธรรม คือ ความเสื่อมในธรรมบ้าง

- พิจารณาเห็นธรรม คือ ทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมในธรรมบ้าง ย่อมอยู่

อีกอย่างหนึ่ง

สติของเธอที่ตั้งมั่นอยู่ว่า ธรรมมีอยู่ ก็เพียงสักว่าความรู้ เพียงสักว่าอาศัยระลึกเท่านั้น

เธอเป็นผู้อันค้นหาและทิวี่ไม่อาศัยอยู่แล้ว และไม่ถือมันอะไรๆ ในโลก

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่า**พิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ โพชฌงค์ ๗** อยู่ ฯ

จบโพชฌงค์บรรพ

จบภาณวารที่หนึ่ง

อรรถกถา โพชฌงค์บรรพ

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงจำแนกสัมมานุปัสสนา โดยอายุตนะภายใน ภายนอก อย่างละ ๖ อย่างนี้แล้ว
บัดนี้ เพื่อจะทรงจำแนก โดยโพชฌงค์ จึงตรัสว่า ปุณ จปริ ยังมีอีกข้อหนึ่ง ดังนี้ เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ในโพชฌงค์ทั้งหลาย คือในองค์ ของสัตว์ผู้ตรัสรู้.

บทว่า มีอยู่ คือมีพร้อมอยู่ โดยการได้มา.

บทว่า สติสัมโพชฌงค์ ได้แก่ สัมโพชฌงค์ กล่าวคือ สติ. พึงทราบวินิจฉัย ในคำว่าสัมโพชฌงค์นี้ดังนี้

พระโยคาวจร ตรัสรู้ จำเดิมแต่เริ่มวิปัสสนา หรือพระโยคาวจรนั้น ตื่นลุกขึ้นจากกิเลสสินทรา หรือ แหวงตลอด
สัจจะทั้งหลาย ด้วยธรรมสามัคคี ๗ มีสติ เป็นต้น อันใด ธรรมสามัคคี อันนั้น ชื่อว่า**สัมโพธิ**

องค์ของผู้ตื่นนั้น หรือธรรมสามัคคีเครื่องปลุกให้ตื่นนั้น เหตุฉะนั้น จึงชื่อว่า**สัมโพชฌงค์**.

เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สัมโพชฌงค์กล่าวคือ สติ. แม้ในสัมโพชฌงค์ที่เหลือ ก็พึงทราบความแห่งคำตามนัยนี้แล.

บทว่า ไม่มีอยู่ คือ ไม่มีเพราะไม่ได้มา.

วินิจฉัย ในคำว่า ยถา จ อนุบุปฺพนุสฺส ที่ยังไม่เกิด เพราะเหตุใดเป็นต้น ดังต่อไปนี้

ก่อนอื่น สติสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดตามนัยอันมาในบาลี (สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค) อย่างนี้ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติสัมโพชฌงค์ มีอยู่ การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในสติสัมโพชฌงค์นั้น นี้เป็นอาหารเพื่อความเกิดแห่งสติสัมโพชฌงค์ ที่ยังไม่เกิด หรือเป็นทางไพบูลย์ จำเจริญบริบูรณ์ ยิ่ง ๆ ขึ้นไปแห่งสติสัมโพชฌงค์ ที่เกิดแล้ว ในธรรมเหล่านั้น

- สตินั้นแหละชื่อว่าธรรม เป็นที่ตั้งแห่งสติสัมโพชฌงค์.
- โยนิโสมนสิการมีลักษณะดังที่กล่าวมาแล้วนั้นแล.

เมื่อภิกษุทำโยนิโสมนสิการนั้นให้เป็นที่ไปมาก ๆ ในอารมณ์นี้แล้ว สติสัมโพชฌงค์ก็เกิด.

ธรรมเป็นเหตุเกิดสติสัมโพชฌงค์

อีกอย่างหนึ่ง **ธรรม ๔ ประการ** เป็นทางเกิดสติสัมโพชฌงค์ คือ

๑. สติสัมปชัญญะ
๒. การเว้นบุคคลผู้มีสติหลงลืม
๓. การคบหาบุคคลผู้มีสติมั่นคง
๔. ความน้อมจิตไปในสติสัมโพชฌงค์นั้น.

ก็สติสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิด

- ด้วยสติสัมปชัญญะในฐานทั้ง ๗ มีก้าวไปข้างหน้า เป็นต้น
- ด้วยการงดเว้นบุคคลผู้มีสติหลงลืม เช่นเดียวกับกาตัวเก็บอาหาร
- ด้วยการคบหาบุคคลผู้มีสติมั่นคง เช่นเดียวกับพระตีสสทตเถระ และ พระอภัยเถระ เป็นต้น และ
- ด้วยความเป็นผู้มีจิตน้อมไปเพื่อตั้งสติในอริยาบถทั้งหลายมี ยืน นั่ง เป็นต้น.

ภิกษุย่อมรู้ชัดว่า

- ก็สติสัมโพชฌงค์นั้นอันเกิดแล้วด้วยเหตุ ๔ ประการอย่างนี้
- ย่อมเจริญบริบูรณ์ด้วย**อรรถัตตมรรค**.

เหตุเกิดธัมมวิจยสัมโพชฌงค์

ก็ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดตามนัยอันมาในบาลีอย่างนี้ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมที่เป็นกุศลและอกุศล ฯลฯ ธรรมที่เปรียบด้วยธรรมฝ่ายดำ และฝ่ายขาวมีอยู่ การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในธรรมเหล่านั้น นี้เป็นอาหารเพื่อความเกิดแห่งธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ที่ยังไม่เกิด หรือเป็นทางไพบูลย์เจริญบริบูรณ์เต็มทีแห่งธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ที่เกิดแล้ว ดังนี้.

ธรรมเป็นเหตุเกิดธัมมวิจยสัมโพชฌงค์

อีกอย่างหนึ่ง **ธรรม ๗ ประการ** ย่อมเป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นแห่งธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ คือ

๑. การสอบถาม
๒. การทำวัตรอุให้สละสลวย
๓. การปรับปรุงอินทรีย์ให้สม่ำเสมอ
๔. เว้นบุคคลมีปัญญาทรม
๕. คบหาบุคคลผู้มีปัญญา
๖. พิจารณาสอดส่องด้วยปัญญาอันลึกซึ้ง
๗. ความน้อมจิตไปในธัมมวิจยสัมโพชฌงค์นั้น.

บรรดาธรรม ๗ ประการนั้น

ความเป็นผู้มากไปด้วยการสอบถาม อันอาศัยอรรถแห่งชั้นธ ธาตุ อายตนะ อินทรีย์ พละ โพชฌงค์ องค์ มรรค องค์ฌาน สมณะและวิปัสสนา ชื่อว่าการสอบถาม.

การทำวัตรอุภายใน และภายนอกให้สละสลวย ชื่อว่าการทำวัตรอุให้สละสลวย.

- ก็เวลาใด ภิกษุมีผม เล็บ และขนยาวเกินไป หรือร่างกาย สกปรกเปรอะเปื้อนด้วยเหงื่อและโคล เวลา นั้น **วัตรอุภายใน (คือร่างกาย) ไม่สละสลวยไม่สะอาด.**
- แต่ในเวลาใด จีวรเก่าคร่ำคร่า สกปรก เหม็นสาบ หรือเสนาสนะรกรุงรัง ในเวลานั้น **วัตรอุภายนอกไม่ สละสลวย ไม่สะอาด.**
- เพราะฉะนั้น จึงควร**ทำวัตรอุภายในให้สละสลวย** ด้วยกิจมีการปลงผมเป็นต้น ด้วยการทำร่างกายให้เบา สบาย ด้วยกิจมีการถ่ายชำระมลทิน ให้ทั่วทั้งเบื้องบนเบื้องล่างเป็นต้น และด้วยการขัดสี อาบน้ำบรรเทา กลิ่นเหม็น.
- **พึงทำวัตรอุภายนอกให้สละสลวย** ด้วยกิจมีการเย็บ ย้อม ซักจีวร และทำการรรมบาตร เป็นต้น.
- เพราะเมื่อวัตรอุภายใน และภายนอกนั้นไม่สละสลวย เมื่อจิตและเจตสิกเกิดขึ้น แม้ปัญญาก็ไม่ผ่องแผ้ว เหมือนแสงสว่างของดวงประทีปที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยตัวตะเกียงได้ และน้ำมันที่ไม่สะอาดหมดจด ฉะนั้น
- แต่เมื่อวัตรอุภายใน และภายนอกสละสลวย เมื่อจิต และ เจตสิกเกิดขึ้น แม้ปัญญาก็ผ่องแผ้ว เหมือนแสง สว่างของดวงประทีปที่เกิดขึ้น เพราะอาศัยตัวตะเกียง ได้ และน้ำมัน ที่สะอาดหมดจด ฉะนั้น.
- เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าววว่า การ**ทำวัตรอุให้สละสลวย** ย่อมเป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นแห่งธัมม วิจยสัมโพชฌงค์ ดังนี้.

การทำปรับปรุงอินทรีย์มีศรัทธาเป็นต้น ให้สม่ำเสมอ ชื่อว่า การทำปรับปรุงอินทรีย์ให้สม่ำเสมอ.

- ด้วยว่า ถ้าอินทรีย์ คือ **ศรัทธา** ของเธอมีกำลังกล้า อินทรีย์นอกนี้อ่อน แต่นั้น
  - อินทรีย์ คือ วิริยะ ก็ไม่อาจทำกิจ คือการประคองจิตได้
  - อินทรีย์ คือ สติก็ไม่อาจทำกิจ คือการปรากฏ
  - อินทรีย์ คือ สมาธิก็ไม่อาจทำกิจ คือความไม่ฟุ้งซ่าน

- อินทรีย์ คือ ปัญญาที่ไม่อาจทำกิจ คือการเห็นได้ เพราะฉะนั้น เมื่อมนสิการถึงอินทรีย์ คือ ศรัทธานั้น ด้วยการพิจารณาสภาวะธรรม หรือโดยประการใด อินทรีย์คือศรัทธามีกำลังกล้า พึงลดลงด้วยการไม่มนสิการโดยประการนั้น. ในข้อนี้ มีเรื่องท่านพระวัคคิเถระ เป็นอุทาหรณ์.
- ถ้าอินทรีย์คือ **วิริยะ** มีกำลังกล้า เมื่อเป็นเช่นนั้น
  - อินทรีย์คือ ศรัทธา ก็ไม่อาจทำกิจ คือการน้อมใจเชื่อได้
  - อินทรีย์นอกนี้ ก็ไม่อาจทำกิจคือหน้าที่ต่าง ๆ ของตนได้
 เพราะฉะนั้น จึงควรลดอินทรีย์คือวิริยะนั้นลง ด้วยการเจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ เป็นต้น. แม้ในข้อนั้น พึงแสดงเรื่องท่านพระโสณเถระเป็นอุทาหรณ์.
- แม้ในอินทรีย์ที่เหลือก็เหมือนกัน เมื่ออินทรีย์อย่างหนึ่งมีกำลังกล้า ก็พึงทราบว่าเป็นอินทรีย์นอกนี้ที่ไม่สามารถในกิจ คือหน้าที่ของตนได้.
- แต่โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในเรื่องอินทรีย์นี้ ท่านสรรเสริญ **ศรัทธา** กับ **ปัญญา** และ **สมาธิ** กับ **วิริยะ** ต้องเสมอกัน. เพราะ
  - ผู้มี**ศรัทธากล้า** แต่มีปัญญาอ่อน มีความเลื่อมใสแรง ย่อม**เลื่อมใสไปนอกเรื่อง**. มี**ปัญญากล้า** แต่มีศรัทธาอ่อน ย่อม**ฝักใฝ่ไปข้างเกเร** เหมือนโรคเกิดเพราะผิดยา แก้ไขไม่ได้ฉะนั้น. ผู้มีปัญญากล้าก็โอดแล่นเขวไปว่า กุศลมีได้ด้วยเพียงจิตตูปบาทใจคิดขณะหนึ่งเท่านั้น ดังนี้แล้ว ก็ไม่ทำบุญ มีทาน เป็นต้น ย่อมเกิดในนรก. เพราะอินทรีย์คือศรัทธา กับปัญญาทั้งสองเสมอกัน จึงเลื่อมใสในวัตถุ คือพระรัตนตรัยอย่างเดียว.
  - แต่**สมาธิกล้า** วิริยะอ่อน โกศลชชะ **ความเกียจคร้านย่อมครอบงำได้** เพราะสมาธิเป็นฝ่ายโกศลชชะ. **วิริยะกล้า** สมาธิอ่อน **อุทัจจะย่อมครอบงำได้** เพราะวิริยะเป็นฝ่ายอุทัจจะ. แต่สมาธิอันวิริยะเข้าประกบไว้ย่อมไม่ตกไปในโกศลชชะ วิริยะอันสมาธิเข้าประกบไว้ก็ไม่ตกไปในอุทัจจะ.
 เพราะฉะนั้น จึงควรทำอินทรีย์สองคู่กันให้เสมอกัน. ด้วยว่า อับปนาจะมีได้ ก็เพราะอินทรีย์สองคู่เสมอกัน.

อีกอย่างหนึ่ง

ศรัทธาแม้มีกำลังกล้าก็ควรแก่ผู้เจริญสมาธิ. เพราะผู้เจริญสมาธิ เชื่อมมั่นหยั่งลงมั่นอย่างนี้ จักบรรลุอับปนาได้ ส่วนในสมาธิกับปัญญา เอกัคคตา ความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่งมีกำลังกล้า ย่อมควรแก่ผู้เจริญสมาธิ. ด้วยว่าผู้เจริญสมาธินั้น ย่อมบรรลุอับปนาได้ ด้วยเอกัคคตาอย่างนี้.

ปัญญามีกำลังกล้า ย่อมควรแก่ผู้เจริญวิปัสสนา. ด้วยว่าผู้เจริญวิปัสสนานั้นย่อมถึงความแทงตลอดไตรลักษณ์ด้วยปัญญาอย่างนี้. แต่อับปนาจะมีได้ ก็เพราะศรัทธา กับ ปัญญา ทั้งสองเสมอกันโดยแท้.

ส่วน**สติ**มีกำลังแล้ว ย่อมควรในที่ทั้งปวง. เพราะวา สติย่อมรักษาจิตมิให้ตกไปในอุทัจจะ ด้วยอำนาจศรัทธา วิริยะ ปัญญา ซึ่งเป็นฝ่ายอุทัจจะ มิให้ตกไปในโกศลชชะ เพราะสมาธิเป็นฝ่ายโกศลชชะ. เพราะฉะนั้น สตินั้น จึงจำต้องปรารภณาในที่ทั้งปวง เหมือนการปรุรงรสด้วยเกลือ จำปรารภณาในการปรุรงอาหารทุกอย่าง

และเหมือนอำมาตย์ผู้ชำนาญในราชกิจทุกอย่าง จำปรารภในราชกิจทุกอย่างฉะนั้น. เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า สติจำปรารภในที่ที่ทั้งปวง เพราะเหตุไร เพราะจิตมีสติ เป็นที่อาศัยและสติมีการอารักขา เป็นที่ปรากฏ เว้นสติเสียแล้วจะประคอง และข่มจิตไม่ได้เลย.

การเว้นบุคคลผู้มีปัญญาทรม ไม่มีปัญญาหยั่งลงในประเภทแห่งธรรมมีขั้นเป็นต้น ให้ห่างไกล ชื่อว่าการงดเว้นบุคคลทรมปัญญา.

การคบหาบุคคลผู้ประกอบด้วยปัญญา รู้ความเกิดและความเสื่อมแห่งสภาวะธรรม อันกำหนดด้วยลักษณะ ๕๐ ถ้วน ชื่อว่า คบหาบุคคลผู้มีปัญญา.

การพิจารณาประเภทแห่งปัญญาอันลึกซึ้ง ที่เป็นไปในสภาวะธรรมทั้งหลายมีขั้นเป็นต้นอันลุ่มลึก ชื่อว่าการพิจารณาสอดส่องด้วยปัญญาอันลึกซึ้ง.

ความเป็นผู้มีจิตอันโน้มโน้มไปเพื่อตั้งฉันทมวิจยสัมโพชฌงค์ ในอิริยาบถทั้งหลาย มี ยืน นั่ง เป็นต้น ชื่อว่าความโน้มจิตไปในฉันทมวิจยสัมโพชฌงค์นั้น.

ภิกษุย่อมรู้ชัดว่ากัมมวิจยสัมโพชฌงค์นั้นที่เกิดด้วยอาการอย่างนี้ ย่อมเจริญบริบูรณ์ด้วย**อภัตตมรรค**.

วิริยสัมโพชฌงค์

วิริยสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิด ตามนัยอันมาแล้วในบาลี (สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค) อย่างนี้ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย

1. อารกธาตุ (ธาตุคือความเริ่มความเพียร)
2. นิกกมธาตุ
3. ปรักกมธาตุ (ธาตุ คือความเพียรก้าวไปข้างหน้า)

มีอยู่ การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในธาตุทั้ง ๓ นั้น นี้เป็นอาหารเพื่อความเกิดแห่งวิริยสัมโพชฌงค์ ที่ยังไม่เกิด หรือเป็นไปเพื่อความไพบูลย์เจริญบริบูรณ์เต็มที่ แห่งวิริยสัมโพชฌงค์ที่เกิดแล้วดังนี้.

ธรรมเป็นเหตุเกิดวิริยสัมโพชฌงค์

อีกอย่างหนึ่ง **ธรรม ๑๑ ประการ** ย่อมเป็นไปเพื่อความเกิดแห่ง วิริยสัมโพชฌงค์ คือ

๑. การพิจารณาเห็นภัยในอบาย
๒. การเห็นอนิสงส์
๓. การพิจารณาวิถีทางดำเนิน
๔. ความเคารพยำเกรงในปิณฑบาท
๕. การพิจารณาความเป็นใหญ่แห่งการรับทรัพย์มรดก
๖. การพิจารณาความมีพระศาสดาเป็นใหญ่
๗. การพิจารณาความมีชาติเป็นใหญ่
๘. การพิจารณาความมีสหพหุมจารีเป็นใหญ่
๙. การงดเว้นบุคคลเกียจคร้าน

๑๐. การคบหาบุคคลผู้ปรารถนาความเพียร
๑๑. ความน้อมจิตไปในวิริยสัมโพชฌงค์นั้น.

๑. การพิจารณาเห็นภัยในอบาย

บรรดาธรรม ๑๑ ประการนั้น เมื่อภิกษุผู้เจริญวิริยสัมโพชฌงค์ แม้พิจารณาเห็นภัยในอบายอย่างนี้ว่า ใคร ๆ ไม่อาจยังวิริยสัมโพชฌงค์ให้เกิดได้ในเวลาที่เสวยทุกข์ใหญ่จำเดิมแต่

- ถูกลงโทษด้วยเครื่องจองจำ ๕ ประการในนรกก็ดี
- ในเวลาที่ถูกลงโทษด้วยเครื่องจับมี ข่าย แห และอวนเป็นต้นบ้าง
- ในเวลาที่ขับต้อนทีมแหงด้วยเครื่องประหารมีปะฏักเป็นต้น ให้ลากเกวียนบ้าง
- ในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานก็ดี
- ในเวลาที่ทรมานทรมายด้วยความหิวกระหายตั้งหลายพันปีบ้าง พุทธรัดหนึ่งบ้าง ในเปรตวิสัยก็ดี ในเวลาที่ต้องเสวยทุกข์อันเกิดแต่ลม และแดดเป็นต้น ด้วยเรือนร่างที่สูงประมาณ ๖๐ ศอก ๘๐ ศอก เหลือแต่หนังหุ้มกระดูก ในจำพวกกาลกัญชุกอสูรก็ดี

ดูก่อนภิกษุ เวลานั้นเท่านั้น เป็นเวลาทำความเพียรของเธอดังนี้ วิริยสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดขึ้นได้.

๒. การเห็นอนิสงส์

เมื่อเห็นอนิสงส์อย่างนี้ว่า คนเกียจคร้านไม่อาจได้โลกุตตรธรรม ๘ คนที่ปรารถนาความเพียรเท่านั้นจึงสามารถนี้เป็นอนิสงส์ของความเพียร ดังนี้ วิริยสัมโพชฌงค์ก็ย่อมเกิดได้.

๓. การพิจารณาวิถีทางดำเนิน

เมื่อพิจารณาวิถีทางดำเนินอย่างนี้ว่า ควรดำเนินทางที่พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระมหาสาวกทุกพระองค์ดำเนินไปแล้ว ทางนั้น คนเกียจคร้านไม่อาจเดินไปได้ดังนี้ วิริยสัมโพชฌงค์ ก็ย่อมเกิดได้.

๔. การเคารพยำเกรงต่อบิณฑบาต

เมื่อพิจารณาความเคารพยำเกรงต่อบิณฑบาตอย่างนี้ว่า มนุษย์เหล่าใดบำรุงเธอด้วยปัจจัยมีบิณฑบาตเป็นต้น มนุษย์เหล่านั้นนี้ ก็ไม่ใช่ญาติ ไม่ใช่ทาส และคนงานของเธอเลย ทั้งมนุษย์เหล่านั้นก็มีโชถวายปัจจัยมีจิวรเป็นต้น อันประณีตแก่เธอ ด้วยคิดว่าจักอาศัยเธอเลี้ยงชีวิต โดยที่แท้ เขาหวังให้อุปการะที่ตนทำแล้วมีผลมาก จึงถวาย แม้พระศาสดาก็มิได้ทรงพิจารณาเห็นอย่างนี้ว่า

ภิกษุนี้บริโภคปัจจัยเหล่านี้แล้ว จักมีร่างกายแข็งแรงมากอยู่เป็นสุข ดังนี้ แล้วทรงอนุญาตปัจจัยแก่เธอ โดยที่แท้ พระองค์ทรงพิจารณาเห็นว่า ภิกษุบริโภคปัจจัยเหล่านี้ บำเพ็ญสมณธรรม จักพ้นจากทุกข์ในวิภวภาวะได้ดังนี้

จึงทรงอนุญาตปัจจัยไว้ เดียวนี้ เธอเกียจคร้านอยู่ ไม่เคารพยำเกรงบิณฑบาตนั้น ขึ้นชื่อว่าการเคารพยำเกรงต่อบิณฑบาต ย่อมมีแก่ผู้ปรารถนาความเพียรเท่านั้น ดังนี้ วิริยสัมโพชฌงค์ ก็เกิดได้ เหมือนวิริยสัมโพชฌงค์ เกิดแก่ท่านพระมหามิตตเถระฉะนั้น.

เรื่องพระมหามิตตเถระ

เล่ากันว่า พระเถระอาศัยอยู่ในถ้ำชื่อ กสกะ. และมหาอุบาสิกาผู้หนึ่งในบ้านเป็นที่โคจรของท่าน บำรุงพระเถระเหมือนบุตร.

วันหนึ่ง นางจะไปป่าจึงสั่งลูกสาวว่า ลูก ข้าวสารเก่าอยู่โน้น น้ามน เนยใส น้ำอ้อย อยู่โน้น เวลาที่พระเป็นเจ้ามิตตะ พี่ชายของเจ้ามาแล้ว จงปรุงอาหารถวายพร้อมด้วยน้ามน เนยใส และน้ำอ้อย ด้วยนะลูก.

ลูกสาวถามว่า ก็แม่จะรับประทานไหมจ๊ะ.

มหาอุบาสิกาตอบว่า ก็เมื่อวานนี้ แม่รับประทานอาหารสำหรับค่างคิน (ปาริวัสสกภัต) ที่ปรุงกับน้ำส้มแล้วนี่จ๊ะ.

ลูกสาวถามว่า แม่จ้กรับประทานกลางวันไหมจ๊ะ.

มหาอุบาสิกาสั่งว่า เจ้าจงใส่ผักดองแล้วเอาปลายข้าวสารต้มข้าวต้มมีรสเปรี้ยวเก็บไว้ให้เถอะลูก.

พระเถระครองจีวรแล้ว กำลังนำบาตรออก (จากถลก) ได้ยินเสียงนั้นแล้ว ก็สอนตนเองว่า ได้ยินว่า มหาอุบาสิการับประทานแต่อาหารสำหรับค่างคินกับน้ำส้ม แม้กลางวันก็จ้กรับประทานข้าวต้มเปรี้ยวใส่ผักดอง นางบอกอาหารมีข้าวสารเก่าเป็นต้น เพื่อประโยชน์แก่เธอ ก็มหาอุบาสิกา นั้นมิได้หวังที่นาที่สวน อาหาร และผ้า เพราะอาศัยเธอเลย แต่ปรารถนาสมบัติ ๓ ประการ (มนุษย์สมบัติ สวรรคสมบัติ นิพพานสมบัติ) จึงถวาย เธอจักสามารถให้สมบัติเหล่านั้นแก่มหาอุบาสิกา นั้นได้หรือไม่เล่า ดังนี้

ท่านคิดว่า บิณฑบาตนี้แล เธอยังมีราคา โทสะ โมหะ อยู่ไม่อาจรับได้ดังนี้แล้ว ก็เก็บบาตรเข้าถลก ปลดคุมจีวร กลับไปถ้ำกสกะเลย เก็บบาตรไว้ได้เพียง พาดจีวรไว้ที่ราวจีวร นั่งลงอธิษฐานความเพียรว่า เราไม่บรรลुพระอรหัตต์จักไม่ออกไปจากถ้ำดังนี้. ภิกษุผู้ไม่ประมาทอยู่มาช้านาน เจริญวิปัสสนา ก็บรรลุพระอรหัตต์ก่อนเวลาอาหารเช้า เป็นพระมหาชีณาสพ (สิ้นอาสวะแล้ว) นั่งยิ้มอยู่ เหมือนดอกปทุมที่กำลังแย้มฉะนั้น. เทวดาผู้สิงอยู่ที่ต้นไม้ใกล้ประตูถ้ำแปลงอุทานว่า

นโม เต บุริสาชฌณฺณ นโม เต บุริสุตฺตม

ยสุสฺส เต อาสวา ชีณฺนา ทกฺขิณฺนฺยโยสิ มาริส

ท่านบุรุษอาชาไนย ข้าพเจ้าขอนอบน้อมท่าน

ท่านยอดบุรุษ ข้าพเจ้าขอนอบน้อมท่าน

ข้าพเจ้าขอนอบน้อมท่านผู้มีอาสวะสิ้นแล้ว

ท่านผู้บริบูรณ์ ท่านเป็นผู้ควรทักษิณาทาน ดังนี้

แล้วกล่าวว่า ท่านเจ้าข้า พวกหญิงแก่ถวายอาหารแก่พระอรหันต์ทั้งหลาย เช่น ท่านผู้เข้าไปบิณฑบาต จักพ้นจากทุกข์ได้ ดังนี้.

พระเถระลุกขึ้นเปิดประตูดูเวลา ทราบว่า ยังเข้าอยู่ จึงถือบาตร และจีวรเข้าสู่หมู่บ้าน ฝ่ายเด็กหญิง.

จัดเตรียมอาหารเสร็จแล้ว นั่งคอยดูอยู่ตรงประตู ด้วยนึกว่า ประเดี๋ยวพี่ชายเราคงจักมา ประเดี๋ยวพี่ชายเราคงจักมา. เมื่อพระเถระมาถึงประตูเรือนแล้ว เด็กหญิงนั้น ก็รับบาตรบรรจุเต็มด้วยอาหารเจือน้ามน ที่ปรุงด้วยเนยใส และน้ำอ้อยแล้ว วางไว้บนมือ (ของพระเถระ).

พระเถระทำอนุโมทนาว่า จงมีสุขเถิด แล้วก็หลีกไป.

เด็กหญิงนั้นยืนจ้องดูท่านอยู่แล้ว. ความจริง ในคราวนั้น ผิวพรรณของพระเถระบริสุทธิ์ยิ่งนัก อินทรีย์ผ่องใส หน้าของท่านเปล่งปลั่งยิ่งนัก ประดุจผลตาลสุกหลุดออกจากขั้วฉะนั้น.

มหาอุบาสิกากลับมาจากป่าถามว่า พี่ชายของเจ้ามาแล้วหรือลูก.

เด็กหญิงนั้นก็เล่าเรื่องทั้งหมดให้มารดาฟัง.

มหาอุบาสิกาก็รู้ได้ว่า วันนี้ บรรพชิติกะแห่งบุตรของเราถึงที่สุดแล้ว จึงกล่าวว่า ลูก พี่ชายของเจ้ายินดียิ่งนัก ในพระพุทธศาสนา ไม่กระสัน (อยากสึก) แล้วละดังนี้.

๕. การพิจารณาความมีทรัพย์มรดกเป็นใหญ่

เมื่อพิจารณาความมีทรัพย์มรดกเป็นใหญ่อย่างนี้ว่า ก็ทรัพย์มรดกของพระศาสดามีมากแล คือ อริยทรัพย์ ๗ ประการ ทรัพย์มรดกนั้นผู้เกียจคร้านไม่อาจรับได้ เหมือนอย่างว่ามารดา บิดา ย่อมตัดบุตรผู้ประพฤตินิด ทำให้เป็นคนภายนอกว่า คนนี้ไม่ใช่ลูกของเรา เมื่อมารดา บิดา ล่วงลับไป เขาก็ไม่ได้รับทรัพย์มรดกชนิดใด แม้บุคคลผู้เกียจคร้านก็ ฉะนั้น ย่อมไม่ได้มรดก คือ อริยทรัพย์นี้ ผู้ปรารถนาความเพียรเท่านั้น ย่อมได้รับดังนี้ วิริยสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดได้.

๖. การพิจารณาความมีพระศาสดาเป็นใหญ่

เมื่อพิจารณาความมีพระศาสดาเป็นใหญ่อย่างนี้ว่า พระศาสดาของเธอเป็นใหญ่ เพราะในเวลาพระศาสดาของเธอทรงถือปฏิสนธิ ในพระครรภ์ของพระมารดาก็ดี เวลาเสด็จออกมหาภิเนษกรรมก็ดี เวลาตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณก็ดี เวลาประกาศพระธรรมจักร แสดงยมกปาฏิหาริย์ เสด็จลงจากเทวโลก และทรงปลงอายุสังขารก็ดี เวลาเสด็จดับขันธปรินิพพานก็ดี เหมือนโลกธาตุก็หวั่นไหวแล้ว เธอวชในพระศาสนาของศาสดาเห็นปานฉะนี้แล้วเป็นคนเกียจคร้าน ควรแล้วหรือดังนี้ วิริยสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดได้.

๗. การพิจารณาความมีชาติเป็นใหญ่

เมื่อพิจารณาความมีชาติเป็นใหญ่อย่างนี้ว่า แม้โดยชาติ บัดนี้ เธอไม่ใช่คนมีชาติต่ำแล้วละ เธอชื่อว่าเกิดแล้วในวงศ์ของพระเจ้าอุกกากราช ที่สืบทอดกันมาโดยมหาสมมตประเพณี ไม่เจือปนกับชนชาติอื่น เป็นพระนัดดาของพระเจ้าสุทโธทนมหาราช และพระนางเจ้ามหายามาเทวี เป็นพระอนุชาของท่านพระราหุลพุทธชินโรส ขึ้นชื่อว่าเธอเป็นพุทธชินบุตรเห็นปานฉะนี้แล้ว อยู่อย่างคนเกียจคร้าน ไม่สมควรดังนี้ วิริยสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดได้.

๘. การพิจารณาความมีสหพรหมจารีเป็นใหญ่

เมื่อพิจารณาความมีสหพรหมจารีเป็นใหญ่อย่างนี้ว่า ท่านพระสาวรีบุตร ท่านพระโมคคัลลานะ และ พระสาวกผู้ใหญ่ ๔๐ รูป แทงตลอด (ตรัสรู้) โลกุตตรธรรม ด้วยความเพียรกันทั้งนั้น เธอจะดำเนินตามทางของสหพรหมจารีเหล่านั้น หรือไม่ดำเนินตามเล่าดังนี้ วิริยสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดได้.

๙. การงดเว้นบุคคลผู้เกียจคร้าน

๑๐. การคบหาบุคคลผู้ปรารถนาความเพียร

๑๑. ความน้อมจิตไป ในวิริยสัมโพชฌงค์นั้น

เมื่อเว้นบุคคลผู้เกียจคร้าน ผู้สละความเพียรทางกาย และทางใจ ซึ่งเป็นเหมือนงูเหลือมกินเต็มท้อง แล้วก็หยุดอยู่กับที่ก็ดี คบหาบุคคลผู้ปรารถนาความเพียร ผู้อุทิศตนมุ่งปฏิบัติธรรมก็ดี มีจิตน้อมน้อมโอนไป เพื่อให้ความเพียรเกิดขึ้น ในอิริยาบถทั้งหลายมี ยืน นั่ง เป็นต้นก็ดี วิริยสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดได้. ภิกษุยอมรู้ชัดว่า

- วิริยสัมโพชฌงค์นั้นที่เกิดแล้ว ด้วยอาการอย่างนี้
- ย่อมเจริญบริบูรณ์ด้วย **อรหัตตมรรค**.

ปิติสัมโพชฌงค์

ปิติสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดโดยนัยอันมาแล้วในบาลี (สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค) อย่างนี้ว่า

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งปิติสัมโพชฌงค์ มีอยู่ การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการ ในธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งปิติสัมโพชฌงค์ นี้เป็นอาหาร เพื่อความเกิดแห่งปิติสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด หรือเป็นทางเพื่อความไพบูลย์เจริญบริบูรณ์ เต็มที่แห่งปิติสัมโพชฌงค์ ที่เกิดแล้วดังนี้.

- ปิตินั้นเองชื่อว่า ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งปิติสัมโพชฌงค์ ในบาลีนั่น.
- มนสิการอันยังปิตินั้นให้เกิด ชื่อว่าโยนิโสมนสิการ.

ธรรมเป็นเหตุเกิดปิติสัมโพชฌงค์

อีกอย่างหนึ่ง **ธรรม ๑๑ ประการ** ย่อมเป็นทางเกิด ปิติสัมโพชฌงค์ คือ

๑. พุทธานุสสติ
๒. ธัมมานุสสติ
๓. สังฆานุสสติ
๔. สีลानุสสติ
๕. จาคานุสสติ
๖. เทวตานุสสติ
๗. อุปสมานุสสติ
๘. เว้นบุคคลผู้เศร้าหมอง
๙. คบหาบุคคลผู้หมดจด
๑๐. การพิจารณาความในพระสูตร เป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส
๑๑. ความน้อมจิตไปในปิติสัมโพชฌงค์นั้น.

จริงอยู่ ผู้เจริญปิติสัมโพชฌงค์

- เมื่อระลึกถึงพระพุทธคุณ ปิติสัมโพชฌงค์แผ่ซ่านทั่วสรรพจักรวาลทั้งอุปจารสมาธิ ย่อมเกิดขึ้น.
- เมื่อระลึกถึงคุณพระธรรม และพระสงฆ์ก็ดี
- พิจารณาปาริสุทธิศีล ๔ ที่ตนรักษาไม่ขาดวินเป็นเวลานานก็ดี แม้ศฤงษณ์พิจารณาศีล ๑๐ ศีล ๕ ก็ดี
- พิจารณาจาคะ การบริจาคว่า ในเวลาประสบทุกข์ภัยเป็นต้น เราถวายโภชนะอันประณีตแก่สรรพหจรรย์ทั้งหลาย แล้วถวายโภชนะชื่ออย่างนี้ ดังนี้ก็ดี แม้ศฤงษณ์พิจารณาถึงทานที่ถวายแก่ท่านผู้มีศีลในเวลาเห็นปานนั้นก็ดี
- พิจารณาถึงคุณเช่นกับที่เทวดาประกอบแล้วถึงความเป็นเทวดาว่า มีอยู่ในตนก็ดี
- พิจารณาเห็นว่า กิเลสที่ข่มได้แล้วแม้ด้วยสมาบัติ ตลอด ๖๐ ปีบ้าง ๗๐ ปีบ้าง ไม่ฟุ้งกำเริบ ดังนี้ก็ดี

- เว้นบุคคลเศร้าหมองผู้มีความหม่นหมองอันสร้างสมไว้ เพราะไม่ทำโดยเคารพ ในเวลาเห็นพระเจดีย์ เห็น โภธิพุทธุทษ์และเห็นพระเถระ ผู้เป็นเช่นกับละของฐลี บนหลังลา เพราะไม่มีความเลื่อมใสรักใคร่ในพระรัตนตรัยมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นก็ดี
  - ล้องเสพบุคคลผู้หมดจด ผู้มากด้วยความเลื่อมใส มีจิตอ่อนโยนในพระรัตนตรัย มีพระพุทธเจ้าเป็นต้นก็ดี
  - พิจารณาความในพระสูตรอันเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส ซึ่งแสดงคุณของพระรัตนตรัยก็ดี มีจิตโน้มโน้ม โอนไป เพื่อให้เกิดปิติ ในอิริยาบถทั้งหลายมี ยืน นั่ง เป็นต้นก็ดี
- ปิติสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดได้. ภิกษุย่อมรู้ชัดว่า
- ปิติสัมโพชฌงค์นั้น ซึ่งเกิดแล้วด้วยอาการอย่างนี้
  - ย่อมเจริญบริบูรณ์ด้วย**อรรหัตตมรรค**.

ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์

ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดโดยนัยที่มาแล้วในบาลี (สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค) อย่างนี้ว่า
 ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย กายปัสสัทธิ ความสงบกาย จิตตปัสสัทธิ ความสงบจิตมีอยู่ การทำให้มากซึ่งโยนิโส มนสิการ ในความสงบกาย และความสงบจิตนั้น นี้เป็นอาหาร (ย่อมเป็นไป) เพื่อความเกิดแห่งปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด หรือเป็นทางเพื่อความไพบูลย์ เจริญบริบูรณ์เต็มที่ แห่งปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ที่เกิดแล้วดังนี้.

ธรรมเป็นเหตุเกิดปัสสัทธิสัมโพชฌงค์

อีกอย่างหนึ่ง **ธรรม ๗ ประการ** ย่อมเป็นทางเกิดปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ คือ

๑. เสพโภชนะอันประณีต
๒. เสพฤดูเป็นที่สบาย
๓. เสพอิริยาบถเป็นที่สบาย
๔. ประกอบความเป็นกลาง
๕. เว้นบุคคลผู้ไม่สงบกาย
๖. เสพบุคคลผู้สงบกาย
๗. น้อมจิตไปในปัสสัทธิสัมโพชฌงค์นั้น.

จริงอยู่ ผู้เจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์

- เมื่อบริโภคโภชนะเป็นที่สบายอันประณีตหมดจดก็ดี
- เสพฤดูเป็นที่สบาย ไม่ว่าจะเป็ฤดูหนาว ฤดูร้อน
- เสพอิริยาบถ เป็นที่สบาย ไม่ว่าจะเป็อิริยาบถ ยืน เป็นต้นก็ดี ย่อมเกิดความสงบได้.

แต่ค่านั้น ท่านมิได้กล่าวหมายถึงบุคคลผู้เป็นมหาบุรุษ ซึ่งทนฤดู และอิริยาบถ เป็นที่สบาย. เมื่อผู้ที่มีฤดู และอิริยาบถที่ถูกต้องและไม่ถูกต้อง เว้นฤดูและอิริยาบถที่ไม่ถูกต้องเสียแล้ว เสพฤดูและอิริยาบถที่ถูกต้อง ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดได้.

- การพิจารณาถึงความที่ตนและคนอื่นมีกรรมเป็นของ ๆ ตน เรียกว่า ประกอบความเป็นกลาง ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดได้ด้วยประกอบความเป็นกลางอันนี้.
- เมื่อเว้นบุคคลผู้มีกายไม่สงบ เช่น เทียวเบียดเบียนสัตว์อื่นด้วยเครื่องประหาร มีก้อนดิน และท่อนไม้เป็นต้น ก็ดี
- เสพบุคคลผู้มีกายสงบ ส้ารวม มือ เท้า ก็ดี มีจิตโน้มโน้มอินไปเพื่อให้เกิดปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ในอิริยาบถมี ยืน นั่ง เป็นต้น ก็ดี ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดได้.

ภิกษุย่อมรู้ชัดว่า

- ก็ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์นั้นอันเกิดแล้วด้วยอาการอย่างนี้
- ย่อมเจริญบริบูรณ์ด้วย**อรรหัตตมรรค**.

สมาธิสัมโพชฌงค์

สมาธิสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดได้ โดยนัยมาแล้วในบาลี (สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค) อย่างนี้ว่า
 ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สมถนิमित (บาลีว่า สมาธินิमित) อพยัคคนิมิตมีอยู่ การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการ ในนิमितทั้งสองนั้น นี้เป็นอาหาร (ย่อมเป็นไป) เพื่อความเกิดแห่งสมาธิสัมโพชฌงค์ ที่ยังไม่เกิด หรือ เป็นทางเพื่อความไพบูลย์ เจริญบริบูรณ์เต็มแห่งสมาธิสัมโพชฌงค์ที่เกิดแล้ว ดังนี้.

ในนิमितเหล่านั้น **สมถะนั้นแล** ชื่อว่า **สมถนิमितและอพยัคคนิมิต** เพราะอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน.

ธรรมเป็นเหตุเกิดสมาธิสัมโพชฌงค์

อีกอย่างหนึ่ง **ธรรม ๑๑ ประการ** ย่อมเป็นทางเกิดสมาธิสัมโพชฌงค์ คือ

๑. ทำวัตถุให้สละสลวย
๒. การปรับปรุงอินทรีย์ให้สม่ำเสมอ
๓. ฉลาดในนิमित
๔. ประคองจิตในสมัยที่ควรประคอง
๕. ช่มจิตในสมัยที่ควรช่ม
๖. ทำจิตให้รำเริงในสมัยที่ควรให้รำเริง
๗. พงเฉยในสมัยที่ควรพงเฉย
๘. เว้นบุคคลผู้มีจิตไม่เป็นสมาธิ
๙. คบหาบุคคลผู้มีจิตเป็นสมาธิ
๑๐. พิจารณาและวิโมกข์
๑๑. โน้มจิตไปในสมาธิสัมโพชฌงค์นั้น.

อธิบายธรรม ๑๑ ประการ

ในธรรม ๑๑ ประการนั้น

- เฉพาะการทำวัตถุให้ละลาย และ การปรับปรุงอินทรีย์ให้สม่ำเสมอ ฟังทราบตามนัยที่กล่าวมาแล้วนั้น แล.
- ความฉลาดในการกำหนดกณณินิมิต เป็นอารมณ์ ชื่อว่าฉลาดในนิมิต.
- การระคองจิตไว้ ด้วยการตั้งธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ วิริยสัมโพชฌงค์ และปีติสัมโพชฌงค์ในสมย์ที่จิตหดหู่ เพราะมีความเพียรย่อหย่อนเกินไป เป็นต้น ชื่อว่า ระคองจิตในสมย์ที่ควรระคอง.
- การข่มจิตไว้ ด้วยการตั้งปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ สมภาติสัมโพชฌงค์ และอุเบกขาสัมโพชฌงค์ ในสมย์ที่จิตฟุ้งซ่าน เพราะปรารถนาความเพียรมากเกินไป เป็นต้น ชื่อว่า ข่มจิตในสมย์ที่ควรข่ม.
- คำว่า ทำจิตให้ร่าเริงในสมย์ที่ควรร่าเริง อธิบายว่า สมย์ใด จิตไม่แจ่มชื่น เพราะมีปัญหาและความเพียรอ่อนไป หรือเพราะไม่บรรลุสุขที่เกิดแต่ความสงบ สมย์นั้น ก็ทำจิตให้สลด ด้วยพิจารณาสังเวควัตถุเรื่อง อันเป็นที่ตั้งแห่งความสลด $\approx$ ประการ. เรื่องอันเป็นที่ตั้งแห่งความสลด $\approx$ ประการ คือ

- ๑.ชาติ
- ๒.ชรา
- ๓.พยาธิ
- ๔.มรณะ
- ๕.ทุกขีในอบาย
- ๖.ทุกขีในอดีตมีวิภูฏะเป็นมูล
- ๗.ทุกขีในอนาคตมีวิภูฏะเป็นมูล
- ๘.ทุกขีในปัจจุบันมีการแสวงหาอาหารเป็นมูล.

อนึ่ง การทำความเลื่อมใสให้เกิด ด้วยมาระลึกถึงคุณพระรัตนตรัย อันนี้ก็เรียกว่าการทำจิตให้ร่าเริงในสมย์ที่ควรให้ร่าเริง.

- ชื่อว่า เฟ่งเฉยในสมย์ที่ควรเฟ่งเฉย อธิบายว่า สมย์ใดจิตอาศัยการปฏิบัติชอบ ไม่หดหู่ ไม่ฟุ้งซ่าน แจ่มชื่น เป็นไปสม่ำเสมอในอารมณ์ ดำเนินในสมถวิถีสมาธิ สมย์นั้นไม่ต้องขวนขวายในการระคอง ข่มและทำจิตให้ร่าเริง เหมือนสารถิ ไม่ต้องขวนขวาย ในเมื่อม้าวังเรียบฉะนั้น อันนี้เรียกว่า เฟ่งเฉย ในสมย์ที่ควรเฟ่งเฉย.
- การเว้นบุคคลผู้มีจิตฟุ้งซ่าน ไม่บรรลุอุปปจาระ หรืออัปปนา ให้ห่างไกล ชื่อว่า เว้นบุคคลผู้มีจิตไม่เป็นสมาธิ.
- การเสพ คบหา เข้าไปนั่งใกล้บุคคลผู้มีจิตเป็นสมาธิด้วยอุปปจารภาวนา หรืออัปปนาภาวนา ชื่อว่า คบหาบุคคลผู้มีจิตเป็นสมาธิ.
- ความเป็นผู้มีจิตน้อมโน้มโอนไปเพื่อให้เกิดสมาธิ ในอิริยาบถทั้งหลายมี ยืน นั่ง เป็นต้น ชื่อว่า น้อมจิตไปในสมาธิสัมโพชฌงค์.

ด้วยว่า เมื่อปฏิบัติอยู่อย่างนี้ สมาธิสัมโพชฌงค์นั้น ย่อมเกิดได้. เมื่อภิกษุรู้ชัดว่า

- ก็สมาธิสัมโพชฌงค์นั้น อันเกิดแล้วด้วยอาการอย่างนี้
- ย่อมเจริญบริบูรณ์ด้วย**อรหัตตมรรค**.

อุเบกขาสัมโพชฌงค์

อุเบกขาสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดได้ตามนัยอันมาแล้วในบาลี (สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค) อย่างนี้ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์มีอยู่ การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในธรรม เป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์นั้น นี่เป็นอาหาร (ย่อมเป็นไป) เพื่อความเกิดแห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด หรือเป็นทางเพื่อความเจริญไพบุลย์ บริบูรณ์เต็มที แห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่เกิดแล้วดังนี้.

ก็ในธรรมเหล่านั้น อุเบกขานั้นแล ชื่อว่า ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์.

ธรรมเป็นเหตุเกิดอุเบกขาสัมโพชฌงค์

อีกอย่างหนึ่ง **ธรรม ๕ ประการ** ย่อมเป็นไปเพื่อความเกิดแห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์ คือ

๑. วางตนเป็นกลางในสัตว์
๒. วางตนเป็นกลางในสังขาร
๓. เว้นบุคคลผู้ยึดถือสัตว์และสังขาร
๔. คบหาบุคคลผู้วางตนเป็นกลางในสัตว์ และสังขาร
๕. น้อมจิตไปในอุเบกขาสัมโพชฌงค์นั้น.

อธิบายธรรม ๕ ประการ

ในธรรม ๕ ประการนั้น ผู้เจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์

ย่อมตั้งการวางตนเป็นกลางในสัตว์ด้วยอาการ ๒ อย่าง คือ

- ด้วยการพิจารณาถึงความที่ตน และผู้อื่นมีกรรมเป็นของ ๆ ตนอย่างนี้ว่า ท่านมาด้วยกรรมของตน ก็จักไปด้วยกรรมของตน แม้เขาก็มาด้วยกรรมของตน (เขา) จักไปด้วยกรรมของตน (เขา) เหมือนกัน ท่านจะยึดถืออะไรกันดังนี้ และ
- ด้วยการพิจารณาถึงความไม่มีสัตว์อย่างนี้ว่า เมื่อว่าโดยปรมาตถ์ ที่ว่าสัตว์ ๆ มันไม่มี ท่านจะยึดถืออะไรกันเล่าดังนี้.

ตั้งการวางตนเป็นกลางในสังขาร ด้วยอาการ ๒ อย่างคือ

- ด้วยการพิจารณาโดยความเป็นของไม่มีเจ้าของ อย่างนี้ว่า จีวรนี้จักเข้าถึงความเปลี่ยนแปลง และความเก่าคร่ำคร่า เป็นผ้าเช็ดเท้า ต้องเช็ดทิ้งด้วยปลายไม้เท้า ก็ถ้าว่าจีวรนั้น พึ่งมีเจ้าของไซ้ร้ เขาก็ไม่พึงให้มันเสียหายอย่างนี้ ดังนี้ และ
- ด้วยการพิจารณาโดยความเป็นของชั่วคราว อย่างนี้ว่า จีวรนี้อยู่ไม่ได้นาน เป็นของชั่วคราวดังนี้.

แม้ในบริวารมีบาตรเป็นต้น ก็พึงประกอบความเหมือนอย่างในจีวร.

ในข้อว่า เว้นบุคคลผู้ยึดถือในสัตว์และสังขาร มีวินิจฉัยดังนี้

- บุคคลใดเป็นคฤหัสถ์ ก็ยึดถือภรรยา มีบุตร ธิดา เป็นต้น ของตน หรือเป็นบรรพชิตก็ยึดถือบรรพชิตมีอันเต วาสิก และผู้ร่วมอุปัชฌาย์กัน เป็นต้น ของตน มัวทำกิจกรรมมีปลงผม เย็บจีวร ซักย้อมจีวร ระบมบาตร เป็นต้น ของชนเหล่านั้น ด้วยมือของตนทีเดียว เมื่อไม่เห็นเพียงครู่เดียว ก็บ่นถึงว่า สามเณรรูปโน้นไปไหน

ภิกษุหนุ่มรูปโน้นไปไหน เหลียวซ้ายแลขวา เหมือนมฤคตื่นตกใจฉะนั้น แม้อันอื่นอ่อนวอนขอว่า โปรดส่ง
สามเณรชื่อโน้นไปช่วยปลงผม เป็นต้น สักครู่เถิดดังนี้ ก็ไม่ยอมให้ ด้วยพูดว่า พวกเราจะไม่ให้ทำกิจกรรม
ของตนบ้างหรือ พวกท่านพาเธอไปจะลำบากดังนี้ **บุคคลนี้ชื่อว่า ยึดถือสัตว์.**

- ฝ่ายบุคคลใด ยึดถือบริขารมีจีวร บาตร ถลกบาตร ไม่ทำ เป็นต้น แม้อันอื่นจะเอามือจับก็ไม่ให้จับ ถึงขอ
ยืมก็ตอบขัดข้องว่า เราต้องการใช้ทรัพย์สินก็ยังไม่ใช้ จักให้พวกท่านได้อย่างไรดังนี้ **บุคคลนี้ชื่อว่า ยึดถือ
สังขาร.**

ฝ่ายบุคคลใด วางตนเป็นกลาง เพียงตรงในวัตถุทั้งสองนั้น บุคคลนี้ชื่อว่าวางตนเป็นกลาง ในสัตว์และสังขาร.
เมื่อเว้นไกลบุคคลผู้ยึดถือสัตว์และสังขารเห็นปานฉะนี้ก็ดี คบหาบุคคลผู้วางตนเป็นกลางในสัตว์และสังขารก็
ดี มีจิตโน้มโน้มอินไปเพื่อให้เกิดอุเบกขาสัมโพชฌงค์ ในอิริยาบถทั้งหลาย มี ยืน นั่ง เป็นต้นก็ดี อุเบกขาสัมโพชฌงค์
นี้ย่อมเกิดได้ด้วยประการฉะนี้.

ภิกษุยอมรู้ชัดว่า

- ก็อุเบกขาสัมโพชฌงค์นั้นอันเกิดแล้ว ด้วยอาการอย่างนี้
- ย่อมเจริญบริบูรณ์ด้วย**อรรถัตตมรรค.**

คำว่า อิติ อชฺฐมตฺตฺวา หรือภายใน เป็นต้น ความว่าพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย

- เพราะกำหนดสัมโพชฌงค์ ๗ ของตน หรือของคนอื่น
- หรือกำหนดสัมโพชฌงค์ ๗ ของตนตามกาล หรือของคนอื่นตามกาลอยู่.

ก็ความเกิด และความเสื่อม (แห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์) พึงทราบด้วยอำนาจความเกิด และความดับแห่งสัม
โพชฌงค์ทั้งหลายในโพชฌคบรรพนี้.

ข้อความต่อจากนี้ ก็มีนัยดังกล่าวมาแล้ว.

สติกำหนดโพชฌงค์เป็นอริยสัจ ๔

แต่ในโพชฌคบรรพนี้ มีข้อแตกต่างกันอย่างเดียว คือพึงประกอบความอย่างนี้ว่า **สติกำหนดโพชฌงค์เป็น
อารมณ์ เป็นทุกขสัจ เป็นต้น แล้วพึงทราบว่าเป็นทางปฏิบัตินำออกจากทุกข์ ของภิกษุผู้กำหนดโพชฌงค์เป็นอารมณ์.**
คำที่เหลือก็เช่นนั้นเหมือนกัน.

จบอรรถกถา โพชฌคบรรพ

สัจจบรรพ

[๒๙๔] ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง

ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ อริยสัจ ๔ อยู่

ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมคืออริยสัจ ๔ อยู่ อย่างไรเล่า

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมรู้ชัดตามเป็นจริงว่า

๑. นี้ทุกข์

๒. นี้ทุกขสมุทัย
๓. นี้ทุกขนิโรธ
๔. นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ฯ

๑. ทุกขอริยสัง

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ ทุกขอริยสังเป็นไฉน

๑. แม่ชาติก็เป็นทุกข์
  ๒. แม่ชราก็เป็นทุกข์
  ๓. แม่ภรรยาก็เป็นทุกข์
  ๔. แม่ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุตปายาส ก็เป็นทุกข์
  ๕. แม่ความประจวบกับสิ่งไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์
  ๖. แม่ความพลัดพรากจากสิ่งที่รักก็เป็นทุกข์
  ๗. ประารถนาสิ่งใดไม่ได้แม่อันนั้นก็เป็นทุกข์
- โดยย่อ อุปาทานขันธ์ทั้ง ๕ เป็นทุกข์ ฯ

[๒๙๕] ดูกรภิกษุทั้งหลาย

๑. ก็ ชาติเป็นไฉน

- ความเกิด
- ความบังเกิด
- ความหยั่งลงเกิด
- เกิดจำเพาะ
- ความปรากฏแห่งขันธ์
- ความได้อยาตนะครบในหมู่สัตว์นั้นๆ ของเหล่าสัตว์นั้นๆ

อันนี้เรียกว่า ชาติ ฯ

๒. ก็ ชราเป็นไฉน

- ความแก่
- ภาวะของความแก่
- ฟันหลุด ผมหงอก หน้ เป็นเกลียว
- ความเสื่อมแห่งอายุ
- ความแก่แห่งอมแห่งอินทรีย์ในหมู่สัตว์นั้นๆ ของเหล่าสัตว์นั้นๆ

อันนี้เรียกว่า ชรา ฯ

๓. ก็ ภรรยาเป็นไฉน

- ความเคลื่อน

- ภาวะของความเคลื่อนไหว
  - ความแตกทำลาย
  - ความหายไป
  - มฤตยู
  - ความตาย
  - ความทำกาละ
  - ความทำลายแห่งขั้นบันได
  - ความทอดทิ้งซากศพไว้
  - ความขาดแห่งชีวิตินทรีย์จากหมู่สัตว์นั้นๆ ของเหล่าสัตว์นั้นๆ
- อันนี้เรียกว่า มรณะ ฯ

๔. ก็ โสกะเป็นไฉน

- ความแข็งใจ
- กิริยาที่แข็งใจ
- ภาวะแห่งบุคคลผู้แข็งใจ
- ความผาก ณ ภายใน
- ความแข็งผาก ณ ภายใน ของบุคคลผู้ประกอบด้วยความพิบัติน้อยอย่างใดอย่างหนึ่ง
- ผู้ถูกรวม คือ ทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบแล้ว
- อันนี้เรียกว่า โสกะ ฯ

ก็ ปริเทวะเป็นไฉน

- ความคร่ำครวญ
- ความร่ำไรร่ำพัน
- กิริยาที่คร่ำครวญ
- กิริยาที่ร่ำไรร่ำพัน
- ภาวะของบุคคลผู้คร่ำครวญ
- ภาวะของบุคคลผู้ร่ำไรร่ำพัน ของบุคคลผู้ประกอบด้วยความพิบัติน้อยอย่างใดอย่างหนึ่ง
- ผู้ถูกรวมคือทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบแล้ว

อันนี้เรียกว่า ปริเทวะ ฯ

ก็ ทุกข์เป็นไฉน

- ความลำบากทางกาย
- ความไม่สำราญทางกาย
- ความเสวยอารมณ์อันไม่ดีที่เป็นทุกข์ เกิดแต่กายสัมผัส

อันนี้เรียกว่า ทุกข์ ฯ

ก็ โทมนัสเป็นไฉน

- ความทุกข์ทางจิต
- ความไม่สำราญทางจิต
- ความเสวยอารมณ์อันไม่ดีที่เป็นทุกข์ เกิดแต่มนโสมผัส

อันนี้เรียกว่า โทมนัส ฯ

ก็ อุปายาสเป็นไฉน

- ความแค้น
- ความคับแค้น
- ภาวะของบุคคลผู้แค้น
- ภาวะของบุคคลผู้คับแค้น ของบุคคลผู้ประกอบด้วยความพิบัตินองใดอย่างหนึ่ง
- ผู้ถูกรวม คือ ทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบแล้ว

อันนี้เรียกว่า อุปายาส ฯ

ก็ ความประจวบกับสิ่งไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์ เป็นไฉน

- ความประสบ
- ความพรั่งพร้อม
- ความร่วม
- ความระคน

ด้วยรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ

- อันไม่น่าปรารถนา
- ไม่น่าใคร่
- ไม่น่าพอใจ หรือ

ด้วยบุคคลผู้

- ปรารถนาสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์
- ปรารถนาสิ่งที่ไม่เกื้อกูล
- ปรารถนาความไม่ผาสุก
- ปรารถนาความไม่เกษมจากโยคะ

ซึ่งมีแก่ผู้นั้น อันนี้เรียกว่า ความประจวบกับสิ่งไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ฯ

ก็ ความพลัดพรากจากสิ่งที่รักก็เป็นทุกข์ เป็นไฉน

- ความไม่ประสบ
- ความไม่พรั่งพร้อม
- ความไม่ร่วม
- ความไม่ระคน

ด้วยรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ

- อันน่าปรารถนา
- น่าใคร่
- น่าพอใจ

หรือ ด้วยบุคคลผู้

- ปรารถนาประโยชน์
- ปรารถนาสิ่งที่เกิดกุศล
- ปรารถนาความผาสุก
- ปรารถนาความเกษมจากโยคะ

คือ มารดา บิดา พี่ชาย น้องชาย พี่หญิง น้องหญิง มิตร อมาตย์ หรือญาติสาโลหิต
ซึ่งมีแก่ผู้นั้น

อันนี้เรียกว่า ความพลัดพรากจากสิ่งที่รักก็เป็นทุกข์ ฯ

ก็ ปรารถนาสิ่งใดไม่ได้แม้อันนั้นก็ เป็นทุกข์ เป็นโศก

- ความปรารถนาย่อมบังเกิดแก่สัตว์ผู้มีความเกิดเป็นธรรมดาอย่างนี้ว่า

โอหนอ ขอเราไม่พึงมีความเกิดเป็นธรรมดา ขอความเกิดอย่ามีมาถึงเราเลย

ข้อนั้นสัตว์ไม่พึงได้สมความปรารถนา

แม้ข้อนี้ก็ชื่อว่า ปรารถนาสิ่งใดไม่ได้แม้อันนั้นก็ เป็นทุกข์

- ความปรารถนาย่อมบังเกิดแก่สัตว์ผู้มีความแก่เป็นธรรมดาอย่างนี้ว่า

โอหนอ ขอเราไม่พึงมีความแก่เป็นธรรมดา ขอความแก่อย่ามีมาถึงเราเลย

ข้อนั้นสัตว์ไม่พึงได้สมความปรารถนา

แม้ข้อนี้ก็ชื่อว่า ปรารถนาสิ่งใดไม่ได้แม้อันนั้นก็ เป็นทุกข์

- ความปรารถนาย่อมบังเกิดแก่สัตว์ผู้มีความเจ็บเป็นธรรมดาอย่างนี้ว่า

โอหนอ ขอเราไม่พึงมีความเจ็บเป็นธรรมดา ขอความเจ็บอย่ามีมาถึงเราเลย

ข้อนั้นสัตว์ไม่พึงได้สมความปรารถนา

แม้ข้อนี้ก็ชื่อว่า ปรารถนาสิ่งใดไม่ได้แม้อันนั้นก็ เป็นทุกข์

- ความปรารถนาย่อมบังเกิดแก่สัตว์ผู้มีความตายเป็นธรรมดาอย่างนี้ว่า

โอหนอ ขอเราไม่พึงมีความตายเป็นธรรมดา ขอความตายอย่ามีมาถึงเราเลย

ข้อนั้นสัตว์ไม่พึงได้สมความปรารถนา

แม้ข้อนี้ก็ชื่อว่า ปรารถนาสิ่งใดไม่ได้แม้อันนั้นก็ เป็นทุกข์

- ความปรารถนาย่อมบังเกิดแก่สัตว์ผู้มีโสภปริเทวทุกขโทมนัสอุปายาสเป็นธรรมดาอย่างนี้ว่า

โอหนอ ขอเราไม่พึงมี โสภปริเทวทุกขโทมนัสอุปายาส เป็นธรรมดา

ขอ โสภปริเทวทุกขโทมนัสอุปายาส อย่ามีมาถึงเราเลย

ข้อนั้นสัตว์ไม่พึงได้สมความปรารถนา

แม้ข้อนี้ก็ชื่อว่า ปรารถนาสิ่งใดไม่ได้ แม้ข้อนั้นก็เป็นที่ทุกข ๕

ก็โดยย่อ อุปาทานชั้นที่ ๕ เป็นทุกข เป็นใจ

อุปาทานชั้นที่ คือ

- รูป
- เวทนา
- สัญญา
- สังขาร
- วิญญาณ

เหล่านี้เรียกว่า โดยย่อ อุปาทานชั้นที่ ๕ เป็นทุกข ๕

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อันนี้เรียกว่า ทุกขอริยสัจ ๕

๒. ทุกขสมุทัย อริยสัจ

[๒๙๖] ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ ทุกขสมุทัยอริยสัจเป็นใจ

ตณหานี้ได้

- อันมีความเกิดอีก
- ประกอบด้วยความกำหนดด้วยอำนาจความเพ็ดเพลิน
- เพ็ดเพลินยิ่งนักในอารมณ์นั้นๆ

คือ

๑. กามตัณหา

๒. ภวตัณหา

๓. วิภวตัณหา ๕

[๒๙๗] ดูกรภิกษุทั้งหลาย

ก็ตณหานี้มัน เมื่อจะเกิด ย่อมเกิดในที่ไหน เมื่อจะตั้งอยู่ ย่อมตั้งอยู่ในที่ไหน

ที่ใดเป็นที่รักที่เจริญใจในโลก ตณหานั้น เมื่อจะเกิด ย่อมเกิดในที่นี้ เมื่อจะตั้งอยู่ ย่อมตั้งอยู่ในที่นี้
อะไรเป็นที่รักที่เจริญใจในโลก ๕

๑. ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก

ตณหาเมื่อจะเกิด ย่อมเกิดในที่นี้ เมื่อจะตั้งอยู่ ย่อมตั้งอยู่ในที่นี้ ๕

๒. รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก

ตณหาเมื่อจะเกิด ย่อมเกิดในที่นี้ เมื่อจะตั้งอยู่ ย่อมตั้งอยู่ในที่นี้ ๕

๓. จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณ

เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก ตณหาเมื่อจะเกิด ย่อมเกิดในที่นี้ เมื่อจะตั้งอยู่ ย่อมตั้งอยู่ในที่นี้ ๕

๔. จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
 ตัณหาเมื่อจะเกิด ย่อมเกิดในที่นี้ เมื่อจะตั้งอยู่ ย่อมตั้งอยู่ในที่นี้ ฯ
๕. จักขุสัมผัสสชาเวทนา โสตสัมผัสสชาเวทนา ฆานสัมผัสสชาเวทนา ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา
 กายสัมผัสสชาเวทนา มโนสัมผัสสชาเวทนา เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
 ตัณหาเมื่อจะเกิด ย่อมเกิดในที่นี้ เมื่อจะตั้งอยู่ ย่อมตั้งอยู่ในที่นี้ ฯ
๖. รูปสัญญา สัททสัญญา คันธสัญญา รสสัญญา โภกฐัพพสัญญา ธัมมสัญญา
 เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก ตัณหาเมื่อจะเกิด ย่อมเกิดในที่นี้ เมื่อจะตั้งอยู่ ย่อมตั้งอยู่ในที่นี้ ฯ
๗. รูปสัญญาเจตนา สัททสัญญาเจตนา คันธสัญญาเจตนา รสสัญญาเจตนา โภกฐัพพสัญญาเจตนา
 ธัมมสัญญาเจตนา เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก ตัณหาเมื่อจะเกิด ย่อมเกิดในที่นี้ เมื่อจะตั้งอยู่ ย่อมตั้งอยู่ในที่นี้ ฯ
๘. รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โภกฐัพพตัณหา ธัมมตัณหา
 เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก ตัณหาเมื่อจะเกิด ย่อมเกิดในที่นี้ เมื่อจะตั้งอยู่ ย่อมตั้งอยู่ในที่นี้ ฯ
๙. รูปวิตก สัททวิตก คันธวิตก รสวิตก โภกฐัพพวิตก ธัมมวิตก เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
 ตัณหาเมื่อจะเกิด ย่อมเกิดในที่นี้ เมื่อจะตั้งอยู่ ย่อมตั้งอยู่ในที่นี้ ฯ
๑๐. รูปวิจารณ์ สัททวิจารณ์ คันธวิจารณ์ รสวิจารณ์ โภกฐัพพวิจารณ์ ธัมมวิจารณ์ เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
 ตัณหาเมื่อจะเกิด ย่อมเกิดในที่นี้ เมื่อจะตั้งอยู่ ย่อมตั้งอยู่ในที่นี้ ฯ
- ดูกรภิกษุทั้งหลาย อันนี้เรียกว่า **ทุกขสมุทัยอริยสัง** ฯ

๓. ทุกขนิโรธอริยสัง

[๒๙๙] ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ **ทุกขนิโรธอริยสัง**เป็นไฉน

๑. ความสำรอกและความดับโดยไม่เหลือ
๒. ความสละ
๓. ความสงัด
๔. ความปล่อยวาง
๕. ความไม่มีอาลัย

ในตัณหานั้น

ก็ตัณหานั้น เมื่อบุคคลจะละ ย่อมละเสียได้ในที่ไหน เมื่อจะดับ ย่อมดับในที่ไหน

ที่ใดเป็นที่รักที่เจริญใจในโลก

ตัณหานั้น เมื่อบุคคลจะละ ย่อมละเสียได้ในที่นี้ เมื่อจะดับ ย่อมดับในที่นี้
 อะไรเป็นที่รักที่เจริญใจในโลก ฯ

๑. ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก

ตัณหาเมื่อบุคคลจะละ ย่อมละเสียได้ในที่นี้ เมื่อจะดับ ย่อมดับในที่นี้

๒. รูป เสียง กลิ่น รส โภกฐัพพะ ธรรมารมณ เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก

ตัณหาเมื่อบุคคลจะละ ย่อมละเสียได้ในที่นี้ เมื่อจะดับ ย่อมดับในที่นี้ ฯ

๓. จักขุวิญญาน ไสตวิญญาน ฆานวิญญาน ชิวหาวิญญาน กายวิญญาน มโนวิญญาน เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก ตัณหาเมื่อบุคคลจะละ ย่อมละเสียได้ในที่นี้ เมื่อจะดับ ย่อมดับในที่นี้ ฯ
๔. จักขุสัมผัส ไสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก ตัณหาเมื่อบุคคลจะละ ย่อมละเสียได้ในที่นี้ เมื่อจะดับ ย่อมดับในที่นี้ ฯ
๕. จักขุสัมผัสสชาเวทนา ไสตสัมผัสสชาเวทนา ฆานสัมผัสสชาเวทนา ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา กายสัมผัสสชาเวทนา มโนสัมผัสสชาเวทนา เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก ตัณหาเมื่อบุคคลจะละ ย่อมละเสียได้ในที่นี้ เมื่อจะดับ ย่อมดับในที่นี้ ฯ
๖. รูปสัญญา สัททสัญญา คันธสัญญา รสสัญญา โผฏฐัพพสัญญา ธัมมสัญญา เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก ตัณหาเมื่อบุคคลจะละ ย่อมละเสียได้ในที่นี้ เมื่อจะดับ ย่อมดับในที่นี้ ฯ
๗. รูปสัญญาเจตนา สัททสัญญาเจตนา คันธสัญญาเจตนา รสสัญญาเจตนา โผฏฐัพพสัญญาเจตนา ธัมมสัญญาเจตนา เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก ตัณหาเมื่อบุคคลจะละ ย่อมละเสียได้ในที่นี้ เมื่อจะดับ ย่อมดับในที่นี้ ฯ
๘. รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา ธัมมตัณหา เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก ตัณหาเมื่อบุคคลจะละ ย่อมละเสียได้ในที่นี้ เมื่อจะดับ ย่อมดับในที่นี้ ฯ
๙. รูปวิตก สัททวิตก คันธวิตก รสวิตก โผฏฐัพพวิตก ธัมมวิตก เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก ตัณหาเมื่อบุคคลจะละ ย่อมละเสียได้ในที่นี้ เมื่อจะดับ ย่อมดับในที่นี้ ฯ
๑๐. รูปวิจารณ์ สัททวิจารณ์ คันธวิจารณ์ รสวิจารณ์ โผฏฐัพพวิจารณ์ ธัมมวิจารณ์ เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก ตัณหาเมื่อบุคคลจะละ ย่อมละเสียได้ในที่นี้ เมื่อจะดับ ย่อมดับในที่นี้ ฯ
- ดูกรภิกษุทั้งหลาย อันนี้เรียกว่า ทุกขนิโรธอริยสังข์ ฯ

๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังข์

[๒๙๙] ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังข์เป็นไฉน

นี่คือมรรคมืดงศ์ ๘ อันประเสริฐ คือ

๑. สัมมาทิฏฐิ
๒. สัมมาสังกัปปะ
๓. สัมมาวาจา
๔. สัมมากัมมันตะ
๕. สัมมาอาชีวะ
๖. สัมมาวายามะ
๗. สัมมาสติ
๘. สัมมาสมาธิ

๑. ก็ สัมมาทิฏฐิ เป็นไฉน

- ความรู้ในทุกข์
- ความรู้ในทุกขสมุทัย
- ความรู้ในทุกขนิโรธ
- ความรู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา

อันนี้เรียกว่า สัมมาทิวฐิติ ฯ

๒. สัมมาสังกัปปะ เป็นไฉน

- ความดำริในการออกจากกาม
- ความดำริในความไม่พยาบาท
- ความดำริในอันไม่เบียดเบียน

อันนี้เรียกว่า สัมมาสังกัปปะ ฯ

๓. สัมมาวาจา เป็นไฉน

- การงดเว้นจากการพูดเท็จ
- งดเว้นจากการพูดส่อเสียด
- งดเว้นจากการพูดคำหยาบ
- งดเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ

อันนี้เรียกว่า สัมมาวาจา ฯ

๔. สัมมากัมมันตะ เป็นไฉน

- การงดเว้นจากการฆ่าสัตว์
- งดเว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เขามิได้ให้
- งดเว้นจากการประพฤตินอกกาม

อันนี้เรียกว่า สัมมากัมมันตะ ฯ

๕. สัมมาอาชีวะ เป็นไฉน

อริยสาวกในธรรมวินัยนี้

- ละการเลี้ยงชีพที่ผิดเสีย
- สำเร็จการเลี้ยงชีพด้วยการเลี้ยงชีพที่ชอบ

อันนี้เรียกว่า สัมมาอาชีวะ ฯ

๖. สัมมาวายามะ เป็นไฉน

ภิกษุในธรรมวินัยนี้

- เกิดฉันทะพยายาม
- ปรารภความเพียร
- ประคองจิตไว้
- ตั้งจิตไว้

๑. เพื่อมิให้อกุศลธรรมอันลามกที่ยังไม่เกิดบังเกิดขึ้น

๒. เพื่อละอกุศลธรรมอันลามกที่บังเกิดขึ้นแล้ว
๓. เพื่อให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดบังเกิดขึ้น
๔. เพื่อความตั้งอยู่ไม่เลือนหาย เจริญยิ่ง ไพบูลย์ มีขึ้น เต็มเปี่ยม แห่งกุศลธรรมที่บังเกิดขึ้นแล้ว

อันนี้เรียกว่า สัมมาวายามะ ฯ

๗. สัมมาสติ เป็นไฉน

ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑. พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ
กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้
๒. พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ
กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้
๓. พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ
กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้
๔. พิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ
กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้

อันนี้เรียกว่า สัมมาสติ ฯ

๘. สัมมาสมาธิ เป็นไฉน

ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑. สงัดจากกาม สงัดจากอกุศลธรรม **บรรลุปฐมฌาน** มีวิตก มีวิจารณ์ มีปีติ และสุข เกิดแต่วิเวกอยู่
๒. เธอ**บรรลุตติยฌาน** มีความผ่องใสแห่งจิตในภายใน เป็นธรรมเอกผุดขึ้น เพราะวิตก วิจารณ์ สงบไป ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีปีติและสุข อันเกิดแต่สมาธิอยู่
๓. เธอมีอุเบกขา มีสติ มีสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยกาย เพราะปีติสิ้นไป **บรรลุตติยฌาน**ที่พระอรหันต์ทั้งหลายสรรเสริญว่า ผู้ได้ฌานนี้ เป็นผู้ที่มีอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข
๔. เธอ**บรรลุตตตถฌาน** ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขละทุกข์ และดับโสมนัส โทมนัสก่อนๆ ได้ มีอุเบกขาเป็นเหตุให้สติบริสุทธิ์อยู่

อันนี้เรียกว่า สัมมาสมาธิ ฯ

คุณภิกษุทั้งหลาย อันนี้เรียกว่า ทุกขนิโรธคามิปฏิปทาอริยสัจ ฯ

ดังพรรณนามาฉะนี้ ภิกษุย่อมน

- พิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายในบ้าง
- พิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายนอกบ้าง
- พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งภายในทั้งภายนอกบ้าง
- พิจารณาเห็นธรรม คือ **ความเกิดขึ้น**ในธรรมบ้าง
- พิจารณาเห็นธรรม คือ **ความเสื่อม**ในธรรมบ้าง

- พิจารณาเห็นธรรม คือ **ทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อม**ในธรรมบ้าง ย่อมอยู่
อีกอย่างหนึ่ง

สติของเธอที่ตั้งมั่นอยู่ว่า ธรรมมีอยู่ ก็เพียงสักว่าความรู้ เพียงสักว่าอาศัยระลึกเท่านั้น
เธอเป็นผู้อันค้นหาและทิวี่ไม่อาศัยอยู่แล้ว และไม่ถือมั่นอะไรๆ ในโลก
ดูกรภิกษุทั้งหลาย อย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่า **พิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่** ฯ

**จบสังจบบรรพ
จบธัมมานุปัสสนา**

อรรถกถา สังจบบรรพ

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงจำแนกธัมมานุปัสสนาโดยโพชฌงค์ ๗ ประการ อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรง
จำแนก**สังจจะ ๔ ประการ** จึงตรัสว่า ปุณ จปริ ยังมีอีกข้อหนึ่ง ดังนี้ เป็นต้น.

อริยสัง ๔

ในคำเหล่านั้น

คำว่า รู้ชัดตามเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ เป็นต้น ความว่า

- รู้ชัดตามสภาพที่เป็นจริง ซึ่ง**ธรรมที่เป็นไปในภูมิ ๓** เว้นค้นหาว่า นี้ทุกข์
- รู้ชัดตามสภาพที่เป็นจริง ซึ่ง**ค้นหาที่มีอยู่ก่อน อันทำทุกข์นั้นนั่นแล** ให้เกิด ให้ปรากฏขึ้น นี้ทุกข์

สมุทัย

- รู้ชัดตามสภาพที่เป็นจริงซึ่ง**ความดับ คือ หยุดทุกข์และทุกข์สมุทัยทั้งสอง** ว่า นี้ทุกข์นิโรธ
- รู้ชัดตามสภาพที่เป็นจริงซึ่ง**อริยมรรคอันเป็นเหตุกำหนดรู้ทุกข์ เป็นเหตุละสมุทัย เป็นเหตุทำให้
แจ้งนิโรธว่า** นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา.

กถาว่าด้วยสังจจะที่เหลือเว้นกถาว่าด้วยบท ภาชนะ แจกบทแห่งทุกข์มีชาติ เป็นต้น ท่านกล่าวไว้พิสดารใน
คัมภีร์วิสุทธิมรรคแล้วเทียว.

**อธิบายบทภาชนะ
ชาติ**

ส่วนในบทภาชนะ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้

คำว่า กตมา จ ภิกขเว ชาติ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ชาติเป็นอย่างไร ความว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ชาติอันใด ที่
เรากล่าวอย่างนี้ว่า แม้ชาติก็เป็นทุกข์ ชาติอันนั้นเป็นอย่างไร. พึงทราบอรรถในปัจจุตาทังปวง อย่างนี้.

คำว่า ของสัตว์เหล่านั้น ๆ อันใดนี้ เป็นคำกำหนดรวมสัตว์ไว้ทั้งหมดโดยไม่มีกำหนดว่า ของเหล่าสัตว์ชื่อนี้.
แม้คำว่าในหมู่สัตว์นั้น ๆ นี้ เป็นคำกำหนดรวมหมู่สัตว์ไว้ทั้งหมด.

ความเกิดชื่อว่า ชาติ. คำว่าชาตินี้ เป็นชื่อของขั้นที่เกิดจำเพาะที่แรก พร้อมด้วยความเปลี่ยนแปลง. คำว่า สัญชาตินี้ เป็นไวพจน์ (แทน) ของชาตินั้นเอง แต่ประกอบด้วยอุปสรรค. ความเกิดนั้นแล ชื่อว่า โภกุนฺตี ก้าวลง ด้วย อรรถว่า ก้าวลงโดยอาการที่เข้าไปโดยลำดับ ชื่อว่า อภินิพพุตติ เกิดจำเพาะ ด้วยอรรถว่าเกิดเฉพาะ กล่าวคือ เกิด ทั้ง ๔ อย่างนี้ ชื่อว่ากล่าวโดยสมมติ. ส่วนบาลี ขนฺธานํ ปาตุภาโว ความปรากฏแห่งขั้นทั้งหลายนี้ กล่าวโดย ปริมาตร. ความปรากฏแห่งขั้นทั้งหลายนั้นแล ที่แยกเป็นขั้นหนึ่ง ขั้นสี่ และขั้นห้า ในบรรดาหมู่สัตว์ที่มีขั้นหนึ่ง เป็นต้นนั้นเอง ไม่ใช่ความปรากฏแห่งบุคคล. แต่เมื่อความปรากฏแห่งขั้นนั้นมีอยู่ ก็สมมติเรียกกันว่า บุคคลปรากฏ ดังนี้

คำว่า อายตนาณํ ปฏิลลาโภ ความได้อายตนะทั้งหลาย ความว่า อายตนะทั้งหลายปรากฏอยู่นั้นแล เป็นอันชื่อว่า ได้มา นั้นชื่อว่าความได้มาที่กล่าวได้ว่าความปรากฏแห่งอายตนะเหล่านั้น.

ชรา

ศัพท์ว่า ชรา เป็นศัพท์แสดงถึงสภาพความเป็นเอง.

ศัพท์ว่า ซีรณตา แสดงถึงภาวะ คืออาการ.

ศัพท์ว่า ขณฺุทิจฺจํ เป็นต้น คือแสดงถึงภาวะเปลี่ยนแปลง

จริงอยู่

- เวลาเป็นหนุ่มสาว **พิน**ก็เรียก **ชว**. ครั้นห่มเข้า **พิน**เหล่านั้นก็เปลี่ยนสีไปโดยลำดับ หลุดตกไปในที่นั้น ๆ. อนึ่ง **พิน**หัก หมายถึง **พิน**ที่หลุดร่วง และที่ยังอยู่ ชื่อว่า **ขณฺุทิตา**. ภาวะแห่ง **พิน**ที่หักเรียกว่า **ขณฺุทิจฺจํ** ความที่ **พิน**หัก.
- **ผม**และ **ขน** คร่ำคร่าไปโดยลำดับ ชื่อว่า **ผมหงอก**. **ผม**หงอกเกิดพร้อมแล้วแก่บุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า **มีผมหงอก**. ภาวะแห่งบุคคลผู้มี **ผม**หงอก ชื่อว่า **ปาลิจฺจํ** ความที่ **ผม**หงอก.
- **เกลียวที่หนังของบุคคล**นั้น มีอยู่ เพราะมีเนื้อและเลือดแห้งไปด้วยถูกลม คือ **ชรา**ประหาร เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า **มีหนังเป็นเกลียว** (เหี่ยว). ภาวะแห่งบุคคลผู้มีหนังเป็นเกลียวนั้นชื่อว่า **วลิตฺตฺตฺตา** ความที่ **หนัง**เหี่ยว.

ด้วยถ้อยคำมีประมาณเพียงเท่านี้เป็นอันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดง **ชรา** ที่เปิดเผย อันปรากฏชัด โดยแสดง ความเปลี่ยนแปลง ใน **พิน** **ผม** **ขน** **หนัง**. ทางไปของลม หรือไฟ จะปรากฏได้ก็เพราะลมพัดถูกหญ้า หรือต้นไม้ เป็นต้น หักกระเนระนาด หรือไฟไหม้ แต่ทางไปของลม และไฟนั้นก็หาปรากฏไม่ฉันใด ทางไปแห่ง **ชรา**ก็ฉันนั้นเหมือนกันจะ ปรากฏได้ก็โดยภาวะมี **พิน**หัก เป็นต้น แห่งอาการ ๓๒ มี **พิน** เป็นต้น แม้บุคคลลี้มตา ดู ก็จับไม่ได้ ความคร่ำคร่าแห่ง อาการมี **พิน**หัก เป็นต้น หาใช่ตัว **ชรา**ไม่ เพราะ **ชรา**จะพึงรู้ทางจักขุมิได้. แต่เพราะเมื่อถึง **ชรา** อายุเสื่อมไป ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสโดยผลใกล้เคียงว่า ความเสื่อมไปแห่งอายุ เรียกว่า **ชรา**.

อนึ่ง เพราะเวลาเป็นหนุ่มสาว อินทรีย์ทั้งหลายมีจักขุ เป็นต้น แจ่มใสดี สามารถรับอารมณ์ของคน แม้ที่ ละเอียดได้ให้สะดวกทีเดียว เมื่อถึง **ชรา** ก็แก่งอม ขุ่นมัว ไม่ส่องใส ไม่สามารถรับอารมณ์ของตน แม้ที่หยาบได้ ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสโดยผลใกล้เคียงว่า ความแก่งอมแห่งอินทรีย์ทั้งหลายเรียกว่า **ชรา** ดังนี้บ้าง.

มรณะ

ในมรณนิทเทศ มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้

ศัพท์ว่า ยัม หมายถึง มรณะ เป็นศัพท์แสดง นุปัสกิลิงค์ (ไม่ใช่เพศชาย เพศหญิง ทางไวยากรณ์). ในคำว่า ยัม นั้น พึงประกอบความดังนี้ว่า มรณะ ท่านเรียกว่า จุตติ เรียกว่า จวนตา. ในศัพท์เหล่านั้น

- ศัพท์ว่า จุตติ แสดงถึงสภาพที่เป็นเอง.
- ศัพท์ว่า จวนตา แสดงถึงภาวะ คือ อาการ.

เมื่อบุคคลถึงมรณะแล้ว ชันท์ทั้งหลายย่อมแตก และหายไป แลไม่เห็น เพราะฉะนั้น มรณะนั้น จึงเรียกว่า ความแตก ความหายไป ความมอดม้วย.

บทว่า มัจจุสมรณะ คือ มัจจุสมรณะ มิใช่ ชณิกมรณะ (ตายชั่วขณะ). การทำกาละ คือ ตาย ชื่อว่า กาลกิริยา. แม้ทั้งหมดนี้ กล่าวโดยสมมติทั้งนั้น.

ส่วนบาลีว่า ขนฺธานํ เภโท นี้ เป็นการกล่าวโดยปรมาตถ์. ความแตกแห่งชันท์ทั้งหลาย ที่แยกเป็นชันท์หนึ่ง ชันท์สี่ และชันท์ห้า ในบรรดาหมู่วัตถุที่มีชันท์หนึ่งเป็นต้นนั้นเอง มิใช่ความแตกแห่งบุคคล. แต่เมื่อความประชุมพร้อมแห่งชันท์มีอยู่ ก็สมมติเรียกว่า บุคคลตาย. การทอดทิ้งอิตตภาพ ชื่อว่าการทอดทิ้งซากศพ. จริงอยู่ เมื่อบุคคลถึงความตาย อิตตภาพก็ตกเป็นเหมือนท่อนไม้ ไร้ประโยชน์ฉะนั้น เพราะฉะนั้น มรณะนั้นท่านจึงเรียกว่า การทอดทิ้งซากศพ. ส่วนความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ เมื่อว่าโดยปรมาตถ์โดยอาการทั้งปวงก็คือมรณะ. มรณะนั้นนั่นแหละ เรียกว่า สมมติมรณะ. ชาวโลกถือเอาความขาดแห่งชีวิตินทรีย์เท่านั้น จึงพูดว่า ติสสะ ตาย ผุสสะ ตาย ดังนี้.

โสกะ

บทว่า พุยสเนน ด้วยความวิบัติ ความว่า ด้วยความวิบัติอย่างใดอย่างหนึ่ง บรรดาความวิบัติทั้งหลาย มีความวิบัติจากญาติเป็นต้น.

บทว่า ทุกุขธมฺเมน อันทุกุขธรรม ความว่า อันเหตุแห่งทุกข์ มีการฆ่า และจงจำเป็นต้น.

บทว่า ผุฏฺฐสฺส ถูกต้องแล้ว ได้แก่ท่วมทับ ครอบงำแล้ว.

คำว่า โสกะ ได้แก่ความโสก อันมีความแห่งใจเป็นลักษณะ ย่อมเกิดแก่บุคคล ในเมื่อถูกความวิบัติ มีความวิบัติจากญาติเป็นต้น หรือเหตุแห่งทุกข์ มีการฆ่า การจงจำเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง ครอบงำแล้ว. ความเป็นผู้เศร้าโศก ได้แก่ ความเศร้าโศก. ก็ความเศร้าโศกนั้นเกิดขึ้นทำภายในให้แห่งให้แห่งผาก เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า ความเศร้าใจ ความแห่งใจภายใน ดังนี้.

ปริเทวะ

คนทั้งหลาย ยึดถืออย่างนี้ว่า ลูกหญิงของเรา ลูกชายของเรา ดังนี้ ย่อมคร่ำครวญรำพัน ด้วยความยึดถืออันนั้น เหตุอันนั้น ความยึดถืออันนั้น จึงชื่อว่า เป็นเหตุคร่ำครวญ.

คนทั้งหลาย รำพันยกยอคุณนั้น ๆ ด้วยเหตุอันนั้น เพราะฉะนั้น เหตุอันนั้น จึงชื่อว่า เป็นเหตุรำพัน.

ศัพท์ทั้งสอง (อาเทวนา ปริเทวนา) นอกจากอาเทวะ ปริเทวะ นั้น เป็นศัพท์แสดงภาวะแห่งความคร่ำครวญ รำพันนั้นนั่นแหละ.

ทุกข์โทมนัส

ความทุกข์ อันมีกายประสาท เป็นที่ตั้ง (ที่เกิด) เพราะอรรถว่าทนได้ยาก ชื่อว่าทุกข์ทางกาย.

คำว่า ไม่ชื่นใจ คือไม่หวานใจ.

คำว่า ทุกข์ที่เกิดแต่กายสัมผัส คือทุกข์ที่เกิดจากสัมผัสทางกาย.

คำว่า เวทนาที่ไม่น่าชื่นใจ คือ เวทนา ที่ไม่น่าชอบใจ.

โทมนัสสัมปยุตกับจิต ชื่อว่า เจตสิก ได้แก่โทมนัสทางใจ.

คำที่เหลือมีนัยดังกล่าวมาแล้วในทุกข์นั้นแล.

อุปายาส

บทว่า อายาโส ได้แก่ ความลำบากทางใจ อันถึงอาการ คือความท้อแท้ห่อเหี่ยว.

ความคับใจโดยภาวะมีกำลังแรง ชื่อว่า ความคับแค้นใจ.

ศัพท์ทั้งสอง (อายาสิตุตกั อุปายาสิตุตติ) นอกจาก อายาสะ และอุปายาสะ นั้น เป็นธรรมเนื่องอยู่ในตน สอง ภาวะ ชี้ภาวะ.

การไม่สมความปรารถนาเป็นทุกข์

บทว่า ชาดิธมฺมานัน มีความเกิดเป็นธรรมดา คือ มีความเกิดเป็นสภาวะ.

สองบทว่า อิจฺฉา อุปฺปชฺชติ ความปรารถนาย่อมเกิด คือ ตัณหาย่อมเกิด.

คำว่า อโห วต ได้แก่ความปรารถนา.

บทว่า น โข ปเนตฺ อิจฺฉาย ช้อนั้น ไม่พึงได้ด้วยความปรารถนาแล ความว่า ช้อนั้น คือความไม่ต้องมาเกิด เว้น มรรคภาวนาเสีย บุคคลไม่พึงบรรลุได้ด้วยปรารถนา.

คำว่า อิทปิ แมนํ คือแม่ฉันนี้. ปีอักษร ในคำว่า อิทฺมฺปิ หมายถึงบทที่เหลือข้างหน้า.

บทว่า ยมฺปิจฺฉํ ปรารถนาสิ่งใด ความว่า บุคคลปรารถนาสิ่งที่ไม่พึงได้ย่อมไม่ได้ เพราะธรรมใด ความปรารถนาในสิ่งที่ไม่พึงได้ นั้น ก็เป็นทุกข์.

ทุก ๆ บทก็นัยนี้เหมือนกัน. ในชั้นนันทเทสมีวินิจฉัยดังนี้.

รูปนั้นด้วย อุปาทานขันธด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า รูปุปาทานขันธ. ทุก ๆ ขันธก็พึงทราบอย่างนี้.

สมุทัยอริยสัจ

คำว่า ยายํ ตณฺหา ตัดเป็น ยา อยํ ตณฺหา แปลว่า ตัณหานี้ใด.

คำว่า โปโนพุกฺวิกา มีวิเคราะห์ว่า การทำภพใหม่ ชื่อว่า ภพใหม่ ภพใหม่นั้นเป็นปกติแห่งตัณหานั้น เหตุฉะนั้น ตัณหานั้น จึงชื่อว่า โปโนพุกฺวิกา มีความเกิดอีกเป็นปกติ.

คำว่า นนฺทิวราศหคตา ได้แก่ ตัณหาที่เกิดร่วมด้วยความกำหนด ด้วยอำนาจความเพิลิตเพลิน. ท่านอธิบายว่า โดยอรรถตัณหานั้น ก็เป็นอันเดียวกันกับนันทิวราคะนั้นเอง.

ในคำเหล่านั้น คำว่า ตตฺตรตฺตราภินนฺทินี เพิลิตเพลินในอารมณฺ์นั้น ๆ ความว่า อุตตภาพ เกิดเฉพาะในที่ใด ๆ ตัณหาก็เพิลิตเพลินในที่นั้น ๆ. อีกนัยหนึ่ง ตัณหาก็กเพิลิตเพลินในอารมณฺ์ทั้งหลาย มีรูปเป็นต้น ชื่อว่าในที่นั้น ๆ. อธิบายว่า เพิลิตเพลินในรูปเพิลิตเพลินในเสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณฺ์.

ศัพท์ว่า เสยฺยถิํ เป็นศัพท์นิบาต. ศัพท์ว่า เสยฺยถิํ นั้นมีความว่า ถ้ามีคำถามว่า ตัณหานั้นเป็นไฉน. ความอยากในกาม ชื่อว่า กามตัณหา. คำว่ากามตัณหานั้น เป็นชื่อของความกำหนดเกี่ยวกับกามคุณ ๕. ความอยากในภพ ชื่อว่า ภวตัณหา. คำว่า ภวตัณหานี้เป็นชื่อของความกำหนดในรูปภพและอรูปรภพ อันเกิดพร้อมด้วยสัสสตทิวฺฐิ ที่เกิดโดยความปรารถนาภพ และความยินดีในฉาน.

ความอยากในวิภพ ชื่อว่า วิภวตัณหา. คำว่า วิภวตัณหานี้ เป็นชื่อของความกำหนดที่เกิดพร้อมด้วยอุจเฉททิวฺฐิ. บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าเพื่อจะทรงแสดงวัตถุที่ตั้ง ที่เกิด แห่งตัณหานั้นโดยพิสดาร จึงตรัสว่า สา โข ปเนสา ก็ ตัณหานั้นนั้นแล ดังนี้เป็นต้น.

บรรดาคำเหล่านั้น

คำว่า อุပ္ปชฺฐติ แปลว่า เกิด.

คำว่า นินฺวิสติ ได้แก่ ตั้งอยู่โดยความเป็นไปบ่อย ๆ.

คำว่า ยํ โลกํ ปิยรูปํ สาทรูปํ ความว่า เป็นสภาวะที่รักและสภาวะที่ชบใจในโลก.

ในคำว่า จกฺขุ โลกํ เป็นต้น มีอธิบายดังนี้ จริงอยู่ สัตว์ทั้งหลาย ถือมั่นในจักขุเป็นต้นในโลกโดยความเป็นของ ๆ เรา ตั้งมั่นอยู่ในสมบัติ ย่อมสำคัญจักขุ (ตา) ของตน อันมีประสาททั้ง ๕ แจ่มใส เหมือนหน้าต่างแก้วมณี อันเผยขึ้นแล้วในวิมานทองด้วยท่านองถือเอานิमित ในกระจกเป็นต้น ย่อมสำคัญโสถ (หู) เหมือนหลอดเงิน และเหมือนด้ายร้อยสังวาลย์ ย่อมสำคัญ ฆานะ (จมูก) ที่ได้โวหารเรียกว่า ตุงคนาสา (จมูกโด่ง) เหมือนขั้วหลอดที่เข้านตั้งไว้ ย่อมสำคัญ ชิวนหา (ลิ้น) อันอ่อนสะอาดคอยรับรสอร่อย เหมือนพื้นผ้ากัมพลแดง ย่อมสำคัญกายเสมือนต้นสาละหนุ่ม และเสมือนเสาระเนียดทอง ย่อมสำคัญ มนะ (ใจ) อันโอฟาร (ของตน) ไม่เหมือนกับใจของคนอื่น ๆ ย่อมสำคัญรูป ประหนึ่งว่ามีผิวพรรณดังดอกกัณณิการทองเป็นต้น ย่อมสำคัญเสียง ประหนึ่งเสียงนกการะเวก และดูเหว่า ที่นำคลังไคล้ และเสียงกังวานของปี่แก้วที่เป่าแผ่ว ๆ ย่อมสำคัญอารมณฺ์มีคันธารมณฺ์ (หอม) เป็นต้น อันมีสมุฏฐาน ๔ ที่ตนได้แล้วว่าอารมณฺ์เห็นปานนี้ ของคนอื่นใครเล่า จะมี.

เมื่อสัตว์เหล่านั้นสำคัญอยู่อย่างนี้ จักขุ เป็นต้น เหล่านั้น ก็ย่อมเป็นที่รัก เป็นที่ชื่นใจ.

เมื่อเป็นเช่นนั้น ตัณหาของสัตว์เหล่านั้น ที่ยังไม่เกิด ก็ย่อมเกิดในจักขุเป็นต้นนั้น และตัณหาที่เกิดแล้ว ก็ย่อมตั้งอยู่โดยความเป็นไปบ่อย ๆ.

เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า จักขุเป็นที่รัก เป็นที่ชื่นใจ ในโลก ตัณหานั้น เมื่อจะเกิด ก็เกิดที่จักขุนั้น ดังนี้เป็นต้น. คำว่า ตตฺถ อุပ္ปชฺฐมาณา อุပ္ปชฺฐติ ความว่า ตัณหานั้นเมื่อเกิดในกาลใด ก็ย่อมเกิดที่จักขุนั้นในกาลนั้น. ทุก ๆ บทกึ่งนี้.

ทุกขนิโรธอริยสัง

บททั้งปวงมีบทว่า อเสสวิราคนิโรโธ ความดับด้วยสำรอกโดยไม่เหลือเป็นต้น ทั้งหมดเป็นไวพจน์ของพระนิพพานนั่นเอง. จริงอยู่ ตัณหามาถึงพระนิพพานย่อมคลาย ดับไม่เหลือ เพราะฉะนั้น พระนิพพานนั้น จึงตรัสเรียกว่า ความดับ ด้วยคลายไม่เหลือ แห่งตัณหานั้นนั่นแล.

อนึ่ง ตัณหามาถึงพระนิพพาน ย่อมละ สละคืน ปล่อย ไม่ติด เพราะฉะนั้น พระนิพพานจึงตรัสเรียกว่า เป็นที่ละ สละ ปล่อย ไม่ติด. แท้จริง พระนิพพานก็มีอย่างเดียวกันเท่านั้น. แต่ชื่อของพระนิพพานนั้นมีมาก โดยเป็นปฏิปักษ์ต่อชื่อของสังขตธรรม ทั้งหมด. คืออย่างไร

คือธรรม เป็นที่คายไม่เหลือ เป็นที่ดับไม่เหลือ เป็นที่ละ เป็นที่สละ เป็นที่พ้น เป็นที่ไม่ติด เป็นที่สิ้นราคะ เป็นที่สิ้นโทสะ เป็นที่สิ้นโมหะ เป็นที่สิ้นตัณหา เป็นที่ไม่เกิด เป็นที่หยุด ไม่มีนิमित ไม่มีที่ตั้ง ไม่มีที่อาศัย ไม่มีปฏิสนธิ ไม่เป็นไป ไม่ไป ไม่เกิด ไม่แก่ ไม่เจ็บไม่ตาย ไม่โศก ไม่คร่ำครวญ ไม่คับแค้น ไม่เศร้าหมอง ดังนี้เป็นต้น.

บัดนี้พระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่อจะทรงแสดงความไม่มีแห่งตัณหาทั้งปวง ที่มรรคตัดได้แล้ว ถึงความหยุด (ไม่เป็นไป) เพราะมาถึงพระนิพพาน ในวัตถุที่พระองค์ทรงแสดงว่า ตัณหาเกิดนั้นแหละ จึงตรัสว่า สา โข ปเนสา ก็ตัณหา นั้นนี่ดังนี้ เป็นต้น.

พึงทราบวินิจฉัยในค่านัน ดังต่อไปนี้ เหมือนอย่างว่า บุรุษพบถ่าน้ำเต้าขม ที่เกิดในนาแล้ว จับตั้งแต่ยอด คั้นหาโคนพบแล้ว ตัดออกเสีย ถ่านันนั้นก็เหี่ยวแห้งโดยลำดับ ถึงความไม่ปรากฏ ที่นั่น เขาก็เรียกกันว่า ถ่าน้ำเต้าขมในนา นั้น ดับแล้ว ละแล้ว ตัณหาในจักขุเป็นต้น เปรียบเหมือนถ่าน้ำเต้าขมในนา ตัณหานัน ตัดรากได้ด้วยอรรถมรรค ถึงความหยุด (งอก) เพราะมาถึงพระนิพพาน อนึ่ง ตัณหาอันถึงความหยุดอย่างนั้นแล้ว ย่อมไม่ปรากฏในวัตถุเหล่านั้น เหมือนถ่าน้ำเต้าขมไม่ปรากฏในนาฉะนั้น.

อนึ่ง เปรียบเหมือนพวกมนุษย์นำโจรมาจากดง พิงฆ่าเสียที่ประตูด้านทิศใต้ แห่งพระนคร แต่ที่นั่น คนทั้งหลายจะพึงพูดกันว่าพวกโจรในดง ตายแล้ว หรือถูกฆ่าตายแล้ว ดังนี้ ฉนใดก็ฉนนันเหมือนกัน ตัณหาในจักขุเป็นต้น เปรียบเหมือนโจรในดง ตัณหานันชื่อว่า ดับไปในพระนิพพานนั่นเอง เพราะมาถึงพระนิพพานแล้วจึงดับไปเหมือนโจรถูกฆ่าที่ประตูทิศใต้ฉะนั้น อนึ่ง ตัณหาอันดับแล้วอย่างนั้น ย่อมไม่ปรากฏในวัตถุเหล่านั้น เหมือนโจรไม่ปรากฏในดงฉะนั้น. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงแสดงความดับแห่งตัณหานัน ในจักขุเป็นต้นนั้นจึงตรัสว่า จักขุเป็นที่รัก เป็นที่ชื่นใจในโลก ตัณหานัน เมื่อบุคคลจะละก็ละได้ที่จักขุนัน เมื่อจะดับ ก็ดับที่จักขุนันดังนี้เป็นต้น

ทุกขนิโรธคามินิปฏิบัติอริยสัง

คำว่า อยเมว เป็นคำกำหนดแน่ชัดเพื่อปฏิเสธมรรคอื่น.

คำว่า อริโย ความว่า มรรคชื่อว่าอริยะ เพราะไกลจากกิเลสทั้งหลาย อันมรรคนัน ๆ พิงฆ่า และเพราะทำความ เป็นพระอริยะ. ทรงแสดงกัมมัฏฐานว่าด้วยสังจะ ๔ ด้วยคำว่า ฐีในทุกข์ เป็นต้น. ในสังจะ ๔ นั้น

๒ สังจะต้น (ทุกข สมุทัย) เป็นวิภูฏสังจะ

๒ สังจะหลัง (นิโรธ มรรค) เป็นวิภูฏสังจะ.

ในวิภูฏสังจะ และวิภูฏสังจะเหล่านั้น ความตั้งมั่นแห่งกัมมัฏฐานของภิกษุ ย่อมมีในวิภูฏสังจะ ไม่มีในวิภูฏสังจะ.

ก็พระโยคาวจรกำหนดสังขละ ๒ เบื้องต้น ในสำนักอาจารย์โดยย่อ อย่างนี้ว่า ปัญจขันธ์เป็นทุกข์ ตัณหาเป็นสมุทัย และพิสดารโดยนัยเป็นต้นว่า ปัญจขันธ์เป็นไฉน คือรูปขันธ์ตั้งนี้แล้ว ทบทวน (ท่องบ่น) ชื่อว่าทำกรรมในสังขละ ๒ เหล่านี้.

ส่วนในสังขละ ๒ นอกนี้ พระโยคาวจร ย่อมทำกรรม ด้วยการฟังอย่างเดียว อย่างนี้ว่า นิโรธสังขละ นำปรารภนา นำใคร่ นำพอใจ มรรคสังขละ นำปรารภนา นำใคร่ นำพอใจ.

พระโยคาวจรนั้น เมื่อทำอยู่อย่างนี้ ย่อมแทงตลอดสังขละทั้ง ๔ ด้วยปฏิเวธญาณอันเดียว

ย่อมตรัสรู้ด้วยอภิสมยญาณอันเดียว คือ แทงตลอดทุกขสังขละ ด้วย ปฏิเวธ คือ ปริปัญญาภิญญิตะ แทงตลอดสมุทัย ด้วย ปหานภิญญิตะ แทงตลอดนิโรธสังขละ ด้วย สังขลิกิริยาภิญญิตะ แทงตลอดมรรคสังขละ ด้วย ภาวนาภิญญิตะ.

ย่อมตรัสรู้ทุกขสังขละ ด้วยอภิสมยญาณ คือ ปริปัญญาภิญญิตะ ตรัสรู้สมุทัยสังขละ ด้วยปหานภิญญิตะ ตรัสรู้นิโรธสังขละ ด้วยสังขลิกิริยาภิญญิตะ ตรัสรู้มรรคสังขละ ด้วยภาวนาภิญญิตะ.

ในเบื้องต้น พระโยคาวจรนั้น มีปฏิเวธญาณในสังขละ ๒ เบื้องต้น ด้วยการกำหนด การสอบถาม การฟัง การทรงจำ และการพิจารณา ส่วนในสังขละ ๒ เบื้องปลาย พระโยคาวจรมีปฏิเวธญาณ ด้วยอำนาจการฟังอย่างเดียว

ในภายหลัง จึงมีปฏิเวธญาณในสังขละ ๓ โดยกิจ มีปฏิเวธญาณในนิโรธสังขละโดยอารมณ์. ส่วนปัจเจกเวทณญาณมีแก่พระโยคาวจรผู้บรรลุสังขละแล้ว. และพระโยคาวจรนี้ เป็นผู้เริ่มบำเพ็ญเพียร เพราะฉะนั้นจึงไม่ตรัสปัจเจกเวทณญาณนั้นไว้ในที่นี้.

อนึ่ง เมื่อภิกษุนี้กำหนดรู้ในเบื้องต้น ความค้ำใจ รวบรวมใจ ใส่ใจ และพิจารณาว่า เรากำหนดรู้ทุกข์ เราละสมุทัย เราทำให้แจ้งนิโรธ เราเจริญมรรค ดังนี้ ยังไม่มี จะมีได้ตั้งแต่การกำหนดไป.

ส่วนในเวลาภายหลัง ทุกข์ก็เป็นอันชื่อว่ากำหนดรู้แล้ว สมุทัยก็เป็นอันละเสียแล้ว นิโรธก็เป็นอันทำให้แจ้งแล้ว มรรคก็เป็นอันทำให้เกิดแล้ว.

ในสังขละเหล่านี้ สังขละ ๒ เบื้องต้น ชื่อว่า ลึกซึ้ง เพราะเห็นได้ยาก สังขละ ๒ เบื้องหลัง ชื่อว่า เห็นได้ยาก เพราะลึกซึ้ง. ความจริง ทุกขสังขละปรากฏตั้งแต่เกิดมาถึงกับกล่าวกันว่า ทุกข์หนอ ในเวลาที่ถูกต้องและหนามตำเป็นต้น. แม้สมุทัยสังขละก็ปรากฏตั้งแต่เกิดมา ด้วยอำนาจอยากเคี้ยว อยากกินเป็นต้น. แต่แม้ทั้งสองสังขละนั้นก็ชื่อว่าลึกซึ้ง โดยลักษณะ และการแทงตลอด. สังขละ ๒ นั้นชื่อว่าลึกซึ้ง เพราะเห็นได้ยากด้วยประการฉะนี้. ส่วนความพยายามเพื่อเห็นสังขละ ๒ นอกนี้ ก็เป็นเหมือนเหยียดมือจับบัวคคพรหม เหยียดเท้าไปต้องอเวจีจรก และเป็นเหมือนเอาปลายขนทรายกับปลายขนทรายที่แยกออก ๗ ส่วนให้จืดติดกัน. สังขละ ๒ เบื้องปลายเหล่านี้ ชื่อว่า เห็นได้ยาก เพราะลึกซึ้งด้วยประการฉะนี้. พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า นี้ ความรู้ในทุกข์ตั้งนี้ เป็นต้น ทรงหมายถึงความเกิดญาณอันเป็นส่วนเบื้องต้น ในสังขละ ๔ ที่ชื่อว่าลึกซึ้งเพราะเห็นได้ยาก และที่ชื่อว่าเห็นได้ยาก เพราะลึกซึ้ง ด้วยอำนาจการกำหนด เป็นต้น ด้วยประการฉะนี้. ส่วนในขณะแทงตลอด ญาณ (ปฏิเวธญาณ) นั้นก็มีหนึ่งเท่านั้น.

สัมมาสังกัปปะ

ความดำริมีความดำริออกจากกามเป็นต้น ต่างกันในเบื้องต้น เพราะสัญญาในอสังขละเว้นจากกามพยาบาท และวิหิงสาต่างกัน. แต่ในขณะแห่งมรรคความดำริฝ่ายกุศลอันเดียวเท่านั้น เกิดขึ้นในห้วงคัมภีร์บริบูรณ์ โดยให้สำเร็จ

ความไม่เกิดแห่งความดำริฝ่ายอกุศล ที่เกิดแล้วในฐาน ๓ เหล่านี้ เพราะตัดทางแห่งความดำริฝ่ายอกุศลนั้นได้ขาด นี้ชื่อว่า สัมมาสังกัปปะ.

สัมมาวาจา

แม้กุศลธรรมมีเจตนางดเว้นจากมุสาวาทเป็นต้น ก็ต่างกันในเรื่องต้น เพราะสัญญาในการงดเว้นจากมุสาวาทเป็นต้นต่างกัน. แต่ในขณะที่แห่งมรรค เจตนางดเว้นฝ่ายอกุศลอันเดียวกันเท่านั้น เกิดขึ้นให้องค์มรรคบริบูรณ์ โดยให้สำเร็จความไม่เกิดแห่งเจตนาเครื่องทูลฝ่ายอกุศลที่เกิดแล้วในฐาน ๔ เหล่านี้ เพราะตัดทางแห่งเจตนาเครื่องทูลฝ่ายอกุศลนั้นได้ขาด นี้ชื่อว่า สัมมาวาจา.

สัมมากัมมันตะ

แม้กุศลธรรม มีเจตนางดเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้น ก็ต่างกันในเรื่องต้น เพราะสัญญาในการงดเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้นต่างกัน. แต่ในขณะที่แห่งมรรค เจตนางดเว้นฝ่ายอกุศล อันเดียวกันเท่านั้น เกิดขึ้นให้องค์แห่งมรรคบริบูรณ์ โดยให้สำเร็จความไม่เกิด แห่งเจตนาเครื่องทูลฝ่ายอกุศลที่เกิดแล้วในฐาน ๓ เหล่านี้ เพราะตัดทางได้ขาด นี้ชื่อว่า สัมมากัมมันตะ.

สัมมาอาชีวะ

คำว่า มิจฉาอาชีวะ ได้แก่กายทุจริตและวจีทุจริต ที่เป็นไปเพื่อต้องการของเคี้ยวของกินเป็นต้น. คำว่า ละ คือ เว้น. คำว่า ด้วยสัมมาอาชีวะ คือด้วยอาชีพที่พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญ. คำว่า สำเร็จชีวิต คือดำเนินการเลี้ยงชีพ. ที่ชื่อว่าสัมมาอาชีวะ ต่างกันในเรื่องต้น เพราะสัญญาในการงดเว้นจากทุจริตมีมุสาวาทเป็นต้น ต่างกัน. แต่ในขณะที่แห่งมรรคเจตนางดเว้นฝ่ายอกุศลอันเดียวกันเท่านั้น เกิดขึ้นให้องค์แห่งมรรคบริบูรณ์โดยให้สำเร็จความไม่เกิดแห่งเจตนาเครื่องทูล อันเป็นมิจฉาอาชีวะ ที่เกิดแล้วในฐานเจ็ด (กายทุจริต ๓ วจีทุจริต ๔) เหล่านี้แหละ เพราะตัดทางได้ขาด นี้ชื่อว่า สัมมาอาชีวะ.

สัมมาวายามะ

คำว่า ที่ยังไม่เกิด คือที่ยังไม่เกิดแก่ตนในภพหนึ่ง หรือในอารมณฺ์. เห็นปานนั้น.

แต่พระโยคาวจรเห็นบาปอกุศลธรรมที่กำลังเกิดแก่คนอื่น ย่อมยังฉันทะให้เกิด ปรารภความเพียร ประคองตั้งจิตไว้ เพื่อไม่ให้เกิดบาปอกุศลที่ยังไม่เกิด ด้วยคิดอย่างนี้ว่า โยหนอ บาปอกุศลธรรม เห็นปานนั้น ไม่พึงเกิดแก่เราดังนี้.

คำว่า ฉนฺทํ ชนฺเตติ ย่อมยังฉันทะให้เกิด คือ ให้เกิดความพอใจในความเพียรที่ให้สำเร็จข้อปฏิบัติอันไม่ให้เกิดบาปอกุศลเหล่านั้น.

คำว่า วายมตี พยายาม คือ ทำความพยายาม.

คำว่า วิริยํ อารมฺหิตี ปรารภความเพียร คือ ดำเนินความเพียร. คำว่า จิตฺตํ ปคฺคณฺหาตี ประคองจิต คือ ทำการประคองจิตด้วยความเพียร.

คำว่า ปทฺหตี ตังฺงิไว คือดำเนินการตั้งความเพียรว่า จะเหลือแต่หนึ่ง เอ็น กระดูก ก็ตามที่เกิด ดังนี้.

คำว่า อุปฺปนฺนํ ที่เกิดแล้ว คือที่เคยเกิดแล้วแก่ตน โดยการกำเริบขึ้น. ย่อมให้เกิดฉันทะ เพื่อละบาปอกุศลเหล่านั้นว่า บัดนี้เราจักไม่ให้บาปอกุศลเช่นนั้นเกิดขึ้นละ.

คำว่า อนฺุปฺปนฺนํ กุสลํ กุศลที่ยังไม่เกิด คือ กุศลธรรมมีปฐมฌานเป็นต้น ที่ตนยังไม่ได้.

คำว่า อุปฺปนฺนํ ที่เกิดแล้ว คือกุศลธรรมเหล่านั้นนั้นแหละที่ตนได้แล้ว.

คำว่า สฐิติยา เพื่อตั้งมั่น คือ เพื่อตั้งอยู่โดยการเกิดต่อเนื่องกันบ่อย ๆ.

คำว่า อสมุโมสาย เพื่อไม่ขาดสาย คือเพื่อไม่ให้สูญเสีย.

คำว่า ภิโยภาวาย เพื่อมียิ่ง ๆ คือ เพื่อเจริญยิ่งขึ้นไป.

คำว่า เวปุลลกาย คือเพื่อความไพศาล.

คำว่า ภาวนาย ปาปริงฺกยา คือเพื่อความมีบริบูรณ์.

แม้สัมมาวายามนี้ก็ต่างกันในเรื่องต้น เพราะจิตที่คิดไม่ให้เกิดอกุศลที่ยังไม่เกิดเป็นต้นต่างกัน. แต่ในขณะแห่งมรรค วิริยะฝ่ายกุศลอันเดียวเท่านั้น เกิดขึ้นในองค์แห่งมรรคบริบูรณ์ โดยให้สำเร็จกิจ ในฐานะ ๔ เหล่านี้ เหมือนกัน นี้ชื่อว่า สัมมาวายามะ.

สัมมาสติ

แม้สัมมาสติ ก็ต่างกันในเรื่องต้น เพราะจิตที่กำหนดอารมณ์มีกายเป็นต้นต่างกัน แต่ในขณะแห่งมรรค สติอย่างเดียวกันเท่านั้นเกิดขึ้นในองค์แห่งมรรคบริบูรณ์ โดยให้สำเร็จกิจในฐานะ ๔ นี้ชื่อว่า สัมมาสติ.

สัมมาสมาธิ

ฌานทั้งหลาย ต่างกัน ทั้งในเรื่องต้น ทั้งในขณะแห่งมรรค.

ในเรื่องต้นต่างกันโดยสมบัติ. ในขณะแห่งมรรค ต่างกันโดยมรรค. จริงอยู่มรรคที่ ๑ แห่งมรรคขณะหนึ่ง มีปฐมฌานเป็นบาท แม้มรรคที่ ๒ เป็นต้น มีปฐมฌานเป็นบาทบ้าง มีฌานอย่างใดอย่างหนึ่ง ในทุติยฌานเป็นต้น เป็นบาทบ้าง. มรรคที่ ๑ แห่งมรรคขณะแม้อันหนึ่งมีฌานอย่างใดอย่างหนึ่งแห่งทุติยฌานเป็นต้นเป็นบาท แม้มรรคที่ ๒ เป็นต้น ก็มีฌานอย่างใดอย่างหนึ่งแห่งทุติยฌานเป็นต้น เป็นบาทบ้าง มีปฐมฌานเป็นบาทบ้าง. มรรคทั้ง ๔ ว่าโดยฌานเหมือนกันก็มี ต่างกันก็มี เหมือนกันบางแห่งก็มี ด้วยประการฉะนี้. นี้เป็นความแตกต่างกันแห่งมรรคนั้น โดยกำหนดโดยฌานที่เป็นบาท.

พึงทราบอธิบายโดยกำหนดด้วยฌานเป็นบาทก่อน

มรรคที่เกิดแก่พระโยคาวจรผู้ได้ปฐมฌาน ออกจากปฐมฌาน เจริญวิปัสสนาอยู่ ชื่อว่ามีปฐมฌานเป็นบาท. ก็องค์แห่งมรรค และโพชฌงค์ ย่อมบริบูรณ์ในปฐมฌานนี้โดยแท้.

มรรคที่เกิดแก่พระโยคาวจรผู้ได้ทุติยฌาน ออกจากทุติยฌานแล้วเจริญวิปัสสนาอยู่ชื่อว่ามีทุติยฌานเป็นบาท. ส่วนองค์มรรคในทุติยฌานนี้มี ๗ ประการ.

มรรคที่เกิดแก่พระโยคาวจรผู้ออกจากตติยฌานแล้วเจริญวิปัสสนาอยู่ ชื่อว่ามีตติยฌานเป็นบาท. ส่วนองค์มรรคในตติยฌานนี้มี ๗ แต่โพชฌงค์มี ๖ ประการ.

สำหรับพระโยคาวจรผู้ออกจากจตุตถฌาน จนถึงแนวสัญญาญาสาธัญญายตนะ ก็นัยนี้เหมือนกัน.

ฌานหมวด ๔ และหมวด ๕ ย่อมเกิดในอรูปรูป และฌานนั้นท่านกล่าวว่า เป็นโลกุตตระ ไม่ใช่โลกิยะ.

ถามว่า ในฌานมีปฐมฌานเป็นต้นนี้เป็นอย่างไร.

ตอบว่า ในฌานมีปฐมฌานเป็นต้นแม้นี้ พระโยคาวจรนั้น ออกจากฌานใดแล้ว ได้โสคาปัตติมรรค เจริญอรูปรูปสมบัติแล้วเกิดในอรูปรูป มรรคทั้ง ๓ มีฌานนั้นเป็นบาทเกิดขึ้นแก่พระโยคาวจรนั้น ในอรูปรูปนั้น. ท่านกำหนดมรรคที่มีฌานเป็นบาทอย่างเดียว ด้วยประการฉะนี้.

แต่พระเถระบางเหล่ากล่าวว่า กำหนดขันธเป็นอารมณ์แห่งวิปัสสนา.

บางเหล่าก็ว่ากำหนดอภัยาศัยบุคคล.

บางเหล่าก็ว่า กำหนดวิปัสสนาอันเป็นภูมิจานคามินี.

วินิจฉัยวาทะของพระเถระเหล่านั้น ฟังทราบตามนัยที่ท่านกล่าวไว้ในอธิการว่าด้วยภูมิจานคามินีวิปัสสนาคัมภีร์วิสุทธิมรรค.

คำว่า อภัย วุจฺจติ ภิกฺขเว สฺมาสมาธิ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่าสัมมาสมาธิ ความว่าธรรมนี้ เบื้องต้นเป็นโลกิยะ เบื้องหลัง เรียกว่าโลกุตตระ สัมมาสมาธิ.

คำว่า อิติ อชฺฌตฺตฺวา หรือภายในเป็นต้น ความว่า พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย เพราะกำหนดสังขจะ ๔ ของตน ของคนอื่น หรือ เพราะกำหนดสังขจะ ๔ ของตนตามกาล ของคนอื่นตามกาลอย่างนี้อยู่.

ส่วนความเกิดและความเสื่อมในสังขจบรรพนี้ ฟังทราบโดยความเกิดและความหมดไปแห่งสังขจะ ๔ ตามเป็นจริง.

คำอื่นนอกจากนี้ มีนัยดังกล่าวมาแล้ว.

สติกำหนดสังขจะ ๔ เป็นอริยสังข

แต่ในสังขจบรรพนี้ ต่างกันอย่างเดียว คือ ฟังประกอบความอย่างนี้ว่า สติกำหนดสังขจะ ๔ เป็นอารมณฺ์ เป็นทุกขสังข เป็นต้น แล้วฟังทราบว่าเป็นทางปฏิบัตินำออกจากทุกขของภิกษุผู้กำหนดสังขจะเป็นอารมณฺ์. คำที่เหลือก็เหมือนกันแล.

จบอรรถกถา สังขจบรรพ

สรุปความ

ด้วยลำดับคำมีประมาณเพียงเท่านี้

กัมมัฏฐาน ๒๑ คือ

- อานาปานบรรพ ๑
- จตุอิริยาบถบรรพ ๑
- จตุสัมปชัญญะบรรพ ๑
- ทวัตตังสการ ๑
- จตุธาตุวักกัณฐะ ๑
- สีวธิกกา ๙
- เวทนานุปัสสนา ๑
- จิตตานุปัสสนา ๑
- นีวรณปริคคหะ ๑
- ชันธปริคคหะ ๑
- อายตนปริคคหะ ๑

- โภชณงคปริคคหะ ๑
- สัจจปริคคหะ ๑.

บรรดากัมมัฏฐาน ๒๑ นั้น **กัมมัฏฐาน ๑๑** คือ อานาปาน ๑ ทวัตตังสาการ ๑ สีวธิกา ๙ เป็น**อัปนา** **กัมมัฏฐาน**. แต่**พระมหาสิวเถระ** ผู้รจนาคัมภีร์ที่ฌนิกาย กล่าวว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส สีวธิกา ๙ โดยอาทีนวา นุปัสสนา. เพราะฉะนั้น ตามมติของท่าน อานาปานะ และ ทวัตตังสการ ๒ เท่านั้นเป็น**อัปนา**กัมมัฏฐาน. ที่เหลือเป็น **อุปจารกัมมัฏฐาน**

ถามว่า ความตั้งมั่นเกิดในกัมมัฏฐานนั้นทั้งหมดหรือไม่เกิด

ตอบว่า ไม่ใช่ไม่เกิด ความตั้งมั่นไม่เกิดในอิริยาบถ สัมปชัญญะ นีวรณ และ โภชณงค เกิดในกัมมัฏฐานที่เหลือ.

ส่วนพระมหาสิวเถระ กล่าวว่า ความตั้งมั่นย่อมเกิดในกัมมัฏฐานแม้เหล่านั้น (ทั้งหมด) เพราะพระโยคาวจรนี้ ย่อมกำหนดค้อย่างนี้ว่า อิริยาบถ ๔ มีแก่เราหรือไม่หนอ สัมปชัญญะ ๔ มีแก่เราหรือไม่หนอ นีวรณ ๕ มีแก่เราหรือไม่หนอ โภชณงค ๗ มีแก่เราหรือไม่หนอดังนี้ เพราะฉะนั้น ความตั้งมั่นย่อมเกิดในกัมมัฏฐานทั้งหมด.

จบอรรถกถา รัชมานุปัสสนาสติปัฏฐาน

อานิสงส์แห่งการเจริญสติปัฏฐาน

[๓๐๐] ดูกรภิกษุทั้งหลาย

ก็ผู้ใดผู้หนึ่ง พึงเจริญสติปัฏฐานทั้ง ๔ นี้ อย่างนี้ ตลอด ๗ ปี เขาพึงหวังผล ๒ ประการอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ พระอรหัตผลในปัจจุบัน ๑ หรือ เมื่อยังมีอุปาทิเหลืออยู่ เป็นพระอนาคามี ๑.

๗ ปี ยกไว้ ผู้ใดผู้หนึ่งพึงเจริญสติปัฏฐาน ๔ นี้ อย่างนี้ ตลอด ๖ ปี ... ๫

๕ ปี ... ๫

๔ ปี ... ๫

๓ ปี ... ๫

๒ ปี ... ๫

๑ ปี... ๫ เขาพึงหวังผล ๒ ประการอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ พระอรหัตผลในปัจจุบัน ๑ หรือ เมื่อยังมีอุปาทิเหลืออยู่ เป็นพระอนาคามี ๑

๑ ปียกไว้ ผู้ใดผู้หนึ่ง พึงเจริญสติปัฏฐาน ๔ นี้ อย่างนี้ ตลอด ๗ เดือน เขาพึงหวังผล ๒ ประการอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ พระอรหัตผลในปัจจุบัน ๑ หรือ เมื่อยังมีอุปาทิเหลืออยู่ เป็นพระอนาคามี ๑

๗ เดือนยกไว้ ผู้ใดผู้หนึ่งเจริญสติปัฏฐานทั้ง ๔ นี้ อย่างนี้ ตลอด ๖ เดือน ... ๫

๕ เดือน ... ๫

๔ เดือน ... ๫

๓ เดือน ... ๫

๒ เดือน ... ๫

๑ เดือน ... ๑

กึ่งเดือน เขาพึงหวังผล ๒ ประการอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ พระอรหัตผลในปัจจุบัน ๑ หรือ เมื่อยังมีอุปาติเหลืออยู่ เป็นพระอนาคามี ๑

กึ่งเดือนยกไว้ ผู้ใดผู้หนึ่ง พึงเจริญสติปัฏฐาน ๔ นี้ อย่างนี้ ตลอด ๗ วัน เขาพึงหวังผล ๒ ประการอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ พระอรหัตผลในปัจจุบัน ๑ หรือ เมื่อยังมีอุปาติเหลืออยู่ เป็นพระอนาคามี ๑

ดูกรภิกษุทั้งหลาย หนทางนี้เป็นที่ไปอันเอก

- เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์
- เพื่อลวงความโศกและปริเทวะ
- เพื่อความดับสูญแห่งทุกข์โทมนัส
- เพื่อบรรลุนิพพานที่ถูกต้อง
- เพื่อทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน

หนทางนี้ คือ สติปัฏฐาน ๔ ประการ ฉะนั้นแล

คำที่เรากล่าวดังพรรณนามาฉะนี้ เราอาศัยเอกายนมรรคกล่าวแล้ว”

พระผู้มีพระภาคตรัสพระพุทฺธพจนีนี้แล้ว ภิกษุเหล่านั้น ยินดี ชื่นชมภายิต ของพระผู้มีพระภาคแล้ว ฉะนั้น

แล ๑

จบมหาสติปัฏฐานสูตร ที่ ๙

อรรถกถา อานิสงส์

คำว่า โย หิ โภจิกุขเว ความว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดผู้หนึ่ง ไม่ว่า ภิกษุหรือภิกษุณี อุปาสก หรือ อุปาสิกา.

คำว่า เอว ภาเวยฺย ความว่า พึงเจริญตามลำดับภavana ที่กล่าวมาแล้วตั้งแต่ต้น.

คำว่า ปาฏิกงฺขิ ความว่า พึงหวังได้ พึงปรารถนาได้ เป็นแน่แท้.

คำว่า อญฺเฌา หมายถึงพระอรหัต.

คำว่า สติ วา อุปาติเสเส ความว่า เมื่ออุปาติเสสวิบากขันธที่กิเลสมีต้นเหตุเป็นต้นเข้าไปยึดไว้เหลืออยู่ ยังไม่สิ้นไป.

คำว่า อนาคามีตา แปลว่า ความเป็นพระอนาคามี.

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้งทรงแสดง ความที่คำสั่งสอนเป็นธรรมเนียมปฏิบัติออกจากทุกข์โดย ๗ ปี อย่างนี้แล้ว

เมื่อจะทรงแสดงเวลา (ปฏิบัติ) ที่น้อยไปกว่านั้นอีก จึงตรัสว่า ติฏฺฐนฺตุ ภิกฺขเว ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ๗ ปี จงยกไว้ดังนี้ เป็นต้น. ก็ค่านั้นแม้ทั้งหมดตรัสโดยเวไนยบุคคลปานกลาง.

แต่ที่ตรัสว่าบุคคลรับคำสั่งสอนเวลาเช้า บรรลุนิพพานพิเศษเวลาเย็น รับคำสั่งสอนเวลาเย็น บรรลุนิพพานพิเศษเวลาเช้า ดังนี้ ทรงหมายถึงบุคคลผู้มีปัญญาเฉียบแหลม.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงว่า คำสั่งสอนของเราสำหรับผู้ปฏิบัติออกจากทุกข้ออย่างนี้แล้ว เมื่อจะทรงยังเทศนาที่ทรงแสดง ด้วยธรรมอันเป็นยอด คือพระอรหัตให้จบลงในฐานะ ๒๑ ประการ จึงตรัสว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางดำเนินอันเอก เพื่อความหมดจดแห่งสัตว์ทั้งหลาย เพื่อก้าวล่วงโสกะ และปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุฉะฎฐายธรรม เพื่อให้แจ้งพระนิพพาน นี่คือ สติปัฏฐาน ๔ ด้วยประการฉะนี้ คำอันใดอันเรากล่าวแล้วอย่างนี้ คำนั้นเราอาศัยทางอันเอกนี้กล่าวแล้ว. คำที่เหลืออรรถตั้งขึ้นทั้งนั้นแล.

ในเวลาจบเทศนา ภิกษุสามหมื่นรูป ดำรงอยู่ในพระอรหัตแล.

จบอรรถกถามหาสติปัฏฐานสูตรที่ ๙

อรรถกถามหาสติปัฏฐานสูตร พระไตรปิฎก มมร เล่ม ๑๔

สุ่มังคลวิลาสินี อรรถกถาที่สมณิกาย มหาวรรค หน้า ๒๕๘ - ๓๖๗
